

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ТА ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ
КАФЕДРА ГЛОБАЛЬНОЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ**

Г.П.СИТНИК

**СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ТЕОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ**

Курс лекцій

Київ – 2023

Рецензенти:

доктор наук з державного управління, старший науковий співробітник О.Ф.Сальникова
(Головне управління військового співробітництва Збройних Сил України),
доктор військових наук, професор Д.А.Купрієнко
(Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького),
доктор політичних наук, професор В.А.Гошовська
(Навчально-науковий інститут публічного управління та державної служби Київського національного університету імені
Тараса Шевченка)

*Рекомендовано до друку вченою радою Навчально-наукового інституту публічного управління та державної служби
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 11 від 29 грудня 2022р).*

Ситник Г.П.

С41 Сучасні проблеми розвитку теорії національної безпеки: курс лекцій / Г.П.Ситник. К: ТОВ "САК Лтд.",
2023. – 136 с.

У лекціях розкрито концептуальні та ціннісні засади дослідження національної безпеки, а також політичні та управлінські аспекти її дослідження, які дозволяють забезпечити студентів систематизованими знаннями про сучасні проблеми розвитку теорії національної безпеки та можливі підходи до їх вирішення.

Для студентів Навчально-наукового інституту публічного управління та державної служби Київського національного університету імені Тараса Шевченка, які навчаються за спеціальністю «Національна безпека (за окремими сферами забезпечення і видами діяльності)». Вони можуть бути корисними і для фахівців, на яких покладаються аналітичні, консультативно-дорадчі й організаційно-розпорядчі функції щодо забезпечення національної безпеки та слухачів системи перепідготовки державних службовців.

УДК 351:354/352:321

© Ситник Г. П., 2023
© Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
© ТОВ «САК Лтд.», 2023

ПЕРЕДМОВА

Сьогодні має місце різке зростання небезпек міжнародній стабільності та національній безпеці. Причинами цього процесу є багато факторів, зокрема неоднозначний вплив процесів глобалізації на розвиток країн; активізація суперництва між державами та надання пріоритету силовим методам при розв'язанні міждержавних конфліктів, що зумовлює необхідність розробки системної державної політики у сфері національної безпеки та механізмів її реалізації. Визначальною умовою її ефективності є вирішення низки проблем пов'язаних із подальшим розвитком теорії національної безпеки та опанування її основних положень майбутніми фахівцями-управлінцями у сфері національної безпеки. Тому навчальна дисципліна «Сучасні проблеми розвитку теорії національної безпеки» є обов'язковим освітнім компонентом підготовки здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти, які навчаються за освітньо-науковою програмою «Стратегічний менеджмент у сфері національної безпеки» спеціальності 256 – Національна безпека (за окремими сферами забезпечення і видами діяльності).

Метою вказаної дисципліни є забезпечення студентів систематизованими знаннями про сучасні проблеми розвитку теорії національної безпеки та можливі підходи їх вирішення, які дозволять їм розв'язувати складні спеціалізовані завдання щодо адекватного реагування на загрози національним інтересам України в межах своєї професійної компетенції в сучасних умовах державотворення.

При підготовці курсу лекцій враховувалось, що навчальна дисципліна «Сучасні проблеми розвитку теорії національної безпеки» є органічним поєднанням знань отриманих в межах концептуальних (онтологічно-гносеологічних), ціннісних (аксіологічних) та політико-управлінських підходів щодо дослідження сучасних проблем національної безпеки та включає два змістові модулі. Тому й курс лекцій складається із двох змістовних модулів:

«Концептуальні та ціннісні засади дослідження національної безпеки», який формує у студентів сукупність знань про: сутність природи безпеки соціальної системи та підходи щодо її дослідження; еволюцію уявлень про безпеку соціальної системи як суспільно-політичне явище; принципи дослідження безпеки соціальних систем та сутність рефлексії цінностей соціальних об'єктів у контексті їх безпеки; концептуальні погляди на національну безпеку як соціальне явище; природу кризових ситуацій у сфері національної безпеки та передумови трансформації класичної парадигми її дослідження.

«Політичні та управлінські аспекти дослідження національної безпеки», який дозволяє сформулювати у студента сукупність знань про: глобальну складову проблем національної безпеки; взаємозалежність факторів національної безпеки, стійкості держави та суспільно-політичної дестабілізації; сутність проблеми визначення національних інтересів та ідентифікації небезпек у теорії національної безпеки; проблему адекватного реагування на небезпеки державності та стійкості соціального порядку, як пріоритет суб'єктів управління; підходи щодо розробки сценаріїв та аналізу патологій в державному управлінні як інструментарій дослідження національної безпеки.

З огляду на викладене навчальними цілями курсу лекцій є формування у студентів: уявлення та здатність щодо системного аналізу сучасних проблем розвитку теорії національної безпеки, як передумови формування у них вмінь і навичок, необхідних для дослідження вказаних проблем та здійснення функцій управління у сфері національної безпеки в межах своєї професійної компетенції у контексті забезпечення безпеки життєдіяльності людини (індивіда), суспільства та держави, а також розробки та здійснення науково обґрунтованих заходів щодо підвищення його ефективності при реалізації національних інтересів.

Досягнення цих цілей забезпечує набуття здобувачами вищої освіти низки компетентностей, а саме здатність: до абстрактного мислення, аналізу та синтезу; приймати обґрунтовані рішення; проводити дослідження на відповідному рівні; вчитися і оволодівати сучасними знаннями; здійснювати професійну діяльність у відповідних сферах національної безпеки; використовувати понятійно-категоріальний апарат теорії національної безпеки, аналізувати та розвивати структуру системи забезпечення національної безпеки та принципи її функціонування; аналізувати та прогнозувати розвиток безпекового середовища (глобальний, регіональний та національний аспекти) за окремими сферами забезпечення та видами діяльності; організувати цілеспрямовану

діяльність щодо формування і реалізації державної політики у сферах національної безпеки та оборони; інтегрувати знання та розв'язувати складні задачі національної безпеки (за окремими сферами забезпечення і видами діяльності) у широких та/або мультидисциплінарних контекстах за наявності неповної або обмеженої інформації з урахуванням аспектів соціальної та етичної відповідальності.

Після вивчення навчальних питань лекцій та обговорення їх на семінарських заняттях кожний студент повинен знати: сутність природи безпеки соціальної системи, підходи щодо її дослідження та еволюцію уявлень про її безпеку як суспільно-політичне явище; принципи дослідження безпеки соціальних систем та рефлексію цінностей соціальних об'єктів у контексті їх безпеки; концептуальні погляди на національну безпеку як соціальне явище; природу кризових ситуацій у сфері національної безпеки та передумови трансформації класичної парадигми її дослідження; глобальну складову проблем теорії національної безпеки; взаємозалежність факторів національної безпеки, стійкості держави та суспільно-політичної дестабілізації; сутність проблеми визначення національних інтересів та ідентифікації небезпек у теорії національної безпеки; проблему адекватного реагування на небезпеки державності та стійкості соціального порядку, як пріоритет суб'єктів управління; підходи щодо розробки сценаріїв та аналіз патологій в державному управлінні як інструментарій дослідження національної безпеки.

На основі цих знань студентів повинні вміти: досліджувати сутність природи безпеки соціальних систем з урахуванням еволюції уявлень про неї як суспільно-політичне явище; використовувати у практичній діяльності закономірності рефлексії цінностей соціальних об'єктів крізь призму їх безпечного розвитку та концептуальні погляди на національну безпеку як соціальне явище; здійснювати системний аналіз взаємозалежності факторів національної безпеки, стійкості держави та суспільно-політичної дестабілізації у контексті визначення адекватної ієрархії національних інтересів та ідентифікації небезпек щодо їх реалізації у теорії національної безпеки, у тому числі з урахуванням їх глобальної складової; використовувати традиційні та перспективні підходи для розкриття сутності кризових ситуацій у сфері національної безпеки; виходячи з конкретної ситуації готувати пропозиції щодо адекватного реагування на небезпеки державності та стійкості соціального порядку, як пріоритет суб'єктів управління використовуючи при цьому підходи щодо розробки сценаріїв та аналіз патологій в державному управлінні.

Оволодіння вказаними знаннями та вміннями неможливе без наполегливої роботи на лекціях, при підготовці до семінарських занять, виконанні різноманітних творчих завдань, що передбачає ознайомлення з відповідною науковою та навчально-методичною літературою. Допомогти у цьому, зорієнтувати майбутніх магістрів з національної безпеки на найбільш важливі аспекти навчальних тем, формувати в них відповідний категоріально-понятійний апарат, як важливу передумову розв'язування ними складних спеціалізованих завдання щодо адекватного реагування на загрози національним інтересам України в межах своєї професійної компетенції в сучасних умовах державотворення покликаний курс лекцій «Сучасні проблеми розвитку теорії національної безпеки».

Після кожної лекції пропонуються питання для повторення та обговорення на семінарських заняттях, а наприкінці видання міститься орієнтовний перелік питань до іспиту та список рекомендованої і використаної літератури.

Автор висловлює щире подяку своїм колегам, друзям та шановним рецензентам за зауваження та пропозиції, які надійшли від них під час редагування остаточного варіанта тексту курсу лекцій.

**Доктор наук з державного управління, професор,
завідувач кафедри глобальної та національної безпеки
Навчально-наукового інституту публічного
та державної служби Київського національного
університету імені Тараса Шевченка,
заслужений діяч науки і техніки України**

Г.П.Ситник

ЧАСТИНА 1

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ТА ЦІННІСНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

ЛЕКЦІЯ 1. Сутність природи безпеки соціальної системи та підходи щодо її дослідження

НАВЧАЛЬНІ ПИТАННЯ

1.1. Природа феномену “небезпека” та її об’єктивно-суб’єктивний характер для соціальної системи

1.2. Соціальний вимір небезпеки, її джерела, форми прояву, види та підходи щодо оцінки стану суб’єкта небезпеки для соціальної системи

1.3. Природа феномену “безпека” соціальної системи, рефлексивність її оцінювання, предметність та суб’єктність безпеки соціальної системи за змістом та спрямованістю

1.4. Сутність дослідження якісно-кількісних характеристик факторів безпеки соціальної системи та підходи щодо дослідження її природи

1.5. Підходи щодо дослідження механізмів забезпечення безпеки соціальних систем

1.1. Природа феномену “небезпека” та її об’єктивно-суб’єктивний характер для соціальної системи

Природа феномену “небезпека” для соціальної системи. Складність та суперечливість процесів трансформацій геополітичного та гео економічного простору, необхідність розв’язання глобальних проблем безпеки, кардинальні суспільно-політичні та соціально-економічні зміни, які останнім часом спостерігаються в багатьох країнах й здійснюють визначальний вплив на міжнародну та національну безпеку та інші чинники, зумовлюють актуальність розкриття сутності соціального явища, яке визначають поняттям (концептом) “безпека”.

З іншого боку, точність та змістовність результатів системного аналізу того чи іншого соціального явища (процесу, об’єкту тощо), тобто їх адекватність соціальній реальності, передусім визначається адекватністю понять, які описують вказане явище. Тому передусім важливим є світоглядно-філософський контекст розуміння цього явища.

Як правило, досліджуючи сутність явища, яке визначають (ідентифікують, ототожнюють тощо) поняттям “безпека” акцентують увагу на таких його аспектах:

- *концептуальному* (онтологічні і гносеологічні основи безпеки);
- *практичному* (безпека розглядається в контексті відображення певних потреб у життєдіяльності особи, суспільства, держави, міжнародної спільноти тощо);
- *ціннісному* (філософія безпеки, культура безпеки, забезпечення безпеки накопичених цінностей тощо).

Водночас переважна більшість дослідників, експертів, управлінців, політиків пов’язує зміст поняття “безпека” зі змістом поняття “небезпека”. Це зумовлено переважно тим, що в процесі еволюції живої природи сформувався інстинкт самозбереження живих істот. Відтак базова передумова існування будь-якої живої істоти залежить від того, як вона може виявляти та оцінювати чинники (в тому числі й ті, які зумовлюють розвиток зовнішнього середовища), що загрожують природній визначеності її буття (передусім, фізичному існуванню). Тому для живого організму визначальними є чинники, які заперечують його існування як об’єкта реального світу. Це зумовлює необхідність його адекватного реагування на вказані чинники для забезпечення самозбереження та за необхідності спонукає до активних захисних дій.

Таким чином, дія (явище, процес тощо), що заперечує існуванню живого організму набуває в суб’єктному визначенні специфічної форми – “небезпеки”. Тому, коли йдеться про сприйняття суб’єктом небезпеки, мається на увазі форма ототожнення та оформлення вказаної дії, яка є

усвідомленим суб'єктом запереченням його існування. Тобто "небезпека" пов'язується не з будь-яким запереченням, а лише з тим, що спрямоване на заперечення існування об'єкта.

Об'єктивно-суб'єктивний характер небезпеки для соціальної системи. Будучи суб'єктною формою, небезпека за змістом може мати як суб'єктивний, так і об'єктивний характер, оскільки оформлення можуть отримати і об'єктивні відносини і суб'єктивні уявлення про них. З огляду на це небезпека за змістом завжди має об'єктивно-суб'єктивний характер. Водночас, співвідношення суб'єктивності й об'єктивності може бути досить різними. Це означає, що одна й та сама дія (явище, процес тощо) може отримати з боку суб'єкта різну оцінку, оскільки форму "небезпеки" отримує не кожне заперечення, а лише те, яке ідентифікується й оцінюється суб'єктом, як заперечення його існування.

Важливим є те, що наявність небезпеки завжди пов'язана з деякою можливістю, а саме з майбутніми (очікуваними) негативними наслідками для суб'єкта щодо припинення свого існування як системи (зокрема, може бути зруйнована його структура, яка характеризує його якісно-кількісні характеристики та спроможність виконувати життєво важливі для суб'єкта функції). Тому виявлення суб'єктом можливості негативних для свого існування наслідків призводить до формування у нього й відповідного ставлення до того чи іншого предмета (дії, явища тощо) як небезпеки. При цьому в загальному випадку небезпечним може бути не тільки якась зовнішня дія, що заперечує існуванню суб'єкта, а й відсутність дії або умов, життєво важливих для вказаного існування. Наприклад, для живого організму це може бути їжа або житло.

Варто також зазначити, що небезпека не тотожна виключно негативній оцінці дії (процесу, явища тощо). За природою феномен "небезпеки" має також й позитивне значення для збереження життя суб'єкта, оскільки належно оцінюючи чинники, які зумовлюють негативні для його існування наслідки, це надає йому можливості сформувати й адекватне ставлення (дію) щодо того чи іншого чинника (предмета, процесу, явища тощо).

Крім того, принципово важливим є й те, що людина, на відміну від інших живих організмів, має можливість не тільки оцінювати ті чи інші фактори, як небезпеки, а й сприймати їх опосередковано, тобто переносити свою оцінку на інші об'єкти. Наприклад, людина може визначати небезпеку стосовно інших людей, державних інститутів, суспільства в цілому. Але й у цьому разі оцінювання того чи іншого фактора небезпеки залишається визначенням (інтерпретацією) саме людини. Тому важливо акцентувати увагу на тому, що один і той самий фактор (дія, явище, процес тощо), як правило, оцінюється людиною як безпечний чи небезпечний залежно від її ціннісних орієнтацій, політичних чи професійних вподобань тощо. Наприклад, в умовах збройного конфлікту ті чи інші фактори, які оцінюються у контексті нанесення шкоди (збитків) супротивнику інтерпретуються його учасниками по-різному.

Таким чином, за об'єктивним змістом, небезпекою для будь-якого предмета є заперечення природної визначеності його буття (існування), а можливість заперечення міститься в ньому самому. Тобто, якщо є предмет, то є й можливість заперечення його існування. Так, для держави, яка втратила незалежність, небезпеки втрати незалежності не може бути, але, водночас, є небезпека втрати її територіальної цілісності. Для людини, яка втратила ноги, відсутня небезпека їх втратити, але, очевидно, що допоки вона є жива, існує небезпека її смерті. Це означає, що сам факт існування предмета містить у собі можливість заперечення його кількісно-якісних характеристик, які визначають його структурно-функціональну сутність як предмета.

Іншими словами, за своїм об'єктивним змістом можливість небезпеки існує не ззовні, а всередині предмета, якому небезпека загрожує як заперечення існування життєво важливих для нього кількісно-якісних характеристик, тобто тих, що визначають його природну цілісність та специфічну індивідуальність. Разом з тим, механізмами реалізації вказаної небезпеки можуть бути як зовнішні, так і внутрішні чинники.

Таким чином можна зробити наступні висновки.

По-перше, небезпека є суб'єктною формою оцінки того чи іншого фактора (дії, явища, процесу тощо), який ідентифікується та оцінюється суб'єктом як заперечення природної визначеності його буття (існування). Тому за своїм об'єктивним змістом небезпекою є заперечення вказаного буття суб'єкта. Очевидно, що вказана оцінка того чи іншого фактора покликана спонукати суб'єкта до активних дій щодо реагування на них. В основі цих дій завжди інстинкт суб'єкта щодо самозбереження. Тобто в широкому розумінні можна розглядати об'єктивний характер небезпеки,

яка водночас існує виключно у формі суб'єктного визначення. Тому варто розрізняти об'єктивні передумови виникнення небезпеки, як заперечення природної визначеності буття (існування) суб'єкта й суб'єктну форму її відображення, які не тотожні.

По-друге, одну й ту саму дію (явище, процес тощо) людина може оцінювати по-різному у контексті її інтерпретації як небезпеки, у тому числі й її причини, наслідки, масштаби тощо. Наприклад, передумовою формування соціального явища, яке позначають концептом "ворог" може бути об'єктивно існуюче вороже ставлення до людини. Але це ставлення лише після перенесення суб'єктивних визначень на вказане явище набуває для суб'єкта значення, яке він вкладає у зміст поняття (концепту) "ворог".

По-третє, ототожнення об'єктивного змісту небезпеки із суб'єктною формою її сприйняття призводить певною мірою до перенесення суб'єктивного змісту на об'єкт небезпеки. Але це не змінює об'єктивного змісту небезпеки. Наприклад, коли ми стверджуємо, що колір предмету жовтий, це ще не означає, що вказаний колір дійсно є об'єктивною властивістю цього предмету, бо, як відомо, колір не залежить від нашого сприйняття. Тому принципово важливим є те, що перенесення суб'єктивної форми сприйняття небезпеки на її об'єкт (дію, процес, явище тощо) може й не відповідати його сутності в контексті оцінювання об'єкта як небезпеки. Передусім, оцінка міри (ступеня) небезпеки, як правило, залежить від цінності для суб'єкта оцінювання того, що заперечується. Ця оцінка завжди має ціннісний характер, яка стосовно того чи іншого фактора (дії, явища, процесу тощо) в різних світоглядно-ціннісних (культурних, політичних, економічних тощо) системах може бути різною.

По-четверте, небезпека може розглядатися як можливість (здатність) впливу того чи іншого фактора (явища, процесу тощо) на об'єкт і завдання йому такої шкоди (збитку), величина якої за певних умов може бути "смертельно небезпечною", тобто призвести до загибелі об'єкта. Тому визначення ймовірності цієї можливості та обсягів вказаної шкоди (збитку) має бути визначальним практичним завданням суб'єктів публічного управління у сфері національної безпеки (передусім, органів державної влади).

1.2. Соціальний вимір небезпеки, її джерела, форми прояву, види та підходи щодо оцінки стану суб'єкта небезпеки для соціальної системи

Соціальний вимір небезпеки та її джерела. Суспільство є соціальним організмом. Його утворює надскладна система індивідів та соціальних груп, взаємопов'язаних взаємозумовленими соціальними зв'язками й взаємодіями. Тому небезпека у соціальному сенсі – це передусім об'єктивна можливість негативної дії тих чи інших чинників на функціонування та розвиток вказаного соціального організму, як соціальної системи. Ці дії можуть завдати їй ту чи іншу шкоду, внаслідок якої суттєво зміняться властивості системи, погіршиться її стан, виникне небажана динаміка її розвитку тощо. Тому джерелом небезпеки для соціальної системи можуть бути об'єкти (явища, процеси тощо), які здатні завдати їй шкоди (збитки), зокрема, внести дисбаланси у соціальну взаємодію її структурних елементів і навіть послабити або зруйнувати її структуру, а отже, заперечити природну визначеність її буття (існування) та розвитку системи. При цьому варто зазначити, що в соціальних системах основними джерелами небезпеки для їх нормального функціонування завжди були суперечності, що виникають між суб'єктами соціальної взаємодії.

Форми прояву та види небезпеки. Для соціальних систем форми прояву небезпеки можуть бути різними. Вони, зокрема, залежать від сфери життєдіяльності індивідів (людей), соціальних груп, суспільства в цілому та держави, як соціального інституту, територіально-просторового та часового масштабу. У зв'язку із цим виділяють, наприклад, небезпеки в економічній, політичній, соціальній, гуманітарній сферах життєдіяльності, небезпеки загальнодержавного та регіонального значення, небезпеки довго- чи короткотривалого характеру.

Водночас, умовно небезпеки соціальним системам можна звести до двох видів: зовнішні та внутрішні.

Зовнішні небезпеки для об'єкта (соціальної системи) — це можливість будь-якого чинника або їх сукупності, що перебувають поза межами структури об'єкта, за певних умов здійснити негативний

вплив на нього й завдати йому певної шкоди, наприклад, погіршити його стан або викликати небажану динаміку розвитку.

Внутрішня безпека для об'єкта – це можливість будь-якого елемента його структури (або їх сукупності) за певних умов завдати шкоди об'єкту із середини.

Тому можна вважати, що безпека є проявом якісного стану взаємозв'язків між взаємодіючими елементами соціальної системи, коли у разі виникнення внутрішніх суперечностей між ними, або порушення стійкості цих зв'язків (зумовлених внутрішніми або зовнішніми чинниками), один із елементів може завдати збитку (шкоди) іншому. Це означає, що поза відносинами, що склалися між елементами системи, що не взаємодіють, жоден з них, який має руйнівний потенціал, не може розглядатися як безпека стосовно іншого. При цьому кількісно-якісна характеристика взаємовідносин між суб'єктом та об'єктом безпеки значною мірою залежать від реального стану суб'єкта в певний момент часу, передусім його можливостей щодо нормального функціонування, прогресивного розвитку, здатності адекватного реагування на фактори, які є причинами небезпек.

Підходи щодо оцінки стану суб'єкта безпеки для соціальної системи. Для оцінки стану суб'єкта безпеки для соціальної системи необхідно враховувати низку чинників, серед яких зокрема:

➤ характер прояву безпеки (це дає змогу відповісти на запитання: безпека є потенційною чи реальною?);

➤ ступінь (міру) можливої руйнівної дії суб'єкта, тобто завдання шкоди об'єктові.

Оскільки можливість і здатність завдання шкоди об'єкту суб'єктом, що є джерелом безпеки, можуть бути різними, доцільно розрізняти рівні можливого збитку (шкоди), наприклад:

➤ незначна безпека, коли має місце здатність суб'єкта безпеки завдати незначної шкоди тому іншому об'єкту (індивіду, соціальній групі, державі тощо);

➤ середня безпека – здатність суб'єкта безпеки завдати такої шкоди об'єкту, коли стає неможливим його нормальне функціонування, а саме, коли виникають суттєві труднощі у виконанні життєво важливих для нього функцій;

➤ висока безпека – здатність суб'єкта безпеки завдати такої шкоди об'єкту, коли стає практично неможливим виконання життєво важливих для нього функцій, що, зрештою, може призвести його до загибелі.

За станом, що виражає в тій чи іншій формі рівень готовності суб'єкта безпеки до завдання шкоди (збитку) об'єкту, можна, наприклад, виділити готові, достатньо готові чи максимально готові суб'єкти до руйнівної дії.

Серед фахівців-практиків превалює думка, що найбільша безпека притаманна суб'єктам, результати діяльності яких зумовлені ризикованою, а отже, й важко передбачуваною їх поведінкою. Певною мірою це справедливо, оскільки невизначеність поведінки суб'єкта безпеки породжує вірогідність того, що та чи інша дія (чи бездіяльність) суб'єкта може мати непередбачений ефект для об'єкта безпеки.

У даному випадку безпека для соціальних об'єктів може поміж іншого характеризуватися так званім "фактором невизначеності". Йдеться про явища (процеси, події тощо), які зумовлені діями суб'єкта безпеки, непередбачуваність яких у просторовому, часовому та фізичному вимірі практично виключає можливість формування об'єктом безпеки (індивідом, соціальною групою, органами державної влади тощо) однозначного прогнозу щодо їх розвитку (настання). Вказана обставина може істотно змінити уявлення, розрахунки та очікування з боку об'єкта безпеки щодо здатності суб'єкта безпеки (індивіду, соціальної групи, іншої держави тощо) стосовно заперечення природної визначеності буття (існування) об'єкта.

Оскільки безпеки завжди існують стосовно будь-якого об'єкта (людини, соціальної групи, суспільства, держави, світової спільноти в цілому) необхідно обирати адекватні управлінські рішення з метою зниження негативного впливу на їх життєдіяльність та прогресивний розвиток. Очевидно, що планування та здійснення об'єктом дій, адекватних безпеці можливе за умови, коли у нього уявлення про безпеку будуть відповідати її характеру, масштабу, ступеню тощо. З огляду на те, що природа, масштаб, динаміка розвитку тощо, цих небезпек може бути різною, доцільною є їх класифікація за тими чи іншими критеріями.

1.3. Природа феномену “безпека” соціальної системи, рефлексивність її оцінювання, предметність та суб’єктність безпеки соціальної системи за змістом та спрямованістю

Природа феномену “безпека” соціальної системи. Філософський аспект небезпеки зумовлює її розгляд як форми визначення суб’єктом заперечення природної визначеності його буття (існування). При цьому свідомість людини дає їй змогу не тільки відобразити та оцінювати вказаний заперечливий вплив того чи іншого фактора (об’єкта, явища, процесу тощо) щодо її існування, а й свідомо визначити своє ставлення до цього заперечення. Тому визначення людиною свого ставлення до небезпеки, водночас зумовлює й оцінку нею безпеки свого існування.

Варто акцентувати увагу на тому, що проблема з’ясування сутності безпеки (людини, соціальних груп, держави тощо) на кожному етапі еволюційного розвитку земної цивілізації вимагала від людини пошуку різних методів досягнення захищеності її буття. Вони були зумовлені конкретною культурно-історичною ситуацією, способом життя людей, їх світобаченням тощо. При цьому зародження знань про безпеку можна прослідкувати в міфології, релігії, філософії, загалом в історії розвитку науки.

Так, міф став першим способом розуміння безпеки, оскільки міф концентрував первинні уявлення про передумови забезпечення безпеки буття (існування) людей, а відтак одночасно був й своєрідним механізмом її забезпечення. У міфі людина мала справу з живими істотами, від яких залежало її існування, а вивчення передумов забезпечення безпеки людини відбувалось у формі “пізнання” цих істот.

Поява релігійної форми світогляду зробила також свій внесок до розуміння сутності феномену соціального явища, яке позначають поняттям (концептом) “безпека”. Сутність безпеки у релігіях усвідомлюється як абсолютне благо, яке, наприклад, у буддизмі називається нірваною, а в ісламі та християнстві персоніфікується в понятті всемогутнього Бога – носія й джерела безпеки. Водночас Бог здатен карати. Тому страх божий оберігає людину від неправильних вчинків, а релігійна віра відіграє основну роль у створенні безпечної для життя людини світу. Ці уявлення про безпеку слугували важливим чинником організації стабільного функціонування та розвитку суспільства. Проте, тільки у філософії раціонально осмислюється (розкривається) сутність феномену соціального явища, яке позначають поняттям (концептом) “безпека” та, відповідно, проблеми її забезпечення від окремої людини до ойкумени включно.

Рефлексивне оформлення людиною свого існування чи існування іншого об’єкта реального світу в контексті її ставлення до небезпеки знаходить відображення в понятті безпека. Саме тому філософи часто розглядають безпеку як феномен, бо, якщо небезпека опосередковується із запереченням самого існування суб’єкта, то безпека його існування опосередковується і визначається суб’єктом за ставленням до небезпеки.

Якщо, на думку людини, явище (процес, подія тощо) не загрожує її існуванню, ситуація розглядається як безпечна. Але небезпечною визначається ситуація, за якої існуванню людини (на її думку) загрожує небезпека (потенційно чи реально). Тому в цьому контексті безпека завжди є оцінкою суб’єктом ситуації, в межах якої його існуванню чи існуванню іншого суб’єкта не загрожує небезпека. Для визначення наявності безпеки, важливою є оцінка заперечливого щодо нормальних умов життєдіяльності суб’єкта характеру небезпеки, тобто заперечення природної визначеності його буття (існування). Інакше кажучи, безпека може заперечуватися небезпекою й визначається не за ставленням до зовнішньої дії (процесу, явища тощо), а за можливими негативними (небезпечними) наслідками вказаної дії.

Таким чином, одна й та сама ситуація може оцінюватися суб’єктом як небезпечна, коли є чинники, що ідентифікуються (оцінюються) як заперечливі дії щодо самого існування суб’єкта, або як безпечна, коли вказані чинники відсутні.

Отже феномен безпеки існує лише у живій природі, оскільки безпека може сприйматися й оцінюватися лише суб’єктом, який рефлексує.

Рефлексивність оцінювання стану безпеки соціальної системи. У рефлексивному визначенні безпека об’єкта (соціальної системи) опосередковується запереченням небезпеки. Тобто має місце заперечення заперечення, оскільки небезпека є запереченням природної визначеності буття (існування) того чи іншого об’єкта (див. вище). Водночас можна дійти висновку про небезпеку чи

безпеку для об'єкта, які опосередковані не тільки запереченням (чи не запереченням) його існування, оскільки щодо безпеки об'єкта можливі такі ситуації:

- відсутність небезпеки для об'єкта, що є наслідком його захищеності від суб'єкта небезпеки (небезпечної дії, явища, процесу тощо);
- відсутність небезпеки, коли вона дійсно відсутня як така, але об'єкт при цьому не захищений;
- наявність небезпеки, тобто вона існує, але об'єкт не захищений.

Очевидно, що заходи, необхідні щодо забезпечення захищеності об'єкта, як правило, потребують використання значних ресурсів (матеріальних, фінансових та ін.). Тому за відсутності небезпеки для об'єкта використання вказаних ресурсів є недоцільним. Але не варто допускати й ситуації, коли ймовірність небезпеки є, а заходи щодо захисту об'єкта не вживаються. Наприклад, ймовірність небезпеки війни існує й вказана ймовірність незначна, а заходи щодо збройного захисту країни не вживаються.

Отже, з практичної точки зору реальна безпека об'єкта (індивіда, соціальної групи, державних інститутів, тощо) нетотожна відсутності небезпеки для нього. Але, оскільки безпека є формою рефлексії визначення умов існування об'єкта через опосередкування небезпекою, вона не існує й без феномена небезпеки. Коли об'єкт не сприймає те чи інше соціальне явище (дію, процес, явище тощо) як небезпеку своєму існуванню, не може бути мови про безпеку вказаного об'єкта. Наприклад, якщо життєдіяльності об'єкта (індивіду, суспільної групи, державі тощо) не загрожує небезпека, він не може ідентифікувати (визначити) свій стан як безпечний, доки не опосередкує його з тією чи іншою небезпекою. Допоки такого опосередкування з боку об'єкта немає, доти він перебуватиме у стані незбагненості щодо реальної небезпеки природній визначеності його буття (існування), а відтак, не зможе адекватно оцінити й ступінь (міру) своєї безпеки.

Таким чином небезпека й безпека – дві взаємозв'язані сторони, що перебувають у динамічній взаємодії й характеризують умови (ситуації) життєдіяльності об'єктів природи. Як не існує безпеки без небезпеки, так не може існувати й небезпека без безпеки. При цьому у своїй єдності вони тотожні, тобто безпека об'єкта може розглядатися як заперечення його небезпеки, а небезпека – як заперечення його безпеки. Іншими словами, для людини (соціальної групи, суспільства тощо) небезпека має не безпосередній характер, а набуває опосередкованого безпекою визначення. Виходячи з цього, безпеку об'єкта можна розуміти як опосередковане відсутністю небезпеки заперечення природної визначеності його буття (існування).

Предметність та суб'єктність безпеки соціальної системи за її змістом та спрямованістю. Оскільки безпека ґрунтується на визнанні відсутності не небезпеки взагалі, а певної небезпеки, вона за своїм змістом та спрямованістю завжди конкретна та предметна. Зокрема, як тільки людина має уявлення про ту чи іншу небезпеку, у неї з'являється можливість отримати й адекватне уявлення про свою безпеку. Але навіть наповнюючись об'єктивним змістом, безпека того чи іншого об'єкта для людської спільноти завжди є суб'єктивним визначенням. Особливо це проявляється, коли "змішуються" різні уявлення про небезпеку існуванню того чи іншого об'єкта.

Характерним є, наприклад, уявлення про державну безпеку. Широта визначень, пов'язаних з безпекою держави, породжує недостатню змістову визначеність державної безпеки, яка може істотно відрізнятись у трактуванні політиків, експертів, управлінців чи науковців. Під державною безпекою можуть розуміти: кінцевий результат виконаних заходів політичного, економічного та воєнного характеру, спрямованих на забезпечення суверенітету; реалізовані можливості щодо збереження політичного режиму; суспільно-політичну стабільність тощо. Тому завжди існує небезпека неадекватної оцінки реальної безпеки об'єкта, що є, зрештою, наслідком суб'єктивного характеру оцінювання тих чи інших соціальних явищ (подій, процесів тощо), які розглядаються як небезпеки існуванню об'єкта. Небезпека полягає у тому, що суб'єкт оцінювання вказаних явищ починає діяти виходячи з власних уявлень про небезпеку, а не з об'єктивної реальності, тобто реальної небезпеки. Тому завжди існує проблема визначення співвідношення (межі) між наявною й суб'єктивно визначеною, як небезпекою для об'єкта, так і його безпекою.

Таким чином, об'єктивною основою існування феномену безпеки, як характеристики внутрішніх та зовнішніх умов існування об'єктів живої природи, є природа речей, що визначає визначеність їх буття (існування). Внаслідок цього безпечними впливами на об'єкт можуть вважатися ті, що не призводять до істотної зміни його природного функціонування та розвитку, зміни структури об'єкту тощо.

1.4. Сутність дослідження якісно-кількісних характеристик факторів безпеки соціальної системи та підходи щодо дослідження її природи

Сутність дослідження якісно-кількісних характеристик факторів безпеки соціальної системи. Оскільки безпека, наприклад, людини – це водночас її стан і категорія, яка його характеризує, доцільним є дослідження якісно-кількісних характеристик вказаного стану. Ці характеристики відображають сукупність властивостей, ознак, їх складових, тобто зміст та форму соціального явища, яке позначають концептом "безпека". Як відомо, зміст будь-якого предмету характеризує сукупність його об'єктивних властивостей, складових, ознак, а форма – сукупність зв'язків структури змісту. Зміст і форма предмету є співвідносними категоріями, (не буває неформованого змісту або беззмістовної форми). Вони можуть бути розкриті такими взаємопов'язаними категоріями буття як "якість" та "кількість", які є узагальненим відображенням буття, а також його структурою. Щодо соціального явища, яке позначають концептом "безпека", категорія "якість" характеризує внутрішню нероздільну визначеність та сукупність його суттєвих рис. Вона проявляється через його властивості, якими воно відрізняється від інших та яку не можна відділити від існування (буття) явища. Категорія "кількість" є зовнішньою характеристикою явища у контексті ступеню розвитку його властивостей: величини, динаміки змін, кількісних наслідків, тощо, тобто тих, які можна виміряти. Структура ж явища, як сукупність його елементів і зв'язків між ними, відображає єдність, взаємозв'язок і залежність якості та кількості, які перебувають в нерозривній єдності згідно загальновідомого закону переходу кількісних змін в якісні, який розкриває найбільш загальний механізм розвитку явища у той чи інший момент його буття. При цьому категорія "якість" дає нам змогу дійти висновку про сталість соціального явища, оскільки коли воно втрапить свою якість, то перестане бути тим, чим було, а категорія "кількість" відобразить його мінливість. Таким чином, категорії "якість" та "кількість" характеризують соціальне явище з різних сторін, а їх взаємообумовленість проявляється в тому, що кількісна характеристика уточнює якісну характеристику, а будь-яка якість завжди має свої кількісні межі.

Загальновідомо, що міра відмінності між старою й новою якістю об'єкту залежить від кількісних змін у ньому. Тому його структура залежить від кількості елементів, які її утворюють, пов'язана з якістю і характеризує розподіл й взаємодію у просторі цих елементів у процесі буття об'єкта. Особлива властивість структури – цілісність та якісна відмінність від якісних характеристик елементів, тобто неможливість зведення властивостей об'єкта до суми властивостей його елементів. Через це розвиток соціального явища, яке позначають концептом "безпека", зумовлює зміну його змісту та форми, та завжди пов'язаний зі зміною структури явища. Структура, в свою чергу, завжди пов'язана зі зміною якості та, навпаки. Тому твердження, що спочатку відбуваються кількісні зміни в явищі, а вже за ними якісні, є невірним. Зміна якості завжди спричиняє зміну кількості, оскільки перехід одного явища в інше, є наслідком процесу взаємодії кількісних й якісних змін, що проходять через проміжні фази зміни якості. Ці фази фіксують зміну міри даної якості, тобто по суті це кількісна зміна, а поява нової якості фактично означає появу явища з новими закономірностями й мірою, в якій закладена вже інша кількісна визначеність.

Згідно загальновідомої концепції "суспільного договору" місією влади є забезпечення безпеки людини (індивіда), суспільства та державних інститутів. Ефективність її досягнення значною мірою залежить від стану системи публічного управління та адміністрування. Цей стан зумовлює сукупність властивостей й ознак, тобто змісту та форми буття (існування) вказаної соціальної системи. Так, її функціями є планування, організація, контроль та ін. Саме вони визначають зміст діяльності її суб'єктів, а способи реалізації – форму їх діяльності (накази, нормативні акти, тощо). Розвиток соціальних систем зумовлює ті чи інші її стани, а відтак зміну їх змісту, а потім й форми, оскільки у разі їх невідповідності виникає конфлікт, який має вирішуватися заміною форми на нову та зміною змісту. Тому, наприклад, суб'єкти системи публічного управління та адміністрування мають створювати умови, за яких гарантується певний рівень можливостей для задоволення потреб в безпеці людини, суспільства та державних інститутів. Цей рівень можливостей є якісно-кількісною характеристикою явища, яке позначають концептом "безпека". Створення ж цих можливостей залежить від наявності у суб'єктів управління інструментів владного впливу на небезпеки та ефективності їх використання, яка залежить від низки факторів. Наприклад, оскільки безпека є

суспільною потребою, то принципово важливим є забезпечення суспільної злагоди щодо визначальних чинників забезпечення безпеки людини (індивіда), суспільства та державних інститутів. Тому важливим є комплексне врахування політологічного, правового, ціннісного та етичного аспектів при реалізації наявних та створенні додаткових можливостей суб'єктів системи публічного управління та адміністрування при реагуванні на небезпеки людині, суспільству та державним інститутам.

Політологічний аналіз дозволяє розглянути процес забезпечення безпеки соціальних систем як суспільне явище, яке спрямоване на захист й підтримку державної влади й, водночас, пов'язане з інтересами життєдіяльності великих соціальних спільнот. Метою правого аналізу є з'ясуванням особливостей та меж правового регулювання взаємодії суб'єктів і об'єктів безпеки, які обумовлені національними та міжнародними правовими нормами (угодами, конвенціями тощо). Дослідження ціннісної та етичної сутності проблеми забезпечення безпеки дозволяють визначити етичні обмеження, що можуть здійснювати вплив на вибір засобів і способів її забезпечення, а відтак і характер взаємодії суб'єктів та об'єктів безпеки. При цьому має бути врахована й низка факторів, які визначають сучасні тенденції розвитку земної цивілізації та національних спільнот. Йдеться передусім про необхідність врахування взаємозалежності тенденцій змін загальнолюдських, національних, групових та індивідуальних ціннісних орієнтацій.

Підходи щодо дослідження природи соціального явища, яке позначають концептом «безпека». Можна виокремити три основні підходи, які використовують науковці, політики та управлінці при розкритті сутності природи соціального явища, яке позначають концептом «безпека»: концептуальний, аксіологічний (ціннісний) та політико-управлінський (практико-орієнтований).

Методологічною основою концептуального підходу є онтологічні та гносеологічні аспекти сутності природи соціального явища, яке позначають концептом «безпека». Як відомо, онтологічний аспект дозволяє з'ясувати фундаментальні проблеми існування, розвитку сутнісного, найважливішого, тобто первоначала всього існуючого, найзагальніші принципи буття (способу існування) світу, людини, суспільства, особливості цих первоначал, які існують об'єктивно (незалежно) від людини і її свідомості. У даному випадку онтологічний аспект дослідження природи феномену безпеки полягає в тому, що безпека існує в загальній структурі буття об'єктів реального світу. Вона перебуває в різних формах, які відображають оптимальні умови їхньої життєдіяльності, тобто такі, за яких мінімізовані небезпеки природної визначеності буття об'єктів. Така об'єктивна реальність дає змогу забезпечити самозбереження всього живого й охоплює явища, процеси, закономірності тощо, які існують у світі живої природи. При цьому деяка дія (явище, процес тощо), яка визначається людиною як безпечна, за своєю природою насправді може бути небезпекою для її буття. Тому виникає, на перший погляд, парадоксальна ситуація: в об'єктивному сенсі забезпечення безпеки людини може мати небезпечний характер. Це означає, що в контексті вивчення умов виживання (прогресивного розвитку) соціальних систем необхідно розрізняти безпеку в природній визначеності від безпеки в суб'єктній визначеності. Люди об'єднуються у групи, встановлюють один з одним нормативно регульовані відносини, значною мірою керуючись прагненням до безпеки. Тому в соціальних системах функція забезпечення безпеки незмінно залишається однією з найважливіших.

Забезпечення безпеки живого організму передбачає його дії щодо самозбереження (зумовлені інстинктом самозбереження), тобто адекватну реакцію на заперечення природної визначеності його буття. Оскільки людина, як елемент соціальної системи, є свідомою істотою, то для неї феномен безпеки має подвійну природу, зумовлену єдністю загальності природи самозбереження і особливостями форми її прояву в соціальній системі у процесі діяльності людини. Отже, існує необхідність відокремлення безпеки в природній визначеності від безпеки людини як свідомої істоти. З огляду на онтологічний аспект безпеки, можна стверджувати, що безпека людини – це водночас стан й категорія, які характеризують її самопочуття й впевненість (інтуїтивні чи такі, що базуються на знаннях) у тому, що небезпеки, наприклад, її життю чи майну, відсутні, або для їх захисту є відповідні засоби (ресурси, можливості тощо). Водночас безпеку соціальних систем можна розглядати як стан й категорію, які характеризують суверенну свободу вибору шляхів її самовдосконалення та прогресивного розвитку, які належним чином захищені.

Гносеологічний аспект передбачає акцентування уваги на теорії пізнання того чи іншого соціального явища, яке позначають концептом «безпека», тобто на вивченні проблеми природи пізнання і його можливостей, відношення знання до реальності, дослідження загальних передумов пізнання, виявлення умов його достовірності та істинності. Тому у даному випадку гносеологічний аспект дослідження соціального явища, яке позначають концептом «безпека» передбачає не аналіз індивідуальних механізмів, які діють у психіці, що дозволяють тому або іншому суб'єктові дійти певного пізнавального результату щодо розуміння цього явища, а виявлення загальних підстав, які дають можливість розглядати цей результат як знання, що виражають реальний (дійсний) стан речей. Саме подвійна природа соціального явища, яке визначають концептом «безпека» зумовлює важливість наукового дослідження особливостей пізнання цього явища, тобто гносеологічний аспект його дослідження. Він пов'язаний безпосередньо з особливостями пізнання феномену безпеки, оскільки в процесі історичного розвитку людина пізнає її через чуттєвий досвід і завдяки раціональному пізнанню довколишнього світу. З часом накопичені людиною знання трансформуються у практичний досвід і достовірні знання. При цьому гносеологічний аспект розкриття змісту концепту «безпека» пов'язаний з значними труднощами. Це зумовлено тим, що об'єктивно існує, з одного боку, безперервний процес об'єктивних змін зовнішнього й внутрішнього середовища соціальних систем, які породжують небезпеки їх буття, а з іншого – практично відкрита множина оцінок причин і наслідків цих небезпек. Як правило, ці оцінки включають явний чи латентний ціннісний контекст, оскільки як суспільне явище, безпека належить до загальнолюдських цінностей, таких як, наприклад, добро, справедливість та інші, а відтак має ціннісну значущість для багатьох поколінь людей. Зокрема, знання про передумови та механізми забезпечення власної безпеки дають людині свободу вибору в тих чи інших ситуаціях, дозволяють реалізувати її творчий потенціал та розкрити її ціннісну значущість. Тому об'єктивно виникає необхідність дослідження і аксіологічного (ціннісного) аспекту при розкритті сутності природи соціального явища, яке позначають концептом «безпека».

Методологічною основою аксіологічного підходу при розкритті сутності природи соціального явища, яке позначають концептом «безпека», є основні здобутки науки про цінності – аксіології. Вона, як відомо, є окремим розділом філософії та ученням про природу духовних, моральних, естетичних та інших цінностей, їх зв'язок між собою, а також із соціальними, культурними чинниками та особистістю людини. При цьому варто зазначити, що виділення та конституювання предметної проблематики аксіології було пов'язано з переглядом обґрунтування етики - науки, яка вивчає мораль, суспільні норми поведінки та звичаї та в якій буття ототожнювалося з благом. Сьогодні розвиток аксіології пов'язаний з трактуванням філософії як культури самосвідомості, як рефлексії над її смисловими і ціннісними підставами. Тому аксіологія задає теоретичне і практично-духовне ставлення до світу і людини та повернула філософське і соціогуманітарне пізнання до аналізу феноменів особистості та індивідуальності, «людського в людині», сенсів і виправданню людського буття, його ідеалам і імперативам та, як теорія, доповнюється феноменологією цінностей. Саме тому досить часто фахівці оперують такими поняттями як філософія безпеки, культура безпеки, забезпечення безпеки накопичених цінностей тощо.

Принципово важливим у випадку аксіологічного аспекту дослідження соціального явища, яке позначають концептом «безпека» є те, що слід враховувати передусім презумпцію невизначеності та нестійкості в соціальній системі, яка зумовлена суперечливістю ціннісних орієнтацій та інтересів її елементів, а також принцип цілісності соціальної системи, який зобов'язує досліджувати її безпеку в певному інституційному середовищі, що забезпечує об'єднання різноспрямованої діяльності її елементів в єдиний процес для досягнення загальних цілей, які детерміновані ціннісними орієнтаціями її елементів.

Основою еволюції філософських уявлень про цінності є традиційні уявлення людини про світ, в основі яких лежить дихотомія знання та цінностей. Аналіз поглядів представників різних філософських шкіл, які досліджували категорію "цінність", свідчить, що лінія між ними проходить, через межу раціональної чи моральної (ціннісної) визначеності світу. Що первинне: буття чи свідомість, природа чи розум? Та чи інша відповідь на ці запитання дозволяла відповісти на інші ключові запитання, зокрема: чи може людина, спираючись на свій розум, гармонійно, досконало облаштувати своє життя, а отже, і забезпечити свою безпеку, чи, навпаки, варто визнати існування вищих від розуму цінностей, які необхідно сприймати як закон свого буття. Філософське визначення

цінностей ототожнює їх з певною якістю. Воно ґрунтується на тому, що саме почуття людей спонукають її визначати те, що стоїть над усім, до чого варто ставитися з повагою, чого варто досягати, що необхідно захищати понад усе. Тому цінність є фундаментальною нормою, яка формує ціннісні орієнтації людини, дає їй змогу вибрати лінію поведінки. Водночас, на переконання М. Вебера у кожній історичній епохи є своя система цінностей, тобто це категорія історична. Тому завжди існує певна множина рівноправних ціннісних систем, які є регуляторами людської діяльності, факторами стабільності та інтеграції соціальних систем різних рівнів. Виходячи з цього, головна функція системи цінностей передусім соціальна – бути основою вибору для соціальних дій (взаємодій) та інтеграції соціальних систем у контексті забезпечення їх безпеки. В реальному житті система цінностей значною мірою вже задана людині, тому вона має лише пристосовувати свою поведінку до неї. Водночас тільки людина є творцем цінностей, а І. Кант пов'язував категорії "цінність" та "мета", оскільки, на його думку, тільки розумні істоти визначають об'єктивні цілі, і це надає їм абсолютну цінність.

Це означає, цінностям властива особлива об'єктивність, оскільки вона зумовлена вищими цілями людського існування і, як стверджував Ф. Ніцше, цінності є метою життя людини, предметом її міркувань та прагнень протягом усього життя. Сама ж соціальна система накопичує, зберігає та підтримує (чи заперечує) ті чи інші цінності, створені людиною. З огляду на це будь-яка цінність завжди має об'єктивно-суб'єктивну природу. Цінністю може бути будь-який об'єкт, якщо він акумулює зусилля і потреби соціальної системи чи її елементів, спрямовані на їх збереження (захист), тобто якщо цей об'єкт розглядається як важлива умова забезпечення її безпеки. Можна також стверджувати, що такі цінності, як ідеали, моральні норми, ціннісні уявлення про безумовно справедливе та прекрасне, мають об'єктивний характер у тому плані, що людина пристосовується до них, як до наявної системи цінностей у суспільстві. Водночас структура системи цінностей не є незмінною, оскільки вона формується в процесі розвитку соціальної системи, але часові масштаби її існування не збігаються з масштабами соціально-економічних, політичних та інших змін в системі. Як зазначав А. Тойнбі, в процесі взаємодії різних культур форми суспільної організації засвоюються більш-менш успішно, а от ядро культури, система цінностей – значно важче. Це свідчить про те, що створити ту чи іншу модель соціальної системи і відповідну їй систему управління не так уже й важко, але чи буде вона функціонувати так, як очікувалося, зокрема щодо забезпечення її безпеки? Це питання залишається відкритим, якщо не були враховані чинники, пов'язані зі збереженням та подальшим розвитком набутих народом цінностей. Це означає, що розвиток теорії та практики забезпечення безпеки тих чи інших соціальних систем потребує поглиблених самостійних досліджень процесів, які відбуваються в контексті їхнього ціннісного змісту.

На жаль, в Україні має місце неприпустимо поверхове ставлення до необхідності розв'язання цієї проблеми. Наприклад, часто зазначені цінності намагаються визначити на основі аналізу положень Конституції України, програмних документів партії, яка перебуває при владі або ж ототожнювати їх зі стратегічними пріоритетами державної політики. Тому ціннісні орієнтації на офіційному рівні змінюються "від виборів до виборів", а то й ще швидше.

Суттєвим є й те, що закріплюючи нормами права одні цінності, держава, намагається знищити чи нівелювати інші, які не відповідають політичній орієнтації (проголошеному курсу) чинної влади. Це часто стає причиною соціальних конфліктів, тобто породжує небезпеки соціальним системам навіть у країнах розвиненої демократії, не кажучи вже про країни, які тільки стали на шлях демократичного розвитку, де ця боротьба набуває досить гострих форм, аж до збройних конфліктів. Водночас у суспільній та індивідуальній свідомості постійно відбувається руйнування традиційних цінностей та витіснення їх новими у контексті цілей та завдань щодо забезпечення безпеки соціальних систем, як передумови збереження її базових цінностей. З огляду на це безпека соціальної системи сама є цінністю поряд з іншими цінностями. Водночас її можна вважати характеристикою інших базових цінностей, зокрема таких, як "добробут", "сталий розвиток", мир тощо, оскільки певний її рівень є умовою збереження та накопичення таких цінностей.

Методологічною основою політико-управлінського підходу при розкритті сутності природи соціального явища, яке позначають концептом «безпека», є поточні уявлення про зміст та взаємозв'язок тих чи інших соціальних конструктів як от: національні інтереси, лібералізм, демократія, політичний реалізм, громадянське суспільство, людино-центризм та багато інших породжень суспільства, що існують виняткового в силу того, що люди згодні діяти так, ніби ці явища

існують, або ж згодні дотримуватись певних умовних правил поведінки. Дійсно, у процесі соціальної взаємодії, коли люди спілкуються між собою, вони роблять це виходячи з впевненості в тому, що їхнє сприйняття реальності схоже, і діючи у згоді з цим переконанням їхнє сприйняття цього як істини у повсякденному житті закріплюється. Іншими словами, реальність конструюється суспільством, тому соціальні конструкти є продуктом його розвитку. Вони завжди штучні, але їх сприйняття масами дозволяє трансформувати, перебудувати реальність наприклад, «лібералізм» (свобода, вільний ринок, права громадян тощо) є конструктом Західного світу. Оскільки знання людей про оточуючий їх соціальний світ є результатом їх домовленостей, то будь-які соціальні конструкти, як системи цінностей, в кінцевому підсумку є для них частиною об'єктивної реальності.

Один із найвідоміших соціологів світу Т. Лукман, який був послідовником австро-американського вченого А. Шюца розробив теорію соціального конструктивізму. Згідно неї всі знання, у тому числі й щодо повсякденної реальності, є похідними від соціальних взаємодій і підтримуються останніми. Метою теорії є виявлення способів, за допомогою яких індивіди та соціальні групи беруть участь у створенні (соціальному конструюванні) соціальної реальності. Вона розглядає шляхи створення людьми соціальних феноменів, які інституціоналізуються, тобто реальність перевидтворюється людьми під впливом її інтерпретації і знань про неї. Безумовно, це стосується й соціальних феноменів, створення яких зумовлене необхідністю забезпечення безпеки буття соціальних систем. Таким чином, соціальний конструкт є ідеєю, яка сприймається як очевидна тими, хто приймає її, але вона залишається штучно створеним культурним артефактом, що належить певній культурі або спільноті. Тому індивід виявляє вибірковість по відношенню до соціальних конструктів, тобто приймає одні, а інші відкидає (не сприймає як істину). Викладене вище повною мірою стосується й сучасних знань щодо соціальних конструктів, які утворюють методологічну основу вказаного підходу. Так, невідповідність уявлень США та Російської Федерації щодо сутності природи феномену «безпека», а відтак і механізмів забезпечення національної та глобальної безпеки є наслідком різних за своєю сутністю складових соціальних конструктів: «лібералізм» та «російський світ» (соборність, духовність, самодержавність та інш.).

Оскільки соціальні конструкти є штучно створеними культурними артефактами, що належать певній спільноті, то в основу рішень, які приймаються в межах політико-управлінського підходу щодо безпеки соціальної системи, як правило, покладається принцип політичної доцільності. В цьому принципова відмінність вказаного підходу від описаних вище концептуального та аксіологічного, в яких більшою мірою домінують наукові принципи та критерії при розкритті змісту концепту «безпека», як характеристики буття соціальних систем. Але незважаючи на це переважна більшість підходів до забезпечення, наприклад, національної безпеки базується на усвідомленні політичною елітою, затвердженні на офіційному рівні та реалізації так званої концепції національних інтересів. Ці інтереси визначається різними детермінантами та знаходять відображення в законах, концепціях, стратегіях та інших нормативних актах як об'єктивні потреби суспільного розвитку, а сферою, де знаходять вияв інтереси, є публічна політика. Першоосновою національних інтересів є потреби в безпеці тих чи інших соціальних систем, тому тільки в контексті їх реалізації мають розглядатися всі проблеми, пов'язані із забезпеченням безпеки цих систем. І в цьому більшість фахівців доходять консенсусу. Проте їхні думки іноді є діаметрально протилежними, коли вони відповідають, приміром, на такі запитання: коли зазначені потреби набувають статусу "національних"? чи правомірно стверджувати, що національні інтереси відображають в інтегрованому вигляді інтереси особи, суспільства та держави і якщо так, то яким має бути механізм узгодженості їх інтересів? чи є національні інтереси відносно постійними, чи вони мають кон'юнктурний характер? чи можливо узгодити національні інтереси різних суб'єктів міжнародних відносин? Відкритим залишається і питання щодо суб'єкта, на якого доцільно покладати відповідальність за визначення національних інтересів та їх пріоритетності (глава держави, парламент, шляхом опитування, наприклад, використовуючи референдум тощо). Тому формування національних інтересів є суперечливим і тривалим процесом, не кажучи вже про те, що ці інтереси не є механічною сумою, яка складається з інтересів окремих індивідів чи соціальних груп. У цьому разі проблема полягає в тому, що держава завжди має справу виключно із загальнонародним інтересом, а приватний інтерес громадян береться до уваги державою, якщо він може бути сприйнятий як інтерес суспільний та загальнонародний. З огляду на викладене, проблеми, пов'язані з визначенням множини національних інтересів та практичною їх реалізацією,

продовжують перебувати в колі наукового дискурсу. Зокрема, науковці виокремлюють такі проблемні питання як: складність взаємодії об'єктивних і суб'єктивних компонентів національного інтересу (будь-яким його оцінкам притаманний суб'єктивний характер) та, як правило, хронічне бажання правлячої еліти репрезентувати власні (корпоративні) інтереси або вподобання як національні інтереси.

1.5. Підходи щодо дослідження механізмів забезпечення безпеки соціальних систем

Як було показано вище, безпека є цінністю для соціальної системи. Вона має об'єктивно-суб'єктивну природу, оскільки носій цінності має об'єктивну природу, а її значущість завжди визначається людиною. Це зумовлює необхідність застосування при формуванні та оцінці ефективності механізмів забезпечення безпеки соціальних систем аксіологічного підходу, який використовують при розкритті сутності природи безпеки вказаних систем. Як правило, основою формування тих чи інших соціальних механізмів є організаційно-правові засади та соціальні конструкти. Тому важливим є й застосування політико-управлінського підходу, який використовують при розкритті сутності природи безпеки цих систем. Принципово важливим є й те, що формування та оцінка ефективності механізмів забезпечення безпеки соціальних систем має передусім розглядатися у двох аспектах: онтологічному та гносеологічному. У першому випадку в основу висновків щодо побудови, функціонування та оцінки ефективності зазначених механізмів мають покладатися об'єктивні властивості та якості матерії, які існують незалежно від людської свідомості. У другому випадку - загально визнані істини (закони), встановлені людьми на певному етапі розвитку науки і сформовані на цій основі їх суб'єктивні оцінки щодо цих механізмів. Тому доцільність застосування концептуального підходу, методологічною основою якого є онтологічні та гносеологічні виміри сутності природи соціального явища, яке позначають концептом «безпека», також не викликає сумніву.

Загально відомо, що будь-який соціальний організм є системою, структуру якої утворюють окремі індивіди. Останні створюють певні способи впорядкування та організації відносин, які сприяють самозбереженню як системи загалом, так і кожного індивіда. Тому розв'язання комплексної проблеми забезпечення безпеки людини, суспільства та держави має передбачати певні уявлення про роль, місце, особливості формування та умови ефективного функціонування механізму забезпечення безпеки соціальної системи. Ці уявлення є необхідною передумовою реакції для виявлення, прогнозування, запобігання та нейтралізації загроз людині, суспільству та державі в різних сферах життєдіяльності.

У процесі розвитку людство створило сукупність структурних елементів формування середовища існування соціальної системи. Їх належна взаємодія сприяє самозбереженню накопичених цінностей соціального організму та його прогресивному розвитку. Ці елементи можна розподілити за певними групами як от: елементи культури (мова, релігія, мораль, мистецтво, наука тощо); елементи соціалізації (громадські організації, соціальна ієрархія, право тощо); політичні елементи (політичні інститути держави, збройні сили, правоохоронні органи тощо); елементи економіки (ринок, фінанси, банки, різні види виробництва тощо). Сьогодні цим елементам належить визначальна роль в забезпеченні цілісності сучасного суспільства, збереженні цінностей соціальної системи, особливо політичним елементам. Це зумовлено тим, що державні інститути не тільки забезпечують об'єднання всіх елементів суспільства (соціальної системи) в єдине ціле, а й продовжують охороняти індивідів, здійснюють правосуддя, забезпечують соціальний захист, удосконалення чинного законодавства та його дотримання тощо. Ці функції вказані інститути виконують за рахунок створення соціальних механізмів. Вони проявляються у соціальній взаємодії індивідів, соціальних груп, соціальних структур, соціальних норм, інститутів, зразків поведінки тощо. Ця взаємодія є необхідною умовою та засобом забезпечення належного функціонування соціальної системи для досягнення її головної мети - безпеки. При цьому на відміну від імпульсних дій, соціальні дії ніколи не здійснюються миттєво. У свідомості індивіда, що діє, повинна виникнути стійка мотивація до неї. Тому механізм соціальної дії включає потребу, мотивацію і саму дію. Здійснюючи соціальні дії, кожна людина має перебувати з іншими в соціальному зв'язку, результатом якого і є соціальна взаємодія. Значну роль у здійсненні соціальної взаємодії відіграють

очікування поведінки (реакції) з боку іншого індивіда, соціальної групи чи суспільства загалом. Якщо підтверджуються загальнозначущі очікування, виникають нові, пов'язані з подальшим виконанням зспільних завдань. Зрештою, з'являється певний набір стійких соціальних очікувань, що надають взаємодії впорядкованого та передбачуваного характеру. У цьому першорядну роль відіграють соціальні норми, у тому числі закріплені нормами права. Вони визначають стандарти діяльності і правила поведінки елементів соціальної системи. Починаючи від члена соціальної групи до суспільства і органів державної влади включно, виконання норм очікується та підтримується за допомогою відповідних санкцій з боку як держави, так і суспільства. Тому соціальні норми впорядковують і регулюють соціальні взаємодії, тобто дії, які спрямовані на іншу людину й викликають зворотну реакцію.

Соціальна практика показує, що суспільству необхідно закріплювати системою правил, норм, стандартів поведінки в певних відносинах деякі типи соціальних відносин, вступаючи в які, люди задовольняють фундаментальні потреби. Наприклад, потреба виховувати і соціалізувати підростаюче покоління вимагає закріплення сімейних відносин, а потреба в безпеці – визначити та закріпити обов'язки громадян щодо захисту держави. Тому формуються соціальні інститути, які підтримують спільну, скооперовану діяльність людей, визначають стійкі зразки поведінки. Беручи участь у певних відносинах і представляючи певний соціальний інститут, люди для отримання переваг виконують узгоджені спільні дії, об'єднуються в соціальні групи, які можна визначити як сукупність індивідів, що певним чином взаємодіють на основі очікувань кожного члена групи. Таким чином, соціальна взаємодія людей є основою різних соціальних об'єднань і самого суспільства, яке є складною системою соціальних зв'язків і взаємодій, що встановилися між людьми, сукупністю різноманітних форм їхньої спільної діяльності, а відтак важливим є розуміння функцій соціальних механізмів у контексті забезпечення безпеки соціальних систем.

Як правило, під соціальними механізмами розуміють специфічні соціальні системи, які породжують соціальні зміни в різних сферах життєдіяльності людини і суспільства в контексті мотиваційних, нормативно-ціннісних та інших чинників, які й зумовлюють діяльність соціальних суб'єктів та їх взаємодію з приводу регулювання соціальних процесів. При цьому загальними рисами цих механізмів є те, що: регулювання соціальних процесів відбувається відповідно до суспільних потреб (заборона, прискорення тощо); їхніми суб'єктами є соціальні групи, які можуть бути репрезентовані соціальними інститутами, організаціями, представниками цих груп; їхня діяльність ґрунтується на соціальних інститутах, які виступають як стала нормативна база, що визначає і підтримує необхідні форми соціальної поведінки; за змістом вони складаються з матеріальних і духовних цінностей; вони є системними утвореннями, на що вказує характер внутрішніх зв'язків між елементами механізму та функціональних зв'язків соціального механізму із зовнішнім соціальним середовищем. Зрештою, розвиток суспільства, як соціальної системи, відбувається завдяки тому, що зміна тієї чи іншої підсистеми соціального організму зумовлює зміну його багатьох підсистем, а інколи й усіх підсистем. Це робить соціальний організм високоорганізованою системою зі зворотними зв'язками, здатною до саморозвитку та самовдосконалення. При цьому найважливішими елементами, взаємодія яких певною мірою й створює соціальний організм, є соціальні механізми [27]:

соціальної активності особи та суспільства, в основу функціонування та розвитку якого покладена така схема: соціальні цінності – ціннісні орієнтації – потреби – інтереси (усвідомлені потреби) – мотиви (спонукання до діяльності) – орієнтація й установка на відповідну діяльність – цілі, яких належить досягти внаслідок цієї діяльності – рішення розпочати діяльність – дії, тобто діяльність, спрямована на задоволення потреб (йдеться про мотиваційні виміри соціальних процесів і явищ життєдіяльності особи та суспільства);

соціальної диференціації суспільства на соціальні групи та їх інтеграції у складні комплекси соціальних зв'язків, в основу якого покладена схема, майже аналогічна наведеній вище (цей механізм фактично є структурним виміром соціальних процесів і явищ);

соціальної організації суспільства, а саме диференціації його життєдіяльності на певні соціальні інститути та інтеграції цих інститутів у складні сукупності інституціональних соціальних зв'язків (в його основу покладена схема, притаманна механізму соціальної активності, а принципова відмінність між ними полягає в тому, що він пов'язаний з організаційними вимірами життєдіяльності особи і суспільства);

соціального управління суспільством, якому притаманні управлінські параметри вимірювання відповідних соціальних явищ і процесів (цей механізм тісно пов'язаний із механізмами соціальної організації та соціальної активності, оскільки в ньому роль ключової ланки відіграє державно-управлінське рішення).

Виходячи з викладеного, можна стверджувати, що у змінах та функціонуванні соціальних механізмів провідну роль відіграють цінності, ціннісні орієнтації та інтереси (від індивіда до суспільства загалом), а відтак будь-яка їх зміна не може не викликати зміни у функціонуванні й розвитку механізмів і, таким чином, в організації управління суспільними процесами. Тому важливими є дослідження тенденцій формування соціальних механізмів у, так би мовити, "ціннісному вимірі". Їх результати мають слугувати орієнтирами для розробки безпекової складової публічної політики та бути основою побудови механізму її реалізації. Цей механізм можна розглядати як вид соціального механізму, що має певну специфіку, яка визначається метою щодо забезпечення безпеки соціальної системи. В цілому ж механізм забезпечення безпеки соціальної системи – це сукупність державних інститутів, структур громадянського суспільства, соціальних груп, в основу взаємодії яких покладені нормативні важелі та стимули, засоби, способи для визначення, залучення, організації та використання матеріальних, фінансових та інших ресурсів з метою виконання завдань забезпечення безпеки. У цьому механізмі проявляються загальні риси соціального механізму, зокрема, у специфічній функціональній ролі соціального механізму в суспільстві, а саме: регулювання соціальних процесів відповідно до суспільних потреб у безпеці (передусім створення належних умов для підтримки бажаного рівня захищеності від небезпек щодо цілісності суспільного організму та його прогресивного розвитку). Суб'єктами в цьому механізмі є соціальні групи, які залежно від типу механізму (політичного, економічного, воєнного тощо) створюють специфічні системи взаємодії на основі обміну результатами своєї діяльності. Цей механізм ґрунтується на соціальних інститутах, які виступають як нормативна база, що визначає і підтримує необхідні форми соціальної поведінки. Визначають цей механізм національні цінності, явища суспільного буття і суспільної свідомості, а об'єктами безпеки є національні цінності, інтереси особи, суспільства, держави.

Питання для повторення та обговорення на семінарських заняттях

1. Розкрийте природу феномену "небезпека" для соціальної системи
2. Розкрийте об'єктивно-суб'єктивний характер небезпеки для соціальної системи
3. Розкрийте соціальний вимір небезпеки, її джерела, форми прояву та види
4. Розкрийте зміст підходів щодо оцінки стану суб'єкта небезпеки для соціальної системи
5. Розкрийте природу феномену "безпека" соціальної системи
6. Розкрийте особливості рефлексивності оцінювання стану безпеки соціальної системи
7. Які чинники зумовлюють предметність та суб'єктність безпеки соціальної системи за її змістом та спрямованістю?
8. З якою метою здійснюється дослідження якісно-кількісних характеристик факторів безпеки соціальної системи?
9. Розкрийте зміст підходів до дослідження природи соціального явища, яке позначають концептом «безпека»
10. Розкрийте зміст підходів до дослідження механізмів забезпечення безпеки соціальних систем

ЛЕКЦІЯ 2. Еволюція уявлень про безпеку соціальної системи як суспільно-політичне явища

НАВЧАЛЬНІ ПИТАННЯ

- 2.1. Трансформація уявлень про сутність безпеки як суспільно-політичне явище до ХХ століття та про взаємозв'язок держави та безпеки соціальної системи у філософії постмодерну
- 2.2. Сучасні уявлення про безпеку соціальної системи та визначальні фактори впливу на її безпеку

2.3. Безпека, як комплексна характеристика життєдіяльності соціальної системи та сучасні альтернативні інтерпретації щодо її сутності

2.1. Трансформація уявлень про сутність безпеки як суспільно-політичне явище до XX століття та про взаємозв'язок держави та безпеки соціальної системи у філософії постмодерну

Трансформація уявлень про сутність безпеки як суспільно-політичне явище до XX століття. Проблема безпеки досить давно знаходиться в колі наукового дискурсу, у тому числі й у філософії. Проте першим, хто із системних позицій проаналізував проблеми безпеки й виживання держави, суспільства та окремого індивіда у контексті їх взаємодії, був автор теорії "суспільного договору" англійський філософ-матеріаліст Томас Гоббс. В цій теорії феномену безпеки відводиться центральне місце, оскільки головна мета цього договору є уникнення ситуації в суспільстві, яку можна охарактеризувати як "війна всіх проти всіх".

На думку Т. Гоббса, саме страх перед небезпеками об'єднує людей в суспільство, спонукає їх відмовлятися від прагнення до необмеженого самоствердження. Люди, піклуючись про власну безпеку, делегують свою свободу абсолютній владі суверена. Вони розуміють, що у випадку вибору свободи безмежного самоствердження можуть залишитися в природному стані дикості, за якого ніхто не зможе їм гарантувати особисту недоторканність й безпеку. Тому, за Т. Гоббсом, особиста безпека досягається тільки у сфері соціального загального, владою й силою абсолютного суверена.

При цьому головним критерієм якості та сили влади суверена він вважав його здатність подолати стан "війни всіх проти всіх", а в ієрархії цінностей на перше місце ставив життя й безпеку. Вчений був переконаний, що лише тією мірою, якою суверен забезпечує своїм підданим життя й безпеку, можна розраховувати на той чи інший рівень досягнутого при його правлінні добробуту, тобто заради життя й безпеки можна поступитися добробутом. Забезпечуючи безпеку підданих, держава повинна надавати захист від зовнішніх ворогів й зберігати мир усередині суспільства, й лише на основі дотримання цих двох умов можна підвищувати добробут.

Таким чином, страх перед небезпеками буттю (існуванню) змушує людину шукати в суспільстві засоби колективного захисту від них, а пошук безпечних умов розвитку суспільства обумовлює прогрес цивілізаційного розвитку.

Британський філософ Джон Локк також був прихильником теорії "суспільного договору". Але його уявлення про безпеку людини ґрунтувалися на поглядах про природу людини як істоту, яка не наділена від народження свавіллям, потягом до зла чи добра. На його думку, зла чи добра людина, залежить передусім від впливу зовнішнього середовища, оскільки вона є результатом накопиченого досвіду. Загальновідомим є його постулат, що розум людини є "чистою дошкою", тобто, що знання людей та інші її риси визначаються тільки досвідом.

Урешті-решт головна теза Дж. Локка полягає у тому, що "суспільний договір" дійсно укладається для забезпечення безпеки. Разом з тим, якщо державні інститути перестають гарантувати безпеку або навіть самі стають джерелом небезпеки для громадян, вони повинні мати можливість, а також мають право забезпечити свій захист від небезпек, які породжуються діями державних інститутів, і, таким чином, гарантувати собі найважливіші права та свободи. Тому для здійснення такої можливості цінністю є не стільки безпека, як особиста, індивідуальна свобода, адже на думку вченого, безпека досягається тільки за певних умов, серед яких визначальними є забезпечення прав і свобод громадян держави (індивідів). Зокрема, забезпечення безпеки у Дж. Локка пов'язується з необхідністю поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову, що дає змогу сформувати систему заборон і противаг, через яку жодна з гілок влади не може отримати її в повному обсязі й вимушена взаємодіяти з іншими за певними правилами. Тому його уявлення про безпеку знайшло відображення в ліберальних теоріях та практиці західноєвропейської демократії, в яких безпека індивіда не тільки ототожнюється з безпекою суспільства, а й досягається шляхом застосування певних правових механізмів.

Принципово важливою є й теза Дж. Локка, що народ має право відібрати владу у тих, хто буде нехтувати його інтересами та вручити її іншим, більш гідним довіри. Проте виникає парадоксальна

ситуація: народ, який одержав право відібрати владу у тих, хто не гідний його довіри, якщо вони, на його думку, нехтують інтересами безпеки людини, може здійснити це право, але це неминуче повертає суспільство до природного стану дикості (стану “війни всіх проти всіх”), тобто стану, за якого ніхто не зможе їм гарантувати особисту недоторканість й безпеку.

Осмислення уявлень про безпеку є й у гегелівській філософії. Безпеці протистоїть свавілля, стверджує Г.Гегель. Тому він широко використовує запропоновану ним категорію “неправо”, під якою розуміє волю, що демонструє свавілля, а його носієм, на його думку, є індивід, відокремлений від загального права. Тобто заперечення загальноновизнаного права передбачає можливість “неправа” як небезпеку людині, суспільству та державі.

Аналізуючи проблему безпеки індивіда, держави й майна, Г.Гегель віддає пріоритет безпеці держави. На його думку, забезпечення безпеки держави (у сучасному розумінні – безпеки політичних інститутів) гарантує безпеку індивіда й майна, оскільки саме держава:

- має особливий характер цілісності (об’єднує в єдине ціле індивідів, накопичені ними матеріальні та соціальні цінності, у тому числі територію їх проживання);
- визначає функцію забезпечення безпеки вищою, ніж договірну природа утворення держави (захист життя й власності індивідів є необхідною сутністю та сенсом існування держави);
- може вимагати, щоб життя і власність індивідів за необхідності були принесені в жертву загальним інтересам.

Тому, на думку Гегеля, життя індивіда і його власність забезпечуються лише безпекою держави, а тому можуть бути (якщо виникне необхідність) принесені в жертву задля безпеки держави. Це означає, що найнебезпечнішими є злочини проти безпеки держави, оскільки їх наслідком, зрештою, стане загроза безпеці особи й безпеці майна.

Філософ-утопіст Клод Анрі де Сен-Сімон намагався розв’язати проблему забезпечення безпеки громадян у контексті пріоритету гуманітарних цінностей. Він вважав, що безпеку суспільства може забезпечити добровільна асоціація людей, які об’єднані плановою організацією виробництва й обов’язком кожного працювати. Загальними рисами розроблених ними концепцій побудови безпечного суспільства були вимоги щодо ліквідації будь-якої соціальної ієрархії, тобто запровадження тотальної рівності усіх. Для цього вважалося за необхідно ліквідувати зокрема такі інститути, як приватна власність, держава, сім’я.

Значний внесок у сучасне розуміння безпеки зробив французький соціолог та філософ Давид Еміль Дюркгейм, який наприкінці XIX століття розробив основи соціології та структурно-функціонального аналізу. На його думку визначальними елементами забезпечення безпеки індивіда та суспільства мають бути соціальні норми, які б обмежували егоїстичні устремління особи (індивіда), запобігали виникненню різних соціальних конфліктів та сприяли їх врегулюванню. Водночас, на переконання вченого, директивно-нормативне регулювання поведінки індивідів має здійснюватися не лише примусом, оскільки принципово важливим є й формування у суспільстві відповідних ціннісних систем та ціннісних орієнтацій людини.

Уявлення про взаємозв’язок держави та безпеки соціальної системи у філософії постмодерну. Цікавими є уявлення про взаємозв’язок держави та безпеки соціальної системи у філософії постмодерну. Так, на думку французького філософа та історика Мішеля Поля Фуко, державна влада – це влада, “очищена” від свавілля, що повсякденно проявляється у стихії людської волі. Але таке “очищення” можливе тільки в тому разі, якщо розум здатний обмежити, визначити цю стихію, узяти її під свій контроль. Те, що в повсякденному житті тим чи іншим соціальним системам (від людини до суспільства) постійно доводиться стикатися зі свавіллям, свідчить про те, що завдання раціонального (логічного) визначення влади, як феномену не вирішене. Тобто ми до цього часу не знаємо, чим є влада, хоча з її стихією постійно доводиться мати справу, стверджує він. Тому влада є феномен, що виявляється як дія стихії, що поневолила людину, а владні відносини можна виявити тоді, коли є факти опору владі.

Зі свого боку, Жан Бодрійяр називав сучасну епоху ерою гіперреальності. На його думку, сьогодні надбудова визначає базис, а не базис надбудову. Праця нічого не створює, а соціалізує. Обрані народом органи влади насправді нікого не представляють. Тому сучасну епоху він характеризує, як епоху втрати реальності. Її останнім bastionом є смерть, адже тільки вона не має споживчої вартості. Водночас на смерті базується будь-яка влада й економіка. З огляду на це влада сама здійснює виробництво безпеки: починаючи від військової безпеки й закінчуючи страхуванням від нещасного

випадку на виробництві. При цьому у будь-якому разі йдеться фактично про конвертацію смерті, нещасного випадку, хвороби тощо, в капіталістичний надприбуток. Як і М.Фуко, Ж.Бодрійяр убачає у такій еволюції поняття безпеки природний розвиток логічних передумов, що містилися вже в теорії “суспільного договору”, де суверен (влада) наділяється правом змусити померти й дозволити жити. Через симетрію з’являється нове право: право змусити жити й дозволити померти. Вказані зміни пояснюються природною метою влади, яка прагне контролювати життя як таке.

Такі погляди на природу влади у представників філософії постмодерна зумовлюють й відповідні уявлення про безпеку.

На перший погляд, інститути держави спрямовані на захист громадян від різноманітних збитків, ризиків, нещасних випадків, безробіття тощо, тобто сфера гарантій індивідуальної безпеки максимально розширюється. Але водночас розширюється й сфера контролю та можливостей влади, зумовлених її, так би мовити, “турботою” про безпеку людину. Внаслідок цього за певних умов така турбота державної влади про безпеку громадян може стати реальною небезпекою для них самих, особливо коли виникають передумови порушення чинного законодавства у сфері прав і свобод громадян (соціальних груп). Це одна з причини, чому в останні десятиліття з боку філософів, соціологів, економістів та інших науковців активізуються спроби щодо більш ґрунтовного з’ясування сутності феномену “безпека” та операціоналізації цього поняття в контексті пошуку шляхів прогресивного розвитку від окремої людини до світової спільноти.

2.2.Сучасні уявлення про безпеку соціальної системи та визначальні фактори впливу на її безпеку

Сучасні уявлення про безпеку соціальної системи. Наукове знання про безпеку людини, суспільства, держави й міжнародної спільноти, як соціальних системи включає певні взаємопов’язані уявлення про цей феномен у межах технічних, юридичних, воєнних, політичних, соціальних та інших наук. При цьому зусилля вчених концентруються, передусім, у площині збереження та подальшого розвитку системи базисних цінностей суспільства як структурного рівня (цінності типу: “справедливість”, “виживання”, “розвиток”, “свобода”, “права людини”, “добробут” та ін.), так і функціонального рівнів. Тому сучасні уявлення про безпеку вказаних суб’єктів ґрунтуються на тому, що це досить складне соціально-політичне явище. Воно відображає певні теоретичні уявлення про взаємовідносини індивіда, суспільства та держави, акумулює в собі наслідки їх практичної багатогранної життєдіяльності, накопичений історичний досвід, врешті-решт уподобання й культуру кожної людини (індивіду), суспільства, держави, земної цивілізації.

Крім того, з кінця минулого століття проблеми безпеки почали розглядати в контексті основних постулатів теорії нелінійних процесів та теорії хаосу, синергетичної термінології. Значною мірою це сприяє розумінню спонтанності й непередбачуваності характеру та спрямованості небезпек, як наслідків тісної взаємодії складних процесів соціальної і природної самоорганізації реальних об’єктів навколишнього світу.

Зокрема, синергетичний характер безпеки полягає в тому, що, наприклад, національна та міжнародна безпека передбачає взаємодію як цілісної системи усіх інститутів політичної, економічної, соціальної та гуманітарної сфер життєдіяльності людини, суспільства, держави, а в деяких випадках, і міжнародних інституцій. За певних умов це дає змогу створити системний ефект стійкого суспільного розвитку. Тому варто погодитися з дослідниками, які стверджують, що, зрештою, безпека має розглядатися як специфічна властивість динамічних систем і як комплексний критерій оцінки її якості та цілісності, який характеризує динаміку її розвитку.

З огляду на це, як основу для розкриття змісту поняття “безпека” більшість дослідників пропонує розглядати її як певний стан системи, досягнутий унаслідок запобігання завданню шкоди її розвитку (життєдіяльності).

У контексті викладеного заслуговує на увагу й те, що Статут ООН визначив як одну із головних цілей створення та діяльності цієї організації об’єднання зусиль міжнародного співтовариства для підтримки безпеки, а країни-учасники ОБСЄ в ст. 5 Заключного акта від 1 серпня 1975 р. зобов’язалися утримуватися від будь-яких дій, які можуть погіршити ситуацію до такої міри, що

виникне загроза щодо підтримки безпеки. Тобто у цьому разі під безпекою розуміється деяка якість міжнародних відносин, яка ставиться у залежність від того чи іншого рівня міждержавних правовідносин. Це дає підстави стверджувати, що і в цьому випадку безпека розглядається як своєрідна інтегральна характеристика соціальної системи, яка залежить від багатьох чинників і характеризує той чи інший її стан. У такому разі досягнення бажаного для соціальної системи стану визначає головну мету її функціонування та розвитку, а також передумови і спосіб її існування під впливом тих чи інших факторів.

З іншого боку, безпечний і сталий розвиток соціальної системи можна розглядати як форму буття, яка може бути охарактеризована такими категоріями, як якість, кількість та структура. Якість характеризує цілісність, нероздільну визначеність предметів і явищ, а структура, яка залежить від кількості (наприклад елементів структури), одночасно тісно пов'язана з якістю і характеризує розподіл і взаємодію у просторі елементів системи та програму їх розвитку. Загальновідомо, що головна особливість структури системи – її цілісність та якісна відмінність від складових її елементів. Отже зміна структури завжди пов'язана зі зміною якості і навпаки. Тому можна погодитися з американським політологом А.Уолферсом, на думку якого безпека в об'єктивному плані передбачає відсутність загроз набутим цінностям (цінностями у цьому разі є структура та якісні характеристики соціальної системи), а у суб'єктивному – відсутність страху, що вказаним цінностям буде завдано шкоду, що вони будуть піддані руйнації.

Інакше кажучи, накопичена суспільством система цінностей є фундаментальним фактором, який визначає сутність явища, яке ми позначаємо поняттям “безпека”, оскільки вказаний фактор обумовлює відповідні засоби, способи, механізми тощо, які держава використовує саме для забезпечення безпеки накопиченим цінностям. Тобто в цьому разі феномен “безпека” інтерпретується й безпосередньо пов'язується із суб'єктивними за природою оцінками характеру й масштабів загроз цінностям суспільства, які характерні для конкретно-історичного моменту його розвитку.

Таким чином, наявність безпеки дає змогу суспільству зберігати та примножувати свої базові цінності. З огляду на викладене безпека сама є цінністю, поряд з іншими цінностями суспільства й держави. Саме таке розуміння сутності феномену “безпека” сьогодні вважається класичним серед наукових шкіл США й провідних країн Заходу.

Водночас безпеку можна вважати характеристикою щодо інших базових цінностей, зокрема таких, як “добробут”, “сталий розвиток”, мир, тощо, оскільки певний її рівень є умовою збереження та накопичення вказаних цінностей. Інакше кажучи, безпека, не будучи чимось матеріальним, є своєрідною характеристикою та необхідною передумовою життєдіяльності, прогресивного розвитку та життєздатності суспільства.

Визначальні фактори впливу на безпеку соціальних систем. Суспільство розвивається у середовищі, параметри якого формуються та постійно змінюються через вплив різноманітних та досить часто взаємопов'язаних і взаємозумовлених факторів, які, в кінцевому підсумку, зумовлюють деякий інтегральний рівень небезпек життєдіяльності соціуму. У загальному випадку, це справедливо стосовно й людини (індивіда) й земної цивілізації в цілому. Тому головною метою органів публічної влади, які розв'язують проблему забезпечення безпеки є підтримка певного рівня задоволення важливих потреб розвитку людини, соціальних груп, суспільства в цілому. Очевидно також, що досягнутий рівень їх безпеки залежить від наявних та перспективних можливостей суспільства, ефективності практичних заходів щодо їх реалізації під час прогнозування, виявлення, нейтралізації чи зниження інтегрального рівня небезпек тій чи іншій соціальній системі, які зумовлені певною сукупністю факторів (явищами, подіями, процесами тощо).

Переважаюча більшість фахівців у сфері національної та глобальної безпеки вважають, що сьогодні факторами, які здійснюють визначальний вплив на безпечний розвиток соціальної системи є:

- стійка тенденція до зростання ролі екологічних факторів у житті людства;
- усе більше усвідомлення економічної суті та природи проблем, які накопичилися у біосфері та вимагають для успішного розв'язання спільних зусиль світового співтовариства, а отже й певного рівня співробітництва в системі міжнародних відносин;
- необхідність подальшого пізнання та врахування під час розробки стратегії безпечного розвитку суспільства еволюційних законів функціонування й розвитку природи та суспільства;

- важливість вибору такої стратегії національного розвитку, за якої досягається гармонізація екологічних, соціальних, економічних, політичних та гуманітарних взаємовідносин й співвідношень;
- усебічне врахування не тільки культурно-історичних особливостей національного розвитку, а й основних параметрів, складових і характеристик міжнародної безпеки, вплив яких часто є вирішальним під час розв'язання проблем забезпечення національної безпеки (тобто врахування реалій суперечливого, але в цілому досить взаємозалежного розвитку країн світу);
- суперечливість, взаємозалежність та тенденція до зростання динаміки змін загальнолюдських, національних, класових, групових та особистісних інтересів, а в деяких випадках – і ціннісних орієнтацій, які все більше знаходять вияв на державному, регіональному та глобальному рівнях міжнародних відносин.

Окремо варто зазначити, що, оскільки безпека є суспільною потребою, то головним принципом забезпечення сталого розвитку суспільства має бути пошук суспільної злагоди щодо вирішення тих чи інших принципових питань вказаного розвитку, зокрема щодо основних напрямків суспільно-політичних та соціально-економічних реформ. Ці реформи, незважаючи на об'єктивну необхідність їх проведення, як правило, супроводжуються низкою криз (кризових явищ, ситуацій). Вони значною мірою руйнують усталені традиційні цінності та ідеологічно-світоглядні уявлення про безпеку життєдіяльності як на рівні окремого індивіда, так і суспільства в цілому. Вказані цінності та уявлення функціонують на рівні соціальних взаємодій і поведінки окремих індивідів, а в сучасних умовах глобалізації з'являється й вагомий міжнародний контекст (вплив).

Дуже важливим є те, що досить часто відсутність національної злагоди щодо основних напрямів суспільно-політичних та соціально-економічних змін суспільства є наслідком наявності серед різних соціальних груп, й у провладної еліти найрізноманітніших, часто суперечливих тлумачень й діаметрально протилежних уявлень щодо сутності феномену "безпека" та її складових у конкретний період історичного розвитку. Наприклад, відсутність розуміння у соціальних груп та політичної еліти сутності визначальних чинників безпеки суспільства чи держави (а результати їх аналізу мають покладатися, зокрема, в основи публічної політики у сфері безпеки), призводить до суспільно-політичної нестабільності, зростання корупції, виникнення етнічних й регіональних конфліктів тощо. Це призводить у кінцевому підсумку до зниження ефективності використання наявних можливостей для забезпечення безпечного розвитку людини (індивіда), суспільства та держави.

2.3. Безпека, як комплексна характеристика життєдіяльності соціальної системи та сучасні альтернативні інтерпретації щодо її сутності

Безпека, як комплексна характеристика життєдіяльності соціальної системи. Сьогодні безпека, як комплексна характеристика життєдіяльності соціальної системи, може розглядатися у різних ракурсах.

По-перше, безпека, як об'єктивна характеристика зовнішніх умов середовища функціонування системи, що припускає наявність спрямованої ззовні на систему небезпеки та певну можливість її прояву (реалізації). Це, так би мовити, зовнішній вимір небезпеки. В такому розумінні джерело небезпеки і об'єкт (система), на який вона спрямована, є розділеними. При цьому аналізуючи умови функціонування соціальної системи, варто робити акцент на об'єкті (елементі системи), інтереси (потреби) якого вимагають вжиття заходів щодо його захисту. Як правило, результати цього аналізу мають охоплювати такі питання:

- елементи, які забезпечують захищеність об'єкта від небезпеки;
- стан функціонування об'єкта, за якого йому не може бути завдано істотної шкоди, а відтак і самій соціальній системі;
- стан функціонування об'єкта, за якого ймовірність небажаної зміни будь-яких його параметрів (показників), які характеризують його нормальну життєдіяльність відносно незначна, тобто нею практично можна знехтувати;
- прийнятний рівень небезпеки, а, отже, і ступінь захищеності від небезпеки у разі її реалізації, залежний від можливих витрат на обмеження дії чинників, які породжують небезпечне явище (подію, процес тощо);
- здатність об'єкта зберігати свої основні характеристики та природну сутність у разі

негативних дій з боку інших об'єктів, явищ або процесів;

➤ умови, за яких не завдається суттєвий збиток (шкода) іншим об'єктам, які є елементами системи.

По-друге, безпека як комплексна характеристика функціонування соціальної системи, має досліджуватися крізь призму психологічної реакції людини на зовнішні умови свого існування. У такому разі вказаним умовам дається оцінка як безпечною чи небезпечною на основі їх чуттєво-емоційного сприйняття. Ця оцінка покладається в основу характеристики умов впливу зовнішнього середовища на систему або її елементи. Тобто оцінка, отримана на основі чуттєво-емоційного сприйняття безпеки, інтерпретується як об'єктивна оцінка її характеристики.

По-третє, в процесі дослідження умов функціонування соціальних систем феномен "безпека" необхідно також розглядати як комплексну характеристику взаємовідносин всередині самої системи. Це, так званий, внутрішній вимір безпеки системи. У цьому разі джерело безпеки та об'єкт, на який вона спрямована, певною мірою збігаються. Так, історичний досвід переконливо свідчить, що неефективність взаємодії елементів соціальної системи, зокрема державних інститутів та інститутів громадянського суспільства, корупція, недосконалість правових норм, масове порушення прав і свобод людини, дефіцит необхідних для розвитку системи ресурсів тощо породжують низку небезпек, які можуть досить швидко призвести до руйнації соціальної системи (держави). За таких умов забезпечення безпеки значною мірою пов'язується з необхідністю вдосконалення теоретичних та організаційно-правових засад державотворення, публічного управління та адміністрування, налагодження ефективних комунікацій та соціальних взаємодій.

Урешті-решт, сучасні уявлення про безпеку індивіда, соціальної групи, суспільства, держави, міжнародної спільноти знаходять відображення у її визначеннях, які, як свідчить аналіз, акцентують увагу, головним чином, на різних аспектах безпеки, зокрема таких, як:

- стан захищеності системи;
- відсутність чи наявність безпеки;
- наявність специфічної властивості (атрибуту) системи, який забезпечує її безпечне функціонування (наприклад, її спроможність щодо самовдосконалення);
- результати специфічної діяльності тих чи інших інститутів держави;
- певний стан системи;
- сукупність чинників, що забезпечують життєздатність системи або сприятливі умови для її розвитку;
- культурно-історичні феномени розвитку системи;
- інституціоналізація взаємодій елементів соціальної системи у контексті задоволення їхніх життєво важливих потреб та досвіду культурно-історичного розвитку.

При цьому кожне розкриття сутності соціального явища, яке позначають поняттям "безпека", як комплексної характеристики соціальної системи, як правило, зумовлює необхідність визначення та врахування інших додаткових характеристик, що дозволяє більш ґрунтовно розкрити вказану сутність.

Сучасні альтернативні інтерпретації сутності безпеки, як суспільно-політичного явища. Сучасні уявлення про феномен безпеки є досить різними, що, безумовно, знаходить відображення й у керівних документах з питань забезпечення національної та міжнародної безпеки. Це, у свою чергу, приводить до появи альтернативних інтерпретацій сутності безпеки, як суспільно-політичного явища. Їх можна звести до таких груп.

1. Безпека розуміється як відсутність безпеки об'єкту.

Так, деякі тлумачні словники трактують поняття "безпека" як стан, коли немає безпеки, або як стан, за якого ніщо будь-кому чи будь-чому не загрожує, тобто чинники, які можуть становити загрозу існуванню, наприклад, індивіду, соціальній групі – відсутні. Це дало підставу деяким дослідникам стверджувати, що "безпека" є крайнім виявом безпеки, коли остання абсолютно відсутня, тобто це фактично ідеальна ситуація.

Але за будь-яких умов безпеку соціальної системи не можна розглядати як стан, коли немає безпеки. Історичний досвід не демонструє прикладів, коли б такого стану вдалося досягти окремій людині або соціальним групам. Навпаки, різні нації та народи, намагаючись захистити себе від тих чи інших, небезпек, створили такі види та системи виробничих й технологічних потужностей, системи озброєнь у такій їх кількості, що це стало, однією із найбільших небезпек існуванню

людської цивілізації. Окрім того, феномени “безпека” та “небезпека” взаємозалежні, тобто не можуть існувати один без одного (див.вище). Наявність небезпеки не виключає, а навпаки, передбачає безпеку, яка, за своєю суттю, є реакцією на небезпеку, тобто безпека немислима без небезпеки. Більше того, розуміння безпеки як відсутності небезпеки фактично заперечує розвиток й вдосконалення організаційно-функціональної структури реальних об’єктів навколишнього світу, оскільки вказані розвиток й вдосконалення передбачають постійне відтворення небезпеки.

2. Безпека розглядається як невід’ємна властивість системи.

На підтвердження цієї тези небезпідставно, акцентують увагу на тому, що успішне (нормальне) існування будь-якої системи припускає її певну захищеність від руйнівної дії тих чи інших небезпек. Дійсно, здатність чинити спротив руйнуванню – характерна властивість об’єктів живої та неживої природи, від атома до людини включно. При цьому живі організми, взаємодіючи із зовнішнім світом, тією чи іншою мірою оцінюють небезпеки своєму еволюційному розвитку, яке відповідає їх природній сутності. У процесі розвитку вони вдосконалюють відповідні захисні системи та функції, спрямовані на зменшення руйнівного впливу небезпек.

Водночас деякі дослідники висловлюють сумнів у доцільності розгляду безпеки як невід’ємного атрибуту об’єктів реального світу. На їхню думку, проблема полягає у тому, що визнання атрибутивного характеру безпеки означає принципове заперечення необхідності забезпечення безпеки. Тому вони переконані, що безпека не є невід’ємним атрибутом об’єктів реального світу, а має вторинний характер. Їх головний аргумент – здатність запобігати небезпекам чи реагувати на них сама по собі не виникає. Тому безпека (чи її відсутність) є наслідком наявності певних обставин. Зокрема, коли йдеться про наявність (відсутність, належний рівень тощо) безпеки особи, суспільства, держави, то це є результатом їх соціальної діяльності (соціальних взаємодій).

3. Безпека розглядається, як результат специфічної діяльності, передусім державних інститутів.

Розуміння безпеки як результату діяльності тих чи інших інститутів, може, проявлятися у таких видах (складових) їх діяльності, як:

- виявлення, прогнозування, нейтралізація процесів (явищ, подій, інших чинників), які можуть завдати збитку (шкоди) об’єкту захисту та запобігання їм;
- забезпечення належного розвитку соціальної системи (її елементів) у контексті захищеності від небезпеки її (їх) знищення;
- створення громадянам необхідних умов для життя, забезпечення гарантій їхніх прав і свобод, соціальної захищеності, політичної стабільності тощо.

Очевидно, що у цьому разі визначення безпеки значною мірою передбачає її розуміння як мети, а не як діяльності.

4. Безпека розглядається як певний стан, зокрема:

- відносин між тими чи іншими суб’єктами, за якого їх існуванню та розвитку не загрожує військова, економічна, екологічна або інша небезпека;
- соціальної системи, за якого забезпечується її нормальне функціонування й прогресивний розвиток;
- держави (як соціальної системи), за якого вона здатна успішно протистояти силовому тиску ззовні або адекватно відреагувати на збройний заколот у країні тощо;
- коли досягнуто бажаний (прийнятний) рівень взаємовідносин між об’єктами, які одночасно можуть бути об’єктами і суб’єктами небезпеки відносно один одного (наприклад, так звана стратегічна стабільність);
- стійкості, стабільності суспільного організму стосовно будь-яких спроб силового тиску на нього.

Таким чином, сучасні уявлення про соціальне явище, яке позначають поняттям “безпека” демонструють неоднозначність підходів. Проте різноманіття визначень цього феномену далеко не тотожне повному та якісному розкриттю його суті, тобто не розв’язує до кінця проблему, тому є необхідність подальшого з’ясування його суті. В науці чимало прикладів, коли множинність понять не обов’язково зумовлює якісний перехід від суб’єктивних уявлень до розуміння об’єктивної суті того чи іншого об’єкта (процесу) реального світу. Водночас аналіз наведених вище підходів щодо інтерпретації сутності безпеки, як суспільно-політичного явища, якщо їх розглядати в контексті

життєдіяльності соціальних систем, дає підстави стверджувати, що за будь-якого визначення воно характеризує:

➤ тенденції розвитку й умови життєдіяльності соціуму, його структур, інститутів, що визначаються відповідними настановами (політичними, культурними, правовими та ін.), за яких забезпечується збереження їх якісної визначеності та вільне функціонування, яке відповідає їх природі;

➤ певну захищеність функціонування соціуму від потенційних і реальних небезпек, яка є результатом еволюційного розвитку та наслідком діяльності соціальних інститутів.

З огляду на це рішення щодо забезпечення безпеки соціальної системи необхідно приймати на підставі аналізу динаміки її розвитку та функціонування, які можна описати та характеризувати за допомогою різних показників (індикаторів, індексів), зокрема, таких як якість перехідних процесів із одного рівня на інший під час життєдіяльності об'єкта безпеки, керованість, адекватність реакції на впливи зовнішнього середовища. Вихід показників, які характеризують життєдіяльність соціальної системи, за деякі допустимі межі, призводить, або до погіршення якості управління, або до невиконання завдань системи, а, зрештою, до руйнування системи (розпаду її структури, порушення цілісності тощо). Тому необхідно відслідковувати параметри (індекси, індикатори), які визначають рівень безпеки системи.

Питання для повторення та обговорення на семінарських заняттях

1. Розкрийте сутність трансформації уявлень про сутність безпеки як суспільно політичне явище до ХХ століття
2. Розкрийте взаємозв'язок держави та безпеки соціальної системи у філософії постмодерну
3. Дайте характеристику сучасних уявлень про безпеку соціальної системи.
4. Які фактори здійснюють вплив на безпеку соціальних систем (соціуму)?
5. Чому безпека розглядається як комплексна характеристика життєдіяльності соціальної системи?
6. Дайте характеристику сучасним альтернативним інтерпретаціям сутності безпеки, як суспільно-політичного явища

ЛЕКЦІЯ 3. Принципи дослідження безпеки соціальних систем та сутність рефлексії цінностей соціальних об'єктів у контексті їх безпеки

НАЧАЛЬНІ ПИТАННЯ

- 3.1. Класичні та фундаментальні принципи дослідження безпеки соціальних систем та принципи, які їх доповнюють
- 3.2. Гносеологічні принципи, як основа методів дослідження сутності безпеки соціальних систем
- 3.3. Проблема філософської рефлексії цінностей соціальних об'єктів
- 3.4. Структура національних цінностей та державно-управлінський контекст формування національних цінностей України

3.1. Класичні та фундаментальні принципи дослідження безпеки соціальних систем та принципи, які їх доповнюють

Класичні принципи дослідження безпеки соціальних систем. Люди завжди намагалося розв'язувати проблеми, що виникають перед ними виходячи з рівня накопичених наукових знань. При цьому в кожну епоху існують певні принципи, підходи, закони, постулати тощо, які є підґрунтям отримання нових знань.

Для осмислення феномену безпеки особливо важливими є підходи та принципи його наукового вивчення, як традиційні, усталені, так і нові, оскільки наукове пізнання реального світу ґрунтується на знаннях, які визначають, уточнюють та деталізують форми наукового пізнання.

На всіх етапах розвитку філософія пропонувала різні підходи до пізнання світу, в тому числі людини та суспільства. Один із них ґрунтується на тому, що фундаментальною властивістю матерії є її рух, який знаходить вияв у суперечливій єдності мінливості та стійкості. При цьому провідну роль відіграє мінливість, оскільки все нове виявляється лише через неї. Феномен безпеки також тісно пов'язаний з поняттям стійкості та з мінливістю.

Стійкість сприяє певному стану самозбереження, а мінливість співвідноситься з поняттям "зміни", завдяки яким об'єкт реальної природи набуває нових властивостей, що об'єктивно необхідні для його розвитку, оскільки без розвитку немає сенсу вести мову про безпеку будь-якого живого організму в середовищі, яке постійно змінюється.

Процеси і явища в природі можна розглядати як об'єктивні властивості та якості матерії, що існують незалежно від людської свідомості, її сприйняття та переконання, тобто матерія включає знання про принципи, будову, закони і форми її буття. Такий підхід називають об'єктивним або онтологічним.

Якщо перевага віддається накопиченому теоретичному знанню, загальноприйнятим, сталим істинам (установленим людьми на певному етапі розвитку науки законам) і сформованим на цій основі суб'єктивним оцінкам, то такий підхід називають суб'єктивним, або гносеологічним.

У процесі реалізації вказаних підходів часто виникають суперечності між тією чи іншою науковою теорією при поясненні тих чи інших подій і фактів реальної природи. Тому діалектика наукового пізнання передбачає взаємодоповнення суб'єктивного та гносеологічного підходів при вивченні об'єктів і процесів реального світу (соціального і природного) та недопустимість догматизації теорії і методології.

Фундаментальні принципи дослідження безпеки соціальних систем. Гносеологічна основа нових знань про реальний світ спирається на використання трьох фундаментальних принципів пізнання світу: універсалізму, експерименталізму, редуccionізму. Це повною мірою стосується й соціального явища, яке позначають концептом "безпека".

Принцип універсалізму пізнання світу передбачає універсальність наукових способів. Мається на увазі різнобічність, енциклопедичність наукового знання, що є передумовою для цілісного, філософського осмислення світу, побудови на цій основі сучасної системи знань про природу. Тому принцип універсалізму сприяв формуванню індуктивного методу. Його суть полягає в тому, що оскільки природа є універсальною, то отримання знання про будь-який об'єкт (чи процес) можливе шляхом розширення знання про одного представника цього класу на весь клас об'єктів (процесів). Об'єктивною основою індуктивного методу є емпіричні дані (про природу, суспільство), отримані в результаті дослідження (експерименту, спостереження), а суб'єктивною – їх пізнаваність за допомогою логічних висновків (схем).

Разом з тим, варто зазначити, що сьогодні принцип універсалізму дещо суперечить тенденції виділення з філософії та інших наук різних сфер знання. Таке спрощення загальної картини світу не завжди виправдане.

Принцип універсалізму зумовлює застосування принципу експерименталізму, в основі якого необхідність повторних спостережень за об'єктом для отримання реалістичного уявлення про весь клас таких подібних об'єктів. Принцип експерименталізму справив значний вплив на формулювання критерію істини. Його суть полягає в тому, що наукова істина перевіряється (доводиться) тільки практикою: в процесі спостереження, експериментів, виробничої діяльності тощо, тобто, якщо теорія підтверджується практикою, вона є істинною.

Принцип редуccionізму полягає в тому, що можна досліджувати окремі елементи системи для отримання знань про функціонування системи в цілому. Його застосування передбачає спрощення структури будь-якого об'єкта (процесу) шляхом зведення його до простіших елементів чи початкових знань. Наприклад, згідно із цим принципом вищі форми матерії можуть бути вивчені на основі знань про властивості нижчих форм. Тому будуючи модель того чи іншого об'єкта (процесу), часто керуються діалектичним підходом "від часткового до загального". Разом з тим, застосування принципу "від часткового до загального" часто породжує проблему, зумовлену такою властивістю системи, як її цілісність. Об'єднання елементів не дає повного уявлення про систему через

неможливість здійснити повною мірою перехід від знань щодо якості елементів та взаємозв'язків між ними до інтегрованих знань про якісно-кількісні характеристики системи, як деякого цілого (ще в стародавній Греції стверджували, що ціле не є простою сумою його частин).

Принципи, які доповнюють класичні та фундаментальні принципи дослідження безпеки соціальних систем. Наукове пізнання реального світу ґрунтується на низці й інших принципів, серед яких основними є принципи: об'єктивізму, раціональності, повторюваності, верифікації, фальсифікації, детермінізму, системності. Системне використання цих принципів доповнює викладені вище класичні та фундаментальні принципи наукового вивчення феномену "безпека" і дає змогу визначати, уточнювати та деталізувати форми наукового пізнання соціальних явищ, які позначають концептом "безпека" та інших пов'язаних із ним об'єктів та процесів.

Згідно з *принципом об'єктивізму* об'єкт – це деяка річ, що перебуває за межами людської свідомості, існує сама по собі та має власні закони розвитку. По суті, цей принцип означає визнання факту існування незалежно від свідомості людини та її інтелекту зовнішнього світу, можливість його раціонального пізнання, яке має ґрунтуватися на аргументованих способах отримання знання про навколишній світ.

Принцип раціональності є основним засобом обґрунтування знання. Він орієнтує дослідника на певні норми та ідеали науковості, а також еталони знання. Це принцип можливої аргументованості наукових положень, тобто будь-яке твердження приймається науковим співтовариством тоді, коли воно доведено. Інакше кажучи, для того щоб деяке твердження набуло статусу науковості, воно має бути доведеним, аргументованим, експериментально підтвердженим. Цей принцип, а також наведений вище принцип експерименталізму, обумовлюють важливість застосування при отриманні нових знань про реальний світ принципу повторюваності, який також є базовим у разі практичного застосування критерію істини.

Принцип повторюваності полягає у тому, що для будь-якого наукового факту, отриманого в результаті наукових досліджень, має існувати можливість його повторення в необмеженій кількості копій або шляхом експерименту, або в теоретичних побудовах (описах, моделях тощо) інших дослідників. Якщо указаний факт не може бути повторений, він є унікальним, а отже, немає підстав стверджувати, що він закономірний, тобто він не вписується в причинну структуру навколишньої дійсності та суперечить логіці наукового опису.

Принцип верифікації зводиться до того, що будь-яке поняття або твердження має наукове значення, якщо воно може бути зведене до безпосереднього досвіду або теоретичного висловлювання (інформації) про нього, тобто може бути емпірично перевіреном. Розрізняють безпосередню верифікацію, що передбачає безпосередню перевірку твердження, яка містить результати спостережень (експерименту) та опосередковану, коли встановлюються логічні відношення між твердженнями, що верифікуються.

Принцип фальсифікації або критерій наукового статусу теорії. Цей принцип запропонував К.Поппер. Він полягає в тому, що знання набуває статусу наукового тільки в тому разі, якщо воно може бути спростованим. Так, релігійні догми не є науковим знанням, оскільки вони не можуть бути спростованими. Кожна перевірка будь-якої теорії є спробою її спростувати. Цей принцип часто називають принципом відносності наукового знання або принципом критичності. Акцентується увага на тому, що концепції, моделі, теорії, поняття тощо завжди є відносними та обмеженими в той чи інший період наукового пізнання реального світу. Тому важливим завданням для дослідника завжди є встановлення інтервалу адекватності теорії, тобто меж, де отримані на основі теорії висновки і рекомендації адекватно відповідають реальній дійсності.

Принцип детермінізму, який свого часу сформулював Демокрит, полягає в тому, що всі події (процеси, явища тощо) у світі пов'язані між собою певним причинно-наслідковим зв'язком, тому його часто називають *принципом причинності*. Згідно із цим принципом подій, у яких немає причини, яка фіксується тими чи іншими способами, не існує. Не буває також подій, які не несуть за собою тих чи інших наслідків, оскільки будь-яка подія породжує, як правило, каскад наслідків або хоча б один наслідок. Це принцип може трактуватися по-різному. Проте тільки на його основі можна вивчати навколишню реальність саме з наукових позицій, використовуючи механізми наукового доведення та експериментальної перевірки тих чи інших фактів.

Принцип системності доповнює принцип редукціонізму (ті чи інші знання про елементи системи дають можливість отримати знання про всю систему, як деяку цілісність). Вказаний

принцип став визначальним під час розробки в ХХ ст. загальної теорії систем, згідно з якою будь-яке явище (подія, процес, об'єкт тощо) в реальному світі є елементом більш складної системи, яка розглядається у загальному випадку як сукупність взаємопов'язаних за певними законами і принципами елементів. При цьому вказаний взаємозв'язок такий, що система не є арифметичною сумою своїх елементів. Тому в системі виникають принципово нові якості, яких не має жоден із її елементів.

Опис і систематизація різних об'єктів і процесів у природі та суспільстві з використанням вищезазначених принципів дали змогу побудувати досить чітку картину природного світу, в основу якої покладено ті чи інші закономірності. Проте варто зазначити, що якщо природознавство орієнтоване на розробку пізнавальних методів, то методи, наукові висновки та рекомендації суспільних наук через специфіку досліджуваних об'єктів чи процесів мають значною мірою суб'єктивно-ціннісний характер. Це зауваження має принципово важливе значення при розкритті сутності соціальних явищ, які позначають концептом "безпека".

Суспільні науки, зокрема, галузь наукових знань "публічне управління та адміністрування", теорія національної безпеки, ґрунтуються на принципах та ключових поняттях, суть яких сьогодні визначено досить неоднозначно. Серед них, зокрема: публічне управління, державне управління, суспільство, нація, національні інтереси, культура, безпека, суспільний прогрес, політична та економічна стабільність, принципи демократії та соціальної рівності. Це часто ставить під сумнів наукову достовірність отриманих у межах суспільних наук висновків і рекомендацій, у тому числі й щодо забезпечення безпеки людини, суспільства та держави.

Окрім того, деякі науковці стверджують, що застосування наукових методів суспільних наук, не дає змоги скласти достовірний прогноз розвитку того чи іншого соціального об'єкта (процесу), а отже, і передбачити його майбутній стан, що є можливим у межах природничих наук. В природничих науках, як правило, є можливість провести натурний експеримент та отримати з будь-якою ймовірністю прогнозований (очікуваний) результат.

Водночас переважна більшість досліджень у межах суспільних наук має прикладний характер, оскільки вони, як правило, спрямовані на розв'язання поточних проблем, що виникають у різних сферах життєдіяльності людини, суспільства, держави та міжнародної спільноти. Проте, ще раз зауважимо, що основу цих досліджень зазвичай складають емпіричні знання про ті чи інші соціальні об'єкти та процеси.

3.2. Гносеологічні принципи, як основа методів дослідження сутності безпеки соціальних систем

З огляду на те, що основу досліджень феномену "безпека" складають емпіричні знання, які значною мірою мають суб'єктивну природу (оцінку), то осмислення феномену безпеки соціальних об'єктів (процесів), як однієї з їх визначальних системних властивостей має також ґрунтуватися на гносеологічних принципах історизму (еволюціонізму), синергетизму, аксіологічності та цілісності.

Принцип історизму полягає в тому, що процес розвитку будь-якого об'єкта (процесу) в контексті вивчення його безпеки необхідно розглядати з урахуванням історичних умов його виникнення та функціонування, тобто кожен об'єкт (процес) має свою історію безпеки зі своїми якісними та кількісними характеристиками результатів розвитку.

Застосування *принципу синергетизму* зумовлене виникненням в межах системного підходу нового наукового напрямку дослідження процесів самоорганізації в природних і соціальних системах – *синергетики*. Ця наука з'явилася в умовах кризи стереотипного, лінійного мислення, основними рисами якого, зокрема, є уявлення про хаос як виключно деструктивний чинник, який сприяв виникненню світу, а випадковості як другорядного, побічного чинника розвитку. В онтологічному плані предметом синергетики є вивченням закономірностей виникнення, функціонування і розвитку систем різної природи, що самоорганізуються, тобто створення загальної теорії систем, що *самоорганізуються*.

Застосування синергетики як методологічного підходу до всіх явищ живого і неживого світу ґрунтується на припущенні про те, що всі існуючі об'єкти та процеси є такими, що самоорганізуються, чи то атом, жива клітина, психіка людини, суспільство, чи навіть Галактика і

Всесвіт. Усі вони розглядаються як системи, що мають здатність до самоорганізації. В межах синергетичного підходу це пояснюється тим, що все, що доступно спостереженню навколо нас, зазнає безперервних змін, які відбуваються за рахунок сил внутрішньої взаємодії та внутрішніх стимулів, що не вимагають втручання зовнішніх чинників, які не належать системі.

Згідно з основними положенням синергетики безперервна еволюція не призводить до рівноваги в системі, в тому числі у Всесвіті, оскільки рівновагою можна вважати абсолютний хаос. Це означає, наприклад, що Всесвіт розвивається, але закони цього розвитку мають розглядатися шляхом переосмислення ключових понять еволюційної теорії Дарвіна – спадковості, мінливості, відбору.

Наприклад, явище мінливості системи розглядається в тісному взаємозв'язку з чинниками випадковості і невизначеності, які опосередковують еволюцію системи і появу нових якісних властивостей. А поняття спадковості означає лише те, що сьогодення і майбутнє будь-якої системи реального світу залежать від її минулого. Такий ступінь залежності умовно називається пам'яттю системи. У жорстко детермінованій (ідеальній) системі, якій властива абсолютна спадковість та нескінченна пам'ять минуле однозначно визначатиме майбутнє, а майбутнє - минуле. Але такі системи - абстракція. Детермінована система певною мірою може інтерпретувати лише деякі процеси в неживому світі (наприклад, рух Місяця навколо Землі). Через різні чинники пам'ять у реальних системах, а отже, і її залежність від минулого, як правило, є обмеженою.

Щодо поняття відбору, то воно є найскладнішим, оскільки допустимі процеси самоорганізації підпорядковуються певним правилам (законам), які називають принципами відбору. Такими принципами слугують, зокрема, основні положення законів фізики, біології, суспільного розвитку тощо, які з допустимих рухів "обирають" ті, які й спостерігаються в реальному житті.

Процес еволюційного розвитку з погляду синергетики пов'язаний з двома дуже важливими поняттями, а саме: з *біфуркацією* (втратою стійкості) та *атрактором* (єдино можливим станом рівноваги), які дають змогу побудувати схему еволюційного розвитку, в тому числі соціальної системи.

Згідно із синергетичним підходом на початковому й більш-менш передбачуваному етапі розвитку системи відбувається її повільний розвиток, внаслідок чого вона набуває певних властивостей. Система ніби коливається в деяких межах навколо свого центру рівноваги (атрактора). Але під впливом зовнішніх сил (дій) або коли відбувається кумуляція (збільшення) внутрішніх сил (або те й інше разом), настає момент, коли параметри системи починають стрімко змінюватися. Це призводить до порушення її стабільного стану і виникає поле (спектр) нових атракторів (потенційна можливість різних шляхів розвитку). Характерним для такої ситуації є те, що навіть незначна дія може зумовити абсолютно інший шлях розвитку системи. Цей процес триватиме доти, поки не буде досягнуто стабільного стану, який, зрештою, також закінчиться втратою стійкості і все почнеться спочатку.

Викладені вище принципові положення синергетики дають змогу по-новому розглядати феномен безпеки соціальних систем, зокрема:

- стан невизначеності і стійкості, наявність різного роду небезпек збереженню цілісності соціальної системи породжує тенденцію до ускладнення системи через появу її нових властивостей;
- безпека проявляється в контексті нелінійного розвитку системи як один із можливих шляхів подальших суспільних змін;
- безпека може розглядатися як властивість соціальної системи, де кожен її елемент має достатній ступінь свободи для свого самозбереження, не порушуючи цим цілісності системи;
- виникає можливість досліджувати безпеку соціальної системи в точці біфуркації, коли одні фактори, які здійснюють вплив на її безпеку, можуть бути конструктивними, а інші - деструктивними.

Таким чином, найважливішим в основних положеннях синергетики є те, що невизначеність і нестійкість функціонування та розвитку соціальної системи є її фундаментальною властивістю, яка виникає із соціальної взаємодії її елементів та має нематеріальну природу. З огляду на це невизначеність та нестійкість в соціальній системі (в соціальній групі, суспільстві, державі, міжнародній спільноті) зумовлена суперечливістю цінностей та інтересів її складових.

Виходячи з викладеного вище, стає зрозумілим, чому філософське осмислення феномену безпеки соціальної системи має ґрунтуватися також на *принципі аксіологічності*. Згідно з цим принципом безпека цілісності системи зумовлена взаємодією її елементів, які не тільки раціонально організовані для виживання системи в конкретній ситуації, а й мають загальну мету, яка їх об'єднує

і є середньозваженою величиною ціннісних орієнтацій (установок) вказаних елементів.

Принцип цілісності зобов'язує досліджувати безпеку соціального об'єкта (системи, процесу тощо) в певному інституційному середовищі. Мається на увазі організація (система), яка може бути визначена (інтерпретована) як жорстко структурований соціальний інститут. Він передбачає об'єднання різномірної і різноспрямованої діяльності суб'єктів соціального інституту в єдиний процес з метою досягнення загальних цілей, які в соціальній системі значною мірою детерміновані певними ціннісними орієнтаціями елементів системи. При цьому вказаний процес при дослідженні безпеки соціальної системи має вивчатися у двох аспектах, а саме як:

➤ *внутрішнє середовище*, що розглядається як структура системи (об'єкта, процесу, тощо), якій властивий розподіл діяльності елементів системи, зокрема, ділових комунікацій, правил координації і контролю, способів і форм ухвалення рішень, а визначальну роль відіграють цілі системи, її стратегія, технологія, організаційна і ділова культура (так званий, мікрорівень);

➤ *зовнішнє середовище*, коли акцент ставиться на сукупності зовнішніх щодо системи чинників (політичних, економічних, природних тощо), тобто коли в процесі дослідження безпеки того чи іншого соціального об'єкта, який є елементом системи, розглядається вся система (так званий макрорівень). У такому разі система (організація, інститут тощо) може розглядатися як посередник між людиною (соціальною групою) і зовнішнім середовищем, наприклад, суспільством чи державою, а перспективи виживання та ефективності діяльності самої системи зумовлені її адаптаційною здатністю до змін зовнішнього середовища.

Як правило, у провідних країнах світу в процесі дослідження безпеки людини головний акцент ставиться на внутрішньому середовищі системи (організації), тобто на мікрорівні. Це забезпечує поєднання різномірних дій її елементів щодо досягнення загальних цілей і є певною гарантією їх безпеки. На макрорівні категорія "середовище безпеки" найчастіше вживається коли аналізуються роль та місце держави в системі міжнародної безпеки.

3.3. Проблема філософської рефлексії цінностей соціальних об'єктів

При вивченні феномену безпеки соціальних об'єктів принципово важливою є філософська рефлексія їх цінностей. Це зумовлено тим, що необхідність осмислення уявлень про місце та роль цінностей у житті людини, соціальної групи, суспільства і навіть міжнародної спільноти з погляду їх безпечного розвитку, має важливе теоретико-методологічне та практичне значення для забезпечення міжнародної та національної безпеки. Дійсно, як було показано у попередньому підрозділі, у випадку застосування принципів наукового вивчення феномену безпеки:

по-перше, презумпція невизначеності та нестійкості в соціальній системі (в соціальній групі, суспільстві, державі, в міжнародній спільноті) зумовлена суперечливістю ціннісних орієнтацій та інтересів її складових;

по-друге, наукове вивчення феномену безпеки ґрунтується на принципі аксіологічності, оскільки безпека цілісності соціальної системи зумовлена певною взаємодією її елементів, які мають загальну мету, яка їх об'єднує і є певною мірою усередненою величиною ціннісних орієнтацій (установок) елементів системи;

по-третє, принцип цілісності зобов'язує досліджувати безпеку соціальної системи в певному інституційному середовищі, що забезпечує об'єднання різноспрямованої діяльності її елементів в єдиний процес для досягнення загальних цілей, які детерміновані ціннісними орієнтаціями її елементів.

Основою еволюції філософських уявлень про цінності є традиційні уявлення людини про світ в основі яких дихотомія знання та цінностей.

Аналіз поглядів представників різних філософських шкіл, які досліджували категорію "цінність", свідчить, що лінія між ними проходить, так би мовити, через межу раціональної чи моральної (ціннісної) визначеності світу. Що первинне: буття чи свідомість, природа чи розум? Та чи інша відповідь на ці запитання дозволяла відповісти на інші ключові запитання в теорії цінностей, зокрема: чи може людина спираючись на свій розум, гармонійно, досконало облаштувати своє життя, а отже, і забезпечити свою безпеку, чи, навпаки, варто визнати існування вищих від розуму цінностей, які необхідно сприймати як закон свого буття?

Філософське визначення цінностей ототожнює їх з певною якістю. Воно ґрунтується на тому, що саме почуття людей спонукають її визначати те, що стоїть над усім, до чого варто ставитися з повагою, чого варто досягати, що необхідно захищати понад усе.

Свого часу Н.Бердяєв писав, що людина є істотою, яка оцінює і визначає якість, що визначення цінностей є трансцендентальна функція свідомості, а отже цінність є фундаментальною нормою, яка формує ціннісні орієнтації людини, дає їй змогу вибирати лінію поведінки, робить її особистістю. При цьому на переконання М.Вебера, у кожній історичній епохи є своя система цінностей, тобто це категорія історична.

Таким чином, завжди існує певна множина рівноправних ціннісних систем, які є регуляторами людської діяльності, факторами стабільності та інтеграції соціальних систем різних рівнів – від малих груп до суспільства у цілому. Виходячи з цього головна функція системи цінностей передусім соціальна – бути основою вибору для соціальних дій (взаємодій) та інтеграції соціальних систем.

Очевидно, що у реальному житті система цінностей значною мірою вже задана людині. Тому людина має лише пристосовувати свою поведінку до неї. Водночас тільки людина є творцем цінностей. Сама соціальна система накопичує, зберігає та підтримує (чи заперечує) ті чи інші цінності, створені людиною. З огляду на це структура та головна мета діяльності вказаної системи визначається певною сукупністю цінностей, які можна розглядати як основний фактор соціалізації. Проте, незважаючи на визначальну роль та місце цінностей у житті людини вітчизняні науковці досить довгий час не приділяли достатньої уваги теоретичній розробці категорії “цінність” ще з радянських часів, а проблема рефлексії цінностей у контексті безпеки соціальних об’єктів (від людини до ойкумени включно) практично не досліджувалася.

Однією з головних причин цього стало те, що марксистська філософія, принципово не заперечуючи важливість теоретичного опрацювання категорії “цінність”, фактично ототожнювала її з поняттям “благо”, “корисністю” речей та предметів навколишнього світу. Тому за радянських часів категорія “благо” більше відповідала панівній ідеології, яка всі цінності, створені людиною, розглядала як загальнонародне надбання. При цьому варто зазначити, що пріоритет (перевага) надавався цінностям, створеним “трудащими” в порівнянні з цінностями, створеними “експлуаторами”. Оскільки загальнонародне надбання (“цінності”) фактично ототожнювалося з державою, то остання й розподіляла їх у вигляді “матеріальних” і “духовних” благ.

Підтвердженням викладеного є те, що культурні цінності в СРСР трактувалися як “визнані державою твори культури”, тобто інших культурних цінностей не існувало за визначенням. Тому Н.Бердяєв мав усі підстави стверджувати, що марксистська філософія “не приймає саму постановку питання про цінності, для неї існує лише необхідність, користь, благо”.

Разом з тим, ще давньогрецькі філософи, розглядаючи благо як те, що має цінність, вказували на принципову відмінність поняття “благо” від поняття “цінність”. Благо “йде” до людини. Це дар суспільства, держави, а цінність “йде” від людини до інших людей, до суспільства, оскільки саме ціннісні орієнтації людини є абсолютною цінністю. Тому І.Кант тісно пов’язував категорії “цінність” та “мета”. На його думку, тільки розумні істоти визначають об’єктивні цілі, і це надає їм “абсолютну цінність”. Це означає, що всі речі співвідносяться тільки цілями людей та можуть характеризуватися як певні цінності для них, а від характеру вказаних цілей залежить характер цінностей суспільної групи, суспільства, держави. Тому цінностям властива особлива об’єктивність, яка не є об’єктивністю природних речей, а вищих цілей людського існування. Як стверджував Ф.Ніцше, цінності є метою життя людини, предметом її міркувань та прагнень протягом усього життя. Тому благо, безумовно, є цінністю для людини, але цінність – більш загальне поняття, яке включає і поняття благо.

Вищенаведена причина недостатності уваги до теоретичної розробки категорії “цінність” має світоглядний характер і довгий час не сприяла використанню вказаної категорії як органічної складової теорії публічного управління та теорії національної безпеки.

Певною мірою категорія “цінність” і сьогодні ще не розглядається науковцями та практиками України як важливий чинник при обґрунтуванні та впровадженні державної політики з питань національної безпеки. Про це, зокрема, свідчить ототожнення понять “національні цінності” та “національні інтереси” в донедавна чинному Законі України “Про основи національної безпеки”.

Іншою, не менш вагомою причиною недостатньої розробки категорії “цінність”, є суперечності, які об’єктивно мають місце в самій системі цінностей. Ці суперечності мають антагоністичний

характер. Можна стверджувати, що це одна із причин невдалих пошуків “національної” ідеї на теренах України. Офіційна відмова з набуттям незалежності від комуністичної ідеології і закріплення на конституційному рівні ідей ліберальної демократії та ринкової економіки не привела до того, щоб вказані ідеї стали панівними і на їх основі сформувалася національна за суттю ідея суспільних перетворень.

Як вважав Н.А.Бердяєв, трагедія людського життя полягає передусім в конфлікті не добра та зла, а людських цінностей. Так, польський вчений Л.Колаковський, який вивчав цю проблему, виділяв такі пари цінностей, що конфліктують одна з одною, як антагоністичні: безпека й свобода; свобода й рівність; рівність та особисті права; власність та справедливість. На його думку, вказані конфлікти не можуть бути розв’язані шляхом визнання однієї цінності за рахунок іншої, а тільки у разі їх одночасного визнання і розвитку. Це є головною умовою врегулювання конфліктності вказаних пар цінностей, а отже, і можливих конфліктів у суспільстві. Й чим більш універсальна цінність, тим більш значима її інтегруюча функція в суспільстві.

Наприклад, пріоритетність свободи в принципі заперечує пріоритет рівності, оскільки свобода передбачає наявність приватної власності, отже людина, у якої немає приватної власності, не може бути вільною в принципі. Але наявність приватної власності неминуче призводить до нерівності. Історичний досвід свідчить, що вказані суперечності загострюються на переламних етапах розвитку суспільства та державного будівництва, що переконливо демонструє й Україна. Разом з тим, цінність, яка є такою тільки для однієї соціальної групи, призводить до соціальної диференціації суспільства. І якщо вказана цінність належить до однієї із вищеназваних пар конфліктуючих цінностей, пошук компромісів і розробка на цій основі управлінських рішень щодо забезпечення безпеки людини (індивіда), тієї чи іншої соціальної групи і суспільства в цілому є досить складною проблемою.

3.4. Структура національних цінностей та державно-управлінський контекст формування національних цінностей України

Структура національних цінностей. Результати наукового аналізу життєвих позицій особистості, її ціннісних орієнтацій є ключем до виявлення “больових точок” впливу на них з боку суспільства та держави. Це, зокрема, дає змогу об’єктивно оцінити рівень соціальної напруженості, сформувати й здійснити відповідну політику щодо пониження вказаного рівня. Але у філософській літературі поки що відсутня класифікація і типологія життєвих позицій особистості, чіткі критерії та основи їх поділу. Водночас об’єктивне існування і вплив на безпеку особи (індивіда), суспільства, держави та людської цивілізації природних і суспільних явищ, дозволяє здійснити поділ цінностей (які є суб’єктивним відображенням цих явищ) на дві великі групи природні й соціальні.

Природні цінності для людини, суспільства та держави зумовлені тим, що їх безпека пов’язана з необхідністю мати житло, їжу, задоволення інших потреб біологічного характеру. Однією із таких цінностей є географічно визначена територія, без якої неможливе існування держави, тобто це та природна цінність, без наявності та належного захисту якої не може бути мови про безпеку людини, суспільства та держави. Наявність тих чи інших природних ресурсів також необхідно вважати природними цінностями, оскільки вони визначають потенціал, який може бути використаний суспільством та створеними ним інститутами для задоволення потреб розвитку кожного громадянина, суспільства, держави, у тому числі й для забезпечення їх безпеки.

Соціальні цінності зумовлені суспільним характером існування людини і створюються в результаті її життєдіяльності. Ці цінності більш мінливі, ніж природні, зважаючи на те, що технологічна могутність та зростаючі потреби людини в останнє століття досить інтенсивно та динамічно впливають на структуру соціальних цінностей та їх роль для кожної людини та суспільства в цілому.

Як уже зазначалося, цінність є об’єктивною в тому плані, що її носій має об’єктивну природу. Але важливість цінності завжди оцінюється індивідом. З огляду на це будь-яка цінність завжди має об’єктивно-суб’єктивну природу. Тому не можна погодитися з тими, які стверджують, що природні цінності необхідно віднести виключно до об’єктивних цінностей. Цінність також породжує

переконав, а воно, як зазначав ще М.Монтень, може бути досить сильним, щоб заставити людей відстоювати його навіть ціною власного життя. Наприклад, територіальна цілісність держави або її суверенітет є цінністю, коли вони так оцінюються суспільством, яке готове їх захищати за будь-яку ціну. Якщо цього немає, вони не є цінністю, незважаючи на їх об'єктивну природу.

У загальному випадку соціальною цінністю може бути будь-який об'єкт, якщо він акумулює намагання (зусилля) і потреби соціальної групи чи окремої людини, спрямовані на їх збереження (захист), тобто якщо цей об'єкт розглядається як життєво важлива умова їх існування. Можна також стверджувати, що такі цінності, як ідеали, моральні норми, ціннісні уявлення про безумовно справедливе та прекрасне, мають об'єктивний характер у тому плані, що людина пристосовується до них, як до вже існуючої системи цінностей у суспільстві. Залежно від вказаної системи вона не тільки коригує свою поведінку, а й стає особистістю. Зрештою, будь-яка система соціальних цінностей має об'єктивний характер і, водночас, є узагальненою інтегральною оцінкою суб'єктивних за своєю суттю ціннісних орієнтацій минулих і сьогоденних поколінь того чи іншого народу (нації).

Очевидно, що структура системи соціальних цінностей не є незмінною. Вона формується в процесі розвитку суспільства. Але багато дослідників цілком справедливо вказують на те, що часові масштаби її існування не збігаються з масштабами соціально-економічних, політичних та інших змін в суспільстві. З цього приводу А.Тойнбі зазначав, що в процесі взаємодії різних культур форми суспільної організації засвоюються більш-менш успішно, а от ядро культури, система цінностей – значно важче. Це свідчить про те, що створити ту чи іншу модель державно-політичного устрою і відповідну йому систему публічного управління не так вже й важко. Але чи буде вона функціонувати так, як очікувалося? Це питання залишається відкритим, якщо при цьому не були максимально враховані чинники, пов'язані зі збереженням та подальшим розвитком набутих народом (нацією) природних та соціальних цінностей.

Наприклад, до цього часу в деяких європейських народів системи їх соціальних цінностей включають естетичні цінності, набуті ними за часів античного світу, які активно впливають на ціннісні орієнтації індивіда. На пострадянському просторі такі цінності, як рівність і соціальна справедливість, що є базовими в комуністичній ідеології, незважаючи на офіційно відмову від неї, і сьогодні залишаються важливими елементами системи соціальних цінностей, а отже, і ціннісних орієнтацій значної частини народів, які нині проживають в межах вказаного простору.

Таким чином соціальні цінності є мірою оцінки вчинків соціальних груп і окремих індивідів, з погляду їх співвідношення з існуючою системою цінностей.

З вище викладеного вище випливає, що розвиток теорії та практики забезпечення національної безпеки потребує поглиблених самостійних досліджень процесів, які відбуваються в будь-якій країні в контексті їх ціннісного змісту. Складність політичних, соціальних та економічних проблем державного будівництва завжди вимагає їх ціннісної інтерпретації, тобто з'ясування та врахування ціннісних уявлень, які є панівними в суспільстві. Передусім йдеться про цінності, які визначають ціннісну систему суспільної свідомості. Без врахування ціннісних уявлень, які є панівними в суспільстві, неможливо забезпечити його духовну цілісність та науково обґрунтувати систему стратегічних цілей його розвитку, а відтак і ефективність управління у сфері національної безпеки.

Державно-управлінський контекст формування національних цінностей України. Як уже зазначалося, можна констатувати відсутність системного уявлення про цінності України та про недопустимо поверхове ставлення до необхідності розв'язання цієї проблеми. Так, часто вказані цінності намагаються визначити на основі аналізу основних положень Конституції України, програмних документів партії, яка перебуває при владі або ототожнювати їх зі стратегічними пріоритетами державної політики. Але ці намагання є марними. Це пояснюється скоріш за все нерозумінням принципової різниці між національними цінностями та соціальними нормами, між національними цілями стратегічного розвитку на перспективу та поточними пріоритетами державної політики. Це характерна особливість державної політики у країнах, де відбуваються трансформаційні процеси у всіх сферах суспільного життя й де не до кінця структурована партійна система. Тому вказані ціннісні орієнтації на офіційному рівні змінюються "від виборів – до виборів", а то й ще швидше.

Водночас у чинному законодавстві, наприклад в Основному законі, можна задекларувати ті чи інші права й свободи індивіда (громадянина), які в провідних країнах з усталеними демократичними режимами, розглядаються, як цінності. Однак до Конституції можуть бути внесені

суттєві зміни, що природно для держав, які перебувають на переломному етапі розвитку. Але так “швидко” цінності не змінюються. Вони акумулюють у собі досвід багатовікового культурно-історичного розвитку народу (нації).

Урешті-решт Конституція приймається законодавчим органом. Чи може він в своїх рішеннях сформулювати цінності суспільства? Все, що може законодавчий орган, – встановити соціальні норми, наприклад вимоги, які висуваються суспільством, державою до особистості, і які остання має виконувати. Крім того, як бути з нацією, яка не має власної держави, а отже й Конституції (Основного Закону)? Сьогодні, наприклад, це курди, вчора були українці, а відносно недавно – євреї. Але навряд чи хтось буде стверджувати, що вказані нації до набуття державності не мали (не мають) цінностей, національних за змістом?

Суттєвим є й те, що цінність фіксує значення певного явища для особистості, а поняття соціальної норми – вимоги, що висувають держава, суспільство до неї. Звичайно, вони як соціальні регулятори взаємопов’язані. Очевидно й те, що чим повніше соціальні норми відображають цінності нації (соціальної групи, суспільства) тим ефективніше вони виконують регулятивну функцію, тим сильніший їх вплив на свідомість та поведінку особистості. При цьому, наприклад, естетичні та релігійні норми, культурні традиції, ставлення кожної людини до своєї історичної спадщини та навколишнього середовища (так, останнім часом дістало поширення поняття “екологічна свідомість”) не менше, ніж правові норми, визначають взірці, еталони поведінки особистості, а отже, є потужним засобом узгодження інтересів індивідуумів, соціальних груп і суспільства.

Таким чином, держава не може існувати, спираючись тільки на моральні норми. Вона повинна закріпити цінності, що панують у суспільстві нормами права шляхом їх включення у відповідні акти законодавства. Внаслідок цього система національних цінностей та їх складова – цінності суспільства отримують офіційний статус і відповідний захист з боку держави. Так утворюються соціальні норми, тобто вимоги щодо суспільної поведінки кожного індивіда.

Соціальні норми, так би мовити, “виростають” із національних цінностей (передусім соціальних) та акумулюють у собі правові норми. Ці норми ніколи не бувають тотожними цінностям, які є панівними у суспільстві, а останні не можуть установлюватися на основі аналізу чинного законодавства, програмних документів партії, яка перебуває при владі, тощо. Водночас у центрі уваги суспільства та політичного керівництва держави постійно має бути питання щодо того, настільки соціальні норми, що регулюють відносини в суспільстві та підтримують його стійке існування відповідають завданням щодо забезпечення безпеки. Мається на увазі те, що вказані норми:

по-перше, мають бути взаємопов’язані та взаємозумовлені (не можна допускати внутрішньої суперечливості в системі соціальних норм);

по-друге, потребують з’ясування того, якою мірою вони відповідають соціальним цінностям, а в більш загальному випадку - національним цінностям.

Актуальність цих питань зумовлена тим, що закріплюючи нормами права одні цінності, держава, як правило, намагається знищити чи нівелювати інші, які не відповідають політичній орієнтації (проголошеному курсу) існуючої влади. Це часто стає причиною боротьби суспільних груп і суспільства в цілому за переоцінку цінностей навіть у країнах розвиненої демократії, не кажучи вже про авторитарні країни чи країни, які тільки стали на шлях демократичного розвитку, де вказана боротьба часто набуває досить гострих форм, навіть до збройних конфліктів.

Таким чином, соціальні норми можуть по-різному усвідомлюватися й сприйматися людьми, які належать до різних соціальних груп, відповідати або не відповідати інтересам, світогляду, ціннісним орієнтаціям, переконанням індивіда, внаслідок чого можуть виконуватися добре чи погано. Разом з тим соціальні групи, у яких зосереджена влада, звикли видавати свої групові інтереси за загальнонаціональні (іноді навіть за загальнолюдські!), а отже, за обов’язкові для всіх членів суспільства. Це одна з причин того, чому інтереси суспільства можуть не збігатися з проголошеними на офіційному рівні інтересами держави, оскільки останні часто є фактично інтересами державної бюрократії. Саме тому система соціальних норм в принципі не може бути тотожною соціальним цінностям, а тим більше національним цінностям, бо цінності суспільства є складовою національних цінностей.

З огляду на це, можна зробити загальний висновок, що чіткої структури та вичерпного переліку цінностей, які лежать в основі колективної волі суспільства та генерують його уявлення про основні

пріоритети його безпечного розвитку, в жодному суспільстві не існує. Різні соціальні групи можуть мати різні ціннісні орієнтації та, відповідно, уявлення про пріоритети забезпечення безпеки своєї життєдіяльності. Тому цінності, що панують у суспільстві є своєрідним результатом суперництва та компромісу між різними соціальними групами (зокрема титульною нацією й національними меншинами). І в цьому контексті небезпеки цілісності суспільства та держави більшою мірою є явищем соціальним ("рукотворним"), ніж природним, а головними чинниками інтеграції чи дезінтеграції суспільства є, відповідно, цінності та небезпеки їх втрати. Під впливом цих чинників у політичного керівництва та населення країни має формуватися певне усвідомлення вказаних небезпек і на цій основі розроблятися та впроваджуватися відповідна публічна політика у сфері національної безпеки.

Водночас у суспільній та індивідуальній свідомості постійно відбувається руйнування традиційних ціннісних норм, витіснення їх новими. Нові ціннісні норми формуються виходячи із цілей та завдань, які стоять перед суспільством в конкретний історичний період у контексті забезпечення його безпечного розвитку. В кінцевому підсумку ці цінності відображають суспільні потреби, задоволення яких можливе тільки за умови наукової організації публічного управління у сфері національної безпеки.

Питання для повторення та обговорення на семінарських заняттях

1. Розкрийте зміст класичних принципів вивчення безпеки соціальних систем
2. Розкрийте зміст фундаментальних принципів вивчення безпеки соціальних систем
3. Розкрийте зміст принципів, які доповнюють класичні та фундаментальні принципи дослідження безпеки соціальних систем
4. Чому гносеологічні принципи, є основою методів дослідження сутності безпеки соціальних систем?
5. Розкрийте зміст проблеми філософської рефлексії цінностей соціальних об'єктів
6. Розкрийте структуру національних цінностей та дайте характеристику її елементам
7. Дайте загальну характеристику державно-управлінському контексту формування національних цінностей України

ЛЕКЦІЯ 4. Концептуальні погляди на національну безпеку як соціальне явище

НАВЧАЛЬНІ ПИТАННЯ

- 4.1. Традиційні підходи щодо з'ясування змісту поняття "національна безпека" та його інтерпретація в нормативно-правових документах
- 4.2. Концептуальні засади з'ясування сутності соціального явища, яке позначають поняттям "національна безпека"
- 4.3. Взаємозв'язок понять "нація", "націоналізм" та "культурно-цивілізаційний код" у концепті "національна безпека"
- 4.4. Складові безпеки державності, які відображають зміст завдань щодо забезпечення національної безпеки
- 4.5. Проблема визначення рівнів національної безпеки та фактори, які зумовлюють доцільність виокремлення її видів та складових

4.1. Традиційні підходи щодо з'ясування змісту поняття "національна безпека" та його інтерпретація в нормативно-правових документах

Традиційні підходи щодо з'ясування змісту поняття "національна безпека". Обґрунтованість управлінських рішень щодо забезпечення безпеки життєдіяльності людини (індивіда), суспільства

та державних інститутів залежить від наявності у дослідників, політиків та управлінців понятійно-категоріального апарату, який би дозволяв уникнути неоднозначності та суперечності при підготовці цих рішень. Поняття “національна безпека” є базовим для визначення низки інших, серед яких, зокрема: “політика національної безпеки”, “система національної безпеки”, “загрози національній безпеці”.

Водночас, незважаючи на спроби приведення змісту поняття “національної безпеки”, до виду, який би дозволив оперувати з ним при вирішенні практичних задач публічного управління у сфері національної безпеки, до цього часу відсутня єдність щодо сутності соціального явища, для позначення якого використовують це поняття.

Зауважимо, що у даному випадку під соціальними явищами у сфері національної безпеки розуміються дії та взаємодії людей, здійснювані безпосередньо або через соціальні організації, інститути та механізми, їх потреби, інтереси, процеси, як елементи соціальної реальності, які утворюють множину соціальних фактів (сукупність умов існування членів суспільства). Ці факти завжди мають матеріальну і духовну визначеність. Вони є реальність, яка існує окремо від людини і характеризується об'єктивно притаманними їй властивостями (матеріальна визначеність).

З іншого боку, у явищах соціальної реальності втілено те, що часто називають “змістом”, “значенням”, оскільки людина втілює у них свої уявлення, цілі, бажання тощо, тобто з'являється духовна визначеність.

Історично сформувалися два підходи щодо з'ясування когнітивних (визначальних) ознак соціального явища, яке позначають поняттям “національна безпека”.

Згідно першого підходу, його сутність розкривають у контексті вирішення проблеми захисту прав і свобод людини (індивіду). Вони розглядаються як абсолютні цінності у широкому їх трактуванні. Тому в межах цього підходу забезпечення безпеки людини (громадянина) визнається пріоритетом, тобто стратегічною ціллю суб'єктів публічного управління, а забезпечення безпеки держави (її інститутів) та суспільства розглядаються як другорядні завдання.

Очевидно, що у даному випадку має місце пониження ролі державних інститутів та інституцій (механізмів) при вирішенні тих чи інших суспільно значущих проблем, у тому числі й у сфері безпеки, що, наприклад, відображається у скептичному ставленні до майбутнього цих інститутів та інституцій у концепціях ліберального спрямування. Зауважимо, що в Україні ці концепції набули популярності, особливо серед науковців, аналітиків, експертів, діяльність яких підтримується за рахунок іноземних грантів. Це одна із причин домінування на вітчизняних теренах думки, що завдяки саме громадським організаціям, активістам, волонтерам тощо, а не зусиль органів державної влади та законних військових формувань вдалося зупинити переростання збройного конфлікту на Донбасі у широкомасштабну війну.

У другому підході акцентується увага на пріоритеті забезпечення безпеки державних інститутів та інституцій, які розглядаються як системоутворюючі чинники забезпечення національної безпеки. Зазначимо, що саме цей підхід покладено в основу формування політики та механізмів забезпечення національної безпеки більшості країн, зокрема США та Російської Федерації.

Принципово важливим є те, що в обох підходах думки фахівців суттєво різняться стосовно того, що слід розуміти під національною безпекою: стан предмета (об'єкта, суб'єкта, процесу тощо) чи категорію, яка характеризує його стан, змісту елементів “національна” і “безпека”, які утворюють це поняття та його взаємозв'язку з іншими поняттями. Це, як буде показано нижче, знаходить своє відображення й у нормативно-правових документах, в яких пропонуються різні версії трактування змісту поняття “національна безпека”.

Водночас, як правило, поза увагою залишається і той факт, що з'ясування змісту поняття “національна безпека” має відбуватися передусім у контексті природи факторів (об'єктів, процесів, тощо), які ідентифікують, як небезпеки буттю (існуванню) людини (індивіда), суспільства чи державних інститутів.

При цьому при з'ясуванні сутності того чи іншого соціального явища, необхідно враховувати, що явища, котрі свідчать про сутнісні характеристики соціальних об'єктів, виражають не тільки очевидні характеристики соціальної дійсності. Вони також відображають й більш глибокі її процеси, зв'язок яких з даним явищем не піддається безпосередньому спостереженню, тобто має латентний характер. Чільне місце серед них посідає і соціальне явище, яке позначають поняттям “національна безпека”. Тому розкриття сутності цього явища не є тривіальним завданням.

Крім того, нетривіальність цього завдання зумовлена низкою інших чинників, які здійснюють суттєвий вплив на зміст та динаміку соціального явища, яке позначають поняттям “національна безпека”. Серед цих чинників, зокрема, геополітичні, геоекономічні та соціокультурні трансформації в сучасну епоху, необхідність врахування національних особливостей суспільного розвитку та кумулятивного ефекту зростання небезпек буттю (життєдіяльності) людини (індивіду), суспільству та державним інститутам. Тому, незважаючи на те, що у науковій, нормативній та публіцистичній літературі, як правило, вважають, що “національна безпека” є поняттям, у науковому сенсі більш доцільним є вживання терміну “концепт”.

Доцільність використання терміну “концепт” зумовлена передусім тим, що соціальне явище, яке позначають поняттям “національна безпека” породжене конкретним суспільством та існує тому, що люди згодні слідувати певним правилам, виконання яких розглядається як передумова її забезпечення. Це означає, що це явище є соціальним конструктом, який відображає специфіку етнокультурного усвідомлення, емоційну та варіативну оціночну характеристику динаміки безпечних умов їх буття. Поняття ж, як правило, передбачає мінімізацію будь-якої суб’єктивності, варіативності, є нормативним, що не дозволяє відобразити у його змісті властивості, суперечності, тенденції розвитку предметів (об’єктів, суб’єктів, тощо), які утворюють соціальне явище.

Як зазначалося вище домінує два підходи при розкритті сутності соціального явища, яке позначають поняттям “національна безпека”: або акцентується увага на базисних ліберальних цінностях суспільства, або концептуалізація цього явища здійснюється у контексті захисту та просування національних інтересів. Проте, в межах цих підходів існує проблема, яка може бути зведена до двох запитань, на які досить важко отримати однозначну відповідь:

- національні цінності (інтереси) – які (тобто хто і яким чином визначає їх сукупність на офіційному (державному) рівні)?
- за рахунок кого (чого) пропонується здійснювати їх захист (тобто хто і яким чином приймає рішення щодо їх пріоритетності?).

Складність отримання однозначної відповіді на ці питання зумовлена тим, що керівна політична еліта часто намагається представити власні (корпоративні) цінності та інтереси як суспільні. Тому завжди є небезпека підміни національних цінностей та інтересів інтересами владної верхівки. Особливо це є небезпечним, коли при владі перебувають представники олігархічного капіталу.

Крім того, навіть у розвинених демократіях можуть ігноруватися інтереси меншості, оскільки існуючі там механізми прийняття рішень, у тому числі й щодо сукупності та пріоритетності національних цінностей та інтересів зумовлюють нав’язування волі більшості меншості. Тому те, що, наприклад, артикулюється як національний інтерес, у тому числі інтерес кожної соціальної групи, насправді може не відповідати інтересам меншості, інколи досить значної за чисельністю (близько 50% населення).

Варто також зазначити, що коли поняття “національна безпека” почали використовуватися в політичному лексиконі та публічному управлінні на Заході, воно використовувалося як своєрідний синонім обороноздатності держави. Тому в теоретичних дослідженнях, філософській та політичній літературі під національною безпекою головним чином розуміли воєнну та політичну безпеку.

Сьогодні національна безпека та проблеми її забезпечення розглядають у різних аспектах. Проте, й до цього часу серед фахівців відсутня єдність стосовно того розглядати її як стан елемента соціальної реальності чи категорію, яка його характеризує.

Так, фахівці Європейського Центру з вивчення питань безпеки ім. Дж. К.Маршалла, вважають, що національна безпека термін, який включає поняття національної оборони та характер відносин з іншими країнами.

Деякі вітчизняні дослідники схильні вважати під національною безпекою категорію, яка характеризує ступінь захищеності життєво важливих інтересів, прав і свобод особи, суспільства й держави від зовнішніх і внутрішніх загроз або ступінь відсутності загроз правам і свободам людини, базовим інтересам і цінностям суспільства та держави.

Таким чином розкриття сутності соціального явища, яке визначають поняттям “національна безпека”, залишається актуальною проблемою в теорії національної безпеки та теорії публічного управління та адміністрування.

Інтерпретація змісту поняття “національна безпека” в нормативно-правових документах. Як зазначалось вище, різноманіття уявлень щодо сутності соціального явища, для позначення якого

використовують поняття “національна безпека”, знаходить своє відображення й у нормативно-правових документах стратегічного рівня управління. Це, безумовно, породжує суттєві невизначеності та ризики при підготовці й імплементації управлінських рішень у сфері національної безпеки.

Так, закон “Про національну безпеку”, підписаний у 1947 р. Президентом США Г.Труменом, визначив національну безпеку як інтеграцію питань внутрішньої, зовнішньої та воєнної політики в інтересах вироблення урівноваженого підходу до вирішення проблеми використання США різних засобів – воєнних і невоєнних у своїй зовнішній політиці для забезпечення власної безпеки. Таким чином у вказаному визначенні змісту національної безпеки акцентується увага на заходах США у зовнішній сфері.

У Концепції (основах державної політики, чинної до 2003 року) національної безпеки України під поняттям “національна безпека” пропонувалося розуміти “стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх та зовнішніх загроз”.

Донедавна у чинному Законі України “Про основи національної безпеки України” національна безпека це: “захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечується сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам”.

Чинний Закон України “Про національну безпеку України” пропонує розуміти під національною безпекою “захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз”.

Наведені інтерпретації змісту поняття “національна безпека” в наведених правових документах використовують поняття “національні інтереси” та “загрози”, з’ясування сутності яких, як було показано вище, також не є тривіальним завданням.

Зокрема, про це свідчить і аналіз чинного Закону України “Про національну безпеку України”. У ньому йдеться про всі без виключення національні інтереси, а не тільки життєво важливі, як було у попередньому Законі. При цьому в останньому ці інтереси трактувалися як “життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності Українського народу...визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток”. Тобто, у даному випадку поняття “національні інтереси” ототожнювалися з поняттям “національні цінності”.

Але ототожнення поняття “національні інтереси” з поняттям “національні цінності” є грубою гносеологічною помилкою. “Інтерес” та “цінності” пов’язані із соціальними явищами, які мають різні когнітивні (визначальні) ознаки природи свого походження. Саме тому, як відомо, “цінність” є категорією та об’єктом досліджень науки про цінності (окремого розділу філософії), а “інтерес” – соціології і політичних наук.

Крім того, основою національних цінностей є соціокультурний конструкт буття народу (нації), а національних інтересів – суспільно-політичний контекст, який, очевидно, є більш динамічний. Тому принципово важливим є те, що формування цінностей у суспільстві є процесом, який може охоплювати сотні і тисячі років, а системи національних інтересів – роки, зрідка десятиліття.

Варто також акцентувати увагу на тому, що згідно чинного законодавства національні інтереси це: “життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян”. Тобто апіорі вважається, що до кола національних інтересів України належать тільки “життєво важливі інтереси людини, суспільства й держави”. Проте, це також викликає запитання, оскільки, як було показано вище, сукупність національних інтересів має ієрархічну побудову, через що, в політичних науках та керівних документах з питань забезпечення національної безпеки, як правило, їх класифікують на життєво важливі інтереси, периферійні інтереси, інтереси виживання та ін.

При інтерпретації змісту поняття “національна безпека” в наведених правових документах України використовують також поняття “загрози”. Характерним є те, що й у Стратегії національної безпеки Російської Федерації зміст поняття “національна безпека” розкривається з використанням поняття “загрози”. У вказаній Стратегії під поняттям “національна безпека” розуміється “стан захищеності особи, суспільства та держави від внутрішніх та зовнішніх загроз, за якого забезпечується реалізація конституційних прав і свобод громадян Російської Федерації, гідна якість

та рівень їх життя, суверенітет, незалежність, державна і територіальна цілісність, стійкий соціально-економічний розвиток". При цьому під загрозами національній безпеці розуміються "сукупність умов і факторів, які створюють пряму або опосередковану можливість нанесення шкоди національним інтересам".

Згідно чинного законодавства України загрозами національній безпеці є "явища, тенденції і чинники, що унеможливають чи ускладнюють або можуть унеможливити чи ускладнити реалізацію національних інтересів та збереження національних цінностей України". Таким чином, можна дійти висновку, що російські та українські керівні документи у сфері національної безпеки до кола національних інтересів не відносять збереження національних цінностей. При цьому російські взагалі їх не згадують у змісті запропонованого ними поняття "загроза національній безпеці". Українські законодавці вважають, що загрози національним інтересам це одне, а національним цінностям, це дещо інше.

Викладене вище є ілюстрацією нерозуміння на законодавчому рівні соціального явища, для позначення якого використовують поняття "загрози", як складного феномену живої матерії, який у загальному випадку відображає стан системи, в якій вона зберігає свою цілісність, стійкість, здатність до ефективного функціонування та стійкого розвитку. Очевидно, що це також не сприяє пошуку адекватних управлінських рішень щодо забезпечення національної безпеки.

Таким чином нормативні документи, як і вітчизняні та іноземні дослідники, дають різні тлумачення сутності соціального явища, для визначення якого вони використовують поняття "національна безпека". Внаслідок цього в міжнародній, внутрішній та зовнішній політиці держав, у теорії та практиці публічного управління та адміністрування, не існує поняття, яке могло б порівнятися за ступенем туманності, частоті відносно не чіткого вживання з концептом "національна безпека" через його багатокomпонентний та міждисциплінарний характер.

4.2. Концептуальні засади з'ясування сутності соціального явища, яке позначають поняттям "національна безпека"

В останні десятиліття активізувалися спроби щодо більш ґрунтовного з'ясування сутності соціального явища, яке позначають концептом "національна безпека" у контексті пошуку шляхів безпечного розвитку від окремої людини до світової спільноти, природи виникнення, діалектики розвитку, механізмів формування й можливого управлінського впливу на його характеристики. При цьому є підстави стверджувати, що головна причина розбіжностей у розумінні сутності вказаного явища, зумовлена неможливістю вимірити його безпосередньо, що зумовлює важливість концептуалізації цього явища. У даному випадку йдеться про процедуру введення онтологічних уявлень в деякий масив емпіричних даних, які забезпечують теоретичну організацію знання і схематизацію зв'язку понять, що відображають можливі тенденції змін референтного поля соціального явища – "національна безпека", як об'єкта, що дозволяє формулювати гіпотези про його природу та характер взаємозв'язків з іншими явищами.

Концептуалізація передбачає побудову системи індикаторів з'ясованих властивостей вказаного явища. Для цього необхідно здійснити інтерпретацію концепту "національна безпека", результатом якої має бути пошук теоретичного інтерференту, тобто його трактування шляхом розкладу на ті чи інші конкретні елементи. У даному випадку, концепт "національна безпека" розкладається на елементи: "національна" та "безпека".

Водночас інтерпретація концепту "національна безпека" є передумовою його операціоналізації, тобто його кількісного відображення за рахунок організації процесу визначення емпіричних спостережень, які можуть бути взяті в якості індикаторів, які вирізняють зміст концепту.

Таким чином, фіксація ознак та властивостей вказаного соціального явища, є передумовою врахування його як важливого елементу соціальної реальності при пізнанні суттєвих характеристик суспільного життя, й на цій основі підготовки відповідних управлінських рішень щодо забезпечення національної безпеки.

Загальновідомою вимогою щодо концептуального визначення концепту є те, що воно має вказувати на унікальний атрибут, який властивий усім соціальним явищам, які вимірюються. У концепті "національна безпека" ним є концепт "безпека". Крім того цей концепт розкладається на

елементи, характеристики яких можна вимірювати, тобто здійснювати операціоналізацію (“безпека людини”, “безпека соціальної групи”, “безпека державного кордону” тощо).

Разом з тим, незважаючи на те, що ілюзорна доступність трактування на інтуїтивно-побутовому рівні соціального явища, яке визначають поняттям “безпека” зумовлює широке його використання політиками, управлінцями, аналітиками та експертами (у тому числі й при трактуванні сутності соціального явища, яке вони визначають поняттям “національна безпека”), це соціальне явище достатньою мірою не досліджене. Про це, зокрема, свідчать наукові дискусії, які лежать у площині вибору раціональної основи для структуризації та оцінювання небезпек безпеці (від людини до земної цивілізації), принципів побудови та критеріїв оцінки ефективності відповідних систем безпеки, вибору допустимих засобів і способів її забезпечення.

Тому інтерпретація та операціоналізація концепту “національна безпека” передбачає передусім врахування сутності соціального явища, яке визначають концептом “безпека”. Саме це явище, є фундаментальною та системною характеристикою буття соціальних систем, а не ліберальні цінності чи національні інтереси, які розглядаються як основні атрибути в традиційних підходах щодо розкритті сутності соціального явища, яке визначають поняттям “національна безпека”. Врешті-решт, явище, яке визначають концептом “безпека” є вказаною характеристикою буття соціальних систем тому, що в процесі їх еволюційного розвитку сформувався базовий інстинкт самозбереження живих істот. Його суть полягає в їх природній спроможності виявляти та оцінювати фактори, які можуть бути причинами небезпек їх існуванню. Тому явище, яке визначають поняттям “небезпека” є соціокультурним феноменом, який має об’єктивно-суб’єктивну природу та є невід’ємною властивістю буття соціальних систем. Оскільки єдність сталості й змінності, спрямованість і форми розвитку будь-якого процесу виражає відкритий Гегелем закон заперечення заперечення, то таким самим соціокультурним феноменом є й “безпека”.

З огляду на викладене концепт “безпека”, а відтак і концепт “національна безпека” мають розглядатися як характеристики буття (існування) державності, як соціальної системи, компонентами якої є територія, макросоціальна спільнота (нація) зі своїм культурним кодом та створені нею державні інститути, які утворюють каркас національної держави.

Основною комплексною небезпекою для державності, як показав свого часу Т.Гоббс, є руйнація соціального порядку, стійкість якого за будь-яких форм правління і державного устрою фактично тотожна цінності безпеки для людини (індивіда), суспільства та державних інститутів.

Сучасні умови державотворення, характерною ознакою яких є активна генерація симулякрів, які є руйнівними для соціальних порядків, неефективність традиційних способів інтеграції та координації дій індивідів, які переслідують свої цілі, сформували проблемне поле конституювання соціальності сучасного типу. Йдеться про пошук оптимального балансу влади в трикутнику: індивід-суспільство-державна шляхом горизонтального і вертикального впорядкування (узгодження) принципів та цілей елементів соціуму. Тому актуальними проблемами публічного управління у сфері національної безпеки є виявлення та оцінювання факторів, які є причинами небезпек руйнації соціального порядку, а також формування механізмів адекватного реагування на них.

Об’єктивно-суб’єктивна природа та органічна єдність *онтологічного та гносеологічного* аспектів відображення цих проблем зумовлює необхідність використання при їх вирішенні геополітичного, інституціонального, глобалізаційного, системного, діяльнісного, синергетичного підходів. Крім того важливим є врахування принципів стійкого розвитку соціальних систем та результатів філософського, політологічного, правового і ціннісно-етичного аналізу механізмів забезпечення їх безпеки.

Водночас неоднозначний та суперечливий вплив геополітичних, гео економічних, геокультурних процесів на національний розвиток, можлива підміна провладною елітою суспільних (національних) цінностей та інтересів своїми цінностями та інтересами мають спонукати до більш ретельного дослідження місії культурного коду макросоціальної спільноти (нації), яка проживає на певній території, у забезпеченні стійкості державності, оскільки, очевидно, що його руйнація у динаміці небезпек дезінтеграції державності є одним із визначальних чинників.

Як зазначалось, фіксація ознак і властивостей соціального явища, яке визначають концептом “національна безпека”, передбачає також розгляд елементу: “національна”. Очевидно, що ці ознаки і властивості можуть бути розкриті у контексті аналізу сутності (змісту) соціальних явищ, яке

визначають поняттями “нація” та “націоналізм”. Розкриття взаємозв'язку цих явищ у контексті забезпечення безпеки людини, суспільства та державних інститутів заслуговує на окрему увагу.

4.3. Взаємозв'язок понять “нація”, “націоналізм” та “культурно-цивілізаційний код” у концепті “національна безпека”

Сьогодні існують три основних підходи щодо інтерпретації змісту соціального явища, яке позначають поняттям “нація”.

Згідно з першим – це поняття пов'язується з групою людей, яка ідентифікує себе за тими чи іншими ознаками, зокрема спільність самосвідомості та соціальної структури. Тому у даному випадку на перший план висувається етнічна сутність і, як наслідок, стверджується, що “нація” є історичною категорією.

Другий підхід ґрунтується на тому, що поняття “нація” передбачає розгляд передусім певної сукупності людей за приналежністю до тієї чи іншої держави (території).

Третій підхід певною мірою поєднує попередні два, коли поняття “нація” розглядається як етнічне поняття, історичне явище і як поняття, що ототожнюється з державою.

Типовими представниками першого напрямку є прихильники комуністичної ідеології, які поняття “нація” визначали як таке, що склалося історично, як стійку спільність мови, території, економічного життя і психологічного складу, що виявляються в спільності культури. Стверджується також, що нація виникає в період подолання феодальної роздробленості на основі капіталістичних економічних зв'язків, утворення внутрішнього ринку, складається із різних племен та народностей. При цьому знищення національних відмінностей і злиття націй розглядається як неминуче явище після перемоги соціалізму у світовому масштабі.

Деякі ж дослідники стверджують, що таке визначення поняття “нація” не відповідає поглядам сучасної науки, що акцентуючи увагу на етнічному в понятті “національне”, комуністична ідеологія поступово витіснила з науки державницьку, країнознавчу сторону поняття “нація” та переконані, що це поняття є “вічною” категорією. Проте навряд чи можна з ними погодитися, оскільки у такому разі поняття: “націоналізм”, “національна безпека”, “національний інтерес”, які значною мірою є похідними від поняття “нація”, також мають бути “вічними” категоріями. Але такою категорією, є категорія “безпека”. Це свідчить про принципову різницю між поняттям “безпека” та “національна безпека”, хоча ці поняття безпосередньо і пов'язані зі створенням сприятливих умов для забезпечення прогресивного розвитку людини (індивіду) і суспільства. Друге поняття (“національна безпека”) є категорією історичною.

Не випадково, мало висловлювань про “націю” і про “націоналізм” у таких видатних мислителів, як, наприклад Вебер, Дж. Локк, Дюркгейм, Фрейд, Фуко. Якби це були “вічні” категорії, вони б не залишилися поза їхньою увагою. Та й саме поняття “національна безпека” увійшло в науковий лексикон тільки в першій половині минулого століття.

Варто також зазначити, що вчені на Заході поняття “нація” часто вживають як синонім поняття “держава”, тобто відносять його до сфери політики, до націй, які мають державність. Це підтверджує і назва ООН, де під словом “нація” розуміється “держава”.

Водночас фахівці зауважують, що можливі непорозуміння. Зокрема, держава може складатися з кількох націй. Наприклад, Великобританія є державою, але включає англійську, шотландську, уельську та частину ірландської нації.

Крім того, представники однієї нації можуть проживати на територіях багатьох держав, не маючи власної держави. Характерним прикладом є єврейська нація, яка століттями не мала власної держави. Прикладом є й українська нація, яка до 1991 р. була однією із найбільших в Європі, але не мала своєї держави.

Таким чином, нація є історичною категорією і результатом перемішування розрізнених спільнот в сучасних індустріальних суспільствах, які вимагають солідарності, що базується на підкріпленій загальною грамотністю високій культурі. Вона завжди містить у собі потяг (прагнення) до формування власної державності. Кристалізуючись навколо цього питання, нація набуває етнополітичного характеру свого розвитку, визначальною ознакою якого є її прагнення до

самовизначення, оскільки в цьому нація вбачає гарантію виживання, збереження своїх цінностей та подальшого розвитку.

Щодо інтерпретації змісту соціального явища, яке позначають поняттям *“націоналізм”*, то як вважають Б.Андерсон та З.Бауман, сьогодні важко уявити соціальне явище, яке б призводило до таких розбіжностей серед дослідників щодо джерел його походження та неясністю щодо його майбутнього, оскільки ніхто не зміг навести переконливих доказів його сучасності або архаїчності, його корисності або шкідливості.

Водночас в умовах глобальних трансформацій в політичній, культурній та економічній сферах при вирішенні проблем безпеки людини (індивіда), суспільства та державних інститутів принципово важливим є врахування взаємозалежності небезпек руйнації культурного коду народу (нації) та кризи державності. Під вказаним кодом розуміється закодована в деякій формі інформація, яка дозволяє ідентифікувати унікальні культурні особливості, які досталися народу від предків, а під державністю – певна організація матеріального і духовного буття народу, як соціальної системи, яка складається із території, макросоціальної спільноти (нації), яка на ній проживає і вирізняється культурним кодом, та створені нею державні інститути.

Таким чином, роль елементу *“національна”* у концепті *“національна безпека”* може бути з'ясована шляхом дослідження взаємозв'язку сутності концептів *“нація”* та *“націоналізм”* у контексті забезпечення безпеки державності. Вказана безпека, з огляду на викладене вище, залежать від об'єктивно-суб'єктивної природи взаємозв'язку природно-біологічних та соціальних умов розвитку державності як соціальної системи. Тому існує взаємозалежність небезпек руйнації культурного коду народу (нації) та національної безпеки, зокрема, через кризи державності. Ці небезпеки необхідно розглядати у контексті сучасних тенденцій трансформацій геополітичного, культурного та економічного світового простору.

Крім того, одним з наслідків цих трансформацій є відсутність у світовому співтоваристві виключно мононаціональних держав. Тому у концепті *“національна безпека”* прикметник *“національна”* (армія, освіта, безпека, економіка тощо) сьогодні має використовуватися стосовно всього народу, який проживає на теренах держави. Цей народ утворюють національні групи - сукупності людей, у яких спільне історичне минуле та які об'єднані економічними, політичними, професійними, культурними, науковими, релігійними та іншими інтересами, які за назвою є національними, а за суттю – інтересами макросоціальної спільноти, яка проживає в даній країні.

4.4. Складові безпеки державності, які відображають зміст завдань щодо забезпечення національної безпеки

Аналіз соціокультурних феноменів, які визначаються концептами *“безпека”*, *“небезпека”*, *“національна безпека”* в контексті відображення ними мети та характеристики буття соціальних систем дозволяє виділити три складові безпеки державності:

- безпеки території;
- безпеки макросоціальної спільноти (нації), яка на ній проживає на певній території;
- безпеки державних інститутів.

При цьому діалектична єдність цих складових зумовлена нерозривністю їх буття.

Окремо варто акцентувати увагу на тому, що в сучасних умовах забезпечення безпеки території передбачає не тільки традиційний захист територіальної цілісності, а й інші заходи. Серед них, зокрема, заходи щодо, охорони довкілля, тобто раціонального використання природних ресурсів, збереження природних комплексів, забезпечення екологічної безпеки, в цілому обмеження негативного впливу людської діяльності на довкілля, яке є матеріальною основою буття людини.

Забезпечення безпеки макросоціальної спільноти передбачає створення передумов для її всебічного, прогресивного розвитку та самореалізації кожної людини (індивіду) та соціальної групи.

Основою забезпечення безпеки державних інститутів є створення передумов передусім для захисту конституційного ладу держави та її політичного та економічного суверенітету.

Очевидно, що вказані складові безпеки державності залежать від багатьох факторів, зокрема, політичного режиму, стану економіки, оперативної спроможності національних сил оборони, необхідних для гарантованої відсічі збройній агресії, суспільно-політичної стабільності.

Водночас визначальними є спроможності (передусім державних інститутів) щодо виявлення, попередження та зниження можливого негативного впливу від небезпек руйнації культурного коду макросоціальної спільноти (нації), яка проживає на території держави. Про це переконливо свідчить історичний досвід, наприклад, єврейської та китайської націй, коли втрата державності не стала фатальною для її відродження з часом, оскільки цим націям вдалося зберегти свій культурний код. Тому пріоритетність реагування державних інститутів та інститутів громадянського суспільства на небезпеки руйнації культурного коду макросоціальної спільноти (нації), не може викликати сумніву.

Таким чином, з огляду на викладене можна дійти висновку, що соціальне явище, яке визначають концептом “національна безпека” є специфічною властивістю буття державності. Це явище відображає кількісно-якісну динаміку розвитку державності як соціальної системи та об’єкта реальної дійсності.

Водночас національна безпека є інтегральним критерієм захищеності державності від небезпек та акумулює результати життєдіяльності макросоціальної спільноти (нації) та створених нею державних інститутів. Базовим пріоритетом вказаної життєдіяльності є збереження якісної визначеності державності та функціонування, яке відповідає її природі.

Іншими словами, соціальне явище, яке визначають концептом “національна безпека” відображає ступінь захищеності матеріальних і духовних цінностей людини (індивіду), суспільства і державних інститутів від небезпек або їх відсутності та пов’язані з цим базові (національні) інтереси щодо забезпечення позитивної динаміки розвитку державності. Тому вибір конкретних шляхів, засобів і способів забезпечення національної безпеки зумовлюється необхідністю своєчасного вжиття заходів, адекватних характеру і масштабам небезпек для державності.

Вітальний (життєвий) потенціал державності залежить від об’єктивно-суб’єктивної природи взаємозв’язку природно-біологічних та соціальних умов її розвитку як системи, зокрема, стійкості соціального порядку. Тому викладене вище дозволяє стверджувати, що в основу вирішення комплексної проблеми забезпечення національної безпеки має покладатися принципово новий підхід. У даному випадку йдеться про парадигму, концептуальною основою якої є викладене вище розуміння сутності соціального явища, яке визначають концептом “національна безпека”. Принципові особливості вказаної парадигми є наступні:

- безпека будь-якого предмета (об’єкта, суб’єкта тощо) є соціокультурним феноменом, який характеризує стан його буття і водночас категорією, яка відображає універсальні властивості і відношення об’єктивної дійсності, загальні закономірності розвитку матеріальних, природних і духовних явищ, пов’язаних з існуванням цього предмета;

- зміст елемента “національна” в концепті “національна безпека”, уособлює унікальні характеристики культурного коду макросоціальної спільноти (нації) та створених нею державних інститутів, за яких забезпечується збереження якісної визначеності державності, як системи (об’єкта реальної дійсності) функціонування, якої відповідає її природі.

- на відміну від традиційних підходів вона дозволяє враховувати трансформації політичного, економічного і культурного глобального простору, мінімізувати небезпеки підміни національних цінностей та інтересів владною верхівкою та ігнорування потреб розвитку соціальних груп шляхом нав’язування волі більшості, а відтак і закласти підвалини нової методології пошуку адекватних управлінських рішень щодо забезпечення “національна безпека”.

Таким чином, теоретико-методологічні труднощі інтерпретації та операціоналізації концепту “національна безпека” зумовлюють необхідність більш детального розгляду у контексті сучасних глибинних змін світового економічного, політичного та культурного середовища сутності концептів “небезпека”, “безпека”, “нація”, “націоналізм”, “національний”, “культурний код народу (нації)”, “державність”, їх взаємозв’язку та взаємозумовленості як соціокультурних феноменів.

При цьому в концепті “національна безпека” елемент безпека розглядається як феномен, що характеризує стан буття людини, суспільства державних інститутів, та як категорія, яка відображає властивості і відношення об’єктивної дійсності, загальні закономірності розвитку матеріальних, природних і духовних явищ, пов’язаних з їх існуванням. Водночас зміст елемента “національна”, уособлює унікальні характеристики культурного коду макросоціальної спільноти (нації) та створених нею державних інститутів, за яких забезпечується збереження якісної визначеності державності, яке відповідає її природі.

В цілому, соціальне явище, яке позначають концептом “національна безпека” є специфічною

властивістю буття (існування) державності. Вона відображає кількісно-якісну динаміку її розвитку та водночас є інтегральним критерієм її захищеності від небезпек, а також акумулює результати життєдіяльності макросоціальної спільноти (нації) та створених нею державних інститутів. Тому вибір шляхів, засобів і способів забезпечення національної безпеки зумовлюється необхідністю своєчасного вжиття заходів, адекватних характеру і масштабам небезпек для державності.

4.5. Проблема визначення рівнів національної безпеки та фактори, які зумовлюють доцільність виокремлення її видів та складових

Визначення рівнів національної безпеки. Виконаний вище аналіз феноменів “безпека”, “небезпека”, “нація”, “націоналізм”, поняття “національні інтереси”, та підходів щодо визначення змісту поняття “національна безпека” в контексті відображення ними мети та характеристики розвитку соціальних систем дає підстави стверджувати про три взаємозалежні компоненти “національної безпеки”: безпека людини (громадянина), безпека суспільства та безпека держави. Принциповим є те, що вказані компоненти “національної безпеки” є величинами змінними. Це зумовлено наступним.

Конкретний рівень (ступінь, міра) безпеки людини (громадянина) залежить від багатьох чинників зокрема, політичного режиму, стану економіки та соціальної сфери, від якості результатів розв’язання проблеми щодо прогнозування, своєчасного виявлення, запобігання та нейтралізації загроз людині (громадянину), пов’язаним з її прогресивним розвитком та самореалізацією в політичній, економічній, соціальній та гуманітарній сферах.

Рівень (ступінь, міра) безпеки суспільства залежить від політичного режиму, стану економіки та соціальної сфери, розвитку духовно-культурного потенціалу суспільства, сукупності умов, що дають змогу реалізувати права і свободи всіх суспільних груп населення та протистояти діям, що призводять до розколу суспільства. Як і безпека людини вказаний рівень також залежить від результатів розв’язання проблеми щодо прогнозування, своєчасного виявлення, запобігання та нейтралізації загроз прогресивному розвитку суспільства у різних сферах його життєдіяльності.

Водночас забезпечення безпеки людини (громадянина) і суспільства передбачає наявність та розвиток суспільних інститутів (зокрема інститутів громадянського суспільства), розвинутих форм суспільної свідомості, чинного законодавства, що гарантують реалізацію законних інтересів, захист прав і свобод кожного члена суспільства.

Пріоритетність тієї чи іншої складової національної безпеки визначається дією багатьох факторів суб’єктивного та об’єктивного характеру, зокрема станом розвитку суспільних відносин, політичної системи, економічного укладу, інститутів громадянського суспільства, характером зовнішніх зносин з іншими країнами.

З огляду на викладене вище національна безпека також є змінною величиною, а поточна оцінка її рівня завжди розміщується на інтервалі від абсолютної безпеки (ідеальний стан), коли події, явища, процеси, які породжують небезпеки реалізації національних інтересів, повністю відсутні, до абсолютної небезпеки, коли сукупний вплив указаних небезпек вносить до порядку денного питання про можливість існування соціальної системи, наприклад, питання про реальну загрозу її розпаду, насильницьку зміну конституційного устрою тощо.

Бажаний рівень національної безпеки (гарантований, критично допустимий чи недопустимий тощо) часто розглядається як мета, спосіб або необхідна умова життєдіяльності (прогресивного розвитку) людини, соціальної групи, суспільства чи держави. Вказаний розвиток можна уявити як рух по певній траєкторії у середовищі, що постійно змінюється й характеризується сукупністю взаємозумовлених факторів зовнішнього та внутрішнього характеру, які можуть бути описані певним набором показників (індикаторів). Саме тому “національна безпека” є системною кількісно-якісною характеристикою розвитку соціальної системи, як об’єкта реальної дійсності.

За будь-яких умов задоволення потреби в безпеці на всіх її рівнях (індивідуальному, суспільному, національному, міжнародному) передбачає застосування системного підходу для всебічного врахування низки факторів, які здійснюють вплив на безпечний розвиток соціальної системи.

Види національної безпеки. В основу взаємодії між суб’єктами національної, регіональної та міжнародної безпеки лежать певні підходи щодо реалізації їх інтересів. Різні погляди на можливі

шляхи, засоби, способи, механізми реалізації інтересів породжують суперечності між вказаними суб'єктами, які ними часто ідентифікуються як загрози. З огляду на це доцільно розрізнити два взаємопов'язаних види національної безпеки: *внутрішню* та *зовнішню*.

У науковій та публіцистичній літературі ці поняття досить часто вживані. Але в Законі України "Про основи національної безпеки України" не наводиться визначення цих понять. Водночас у вітчизняній літературі періодично робиться акцент то на внутрішніх, то на зовнішніх аспектах забезпечення національної безпеки.

Внутрішня безпека – це міра (рівень, ступінь) захищеності буття людини (індивіду), соціальних груп, суспільства та державних інститутів від небезпек, джерелами яких є процеси, явища, події тощо, а також дії (бездіяльність) юридичних та фізичних осіб, які розміщені в межах території держави і перебувають під її юрисдикцією. Масштаби, характер, спрямованість, інтенсивність, тривалість, тощо указаних загроз зумовлена внутрішніми чинниками, а їх нейтралізація (зниження рівня впливу на безпеку) значною мірою визначаються можливостями органів державної влади. Небезпеки внутрішній безпеці проявляються в різних сферах життєдіяльності суспільства і держави: політичній, економічній, соціальній та гуманітарній (духовній).

Зовнішня безпека – це також міра (рівень, ступінь) захищеності буття людини (індивіду), соціальних груп, суспільства та державних інститутів від небезпек, але джерелами їх є процеси, явища, події тощо, дії (бездіяльність) юридичних та фізичних осіб, які перебувають поза межами території держави і не підпадають під її юрисдикцією. Інакше кажучи, масштаби, характер, спрямованість, інтенсивність, тривалість, тощо указаних загроз зумовлені зовнішніми чинниками, а їх нейтралізація (зниження рівня впливу на національну безпеку) визначаються не тільки можливостями органами державної влади, а й архітектурою та спроможностями міжнародних структур безпеки, станом системи міжнародних відносин, місцем та роллю, яку відіграє в них держава. Небезпеки зовнішній безпеці також можуть проявлятися в політичній, економічній, гуманітарній (духовній) сферах.

Варто зазначити, що забезпечення зовнішньої безпеки передбачає не тільки наявність та підтримання на необхідному рівні оборонного потенціалу, застосування комплексу різноманітних інструментів впливу на перебіг подій (дипломатичних, економічних та ін.), які є в розпорядженні суверенної держави. На зовнішню безпеку значною мірою впливає також стан справ щодо забезпечення її внутрішньої безпеки.

Проблемні питання щодо виокремлення (визначення) складових національної безпеки. Ґрунтовний аналіз проблеми забезпечення національної безпеки потребує подальшої диференціації (структуризації) національної безпеки за сферами життєдіяльності суспільства і держави, в яких органам державної влади необхідно розробляти та вживати комплекс заходів щодо захисту національних інтересів.

Аналіз проблемних питань щодо забезпечення національної безпеки за сферами життєдіяльності суспільства та держави займає чільне місце в багатьох роботах. Зокрема, розрізняють: державну, економічну, енергетичну, політичну, інформаційну, екологічну, продовольчу, воєнну безпеку. Водночас деякі дослідники складові національної безпеки називають не сферами, а видами національної безпеки. Але, в цьому разі це не є суттєвим. Поділ національної безпеки на види, сфери чи якісь інші складові є досить умовним. Це спричинене недостатнім науковим обґрунтуванням меж, які окреслюють ту чи іншу сферу (вид, складову тощо). Незважаючи на це сфери національної безпеки часто отримують відповідну назву в керівних документах з питань забезпечення національної безпеки (концепціях, стратегіях тощо).

В Україні часто сфери національної безпеки визначають крізь призму загроз безпеці. Інколи навіть стверджують, що загрози є критеріями формування державної політики національної безпеки, що вони є її наріжним каменем. Але це не зовсім логічно, оскільки, як правило, однією із передумов виникнення загрози є наявність національного інтересу.

Дійсно, загроза завжди спрямована проти досягнення того чи іншого інтересу, оскільки виникає запитання – загроза кому, проти чого? Більше того, практика свідчить: чим більш рішуче держава налаштована на реалізацію національного інтересу, тим більше зростає спротив, наприклад, з боку інших країн, а отже зростає загроза вказаній реалізації. Тому доцільно спочатку визначити національні інтереси та побудувати їх ієрархію, що дасть змогу визначити пріоритетні інтереси, в тому числі для тієї чи іншої сфери життєдіяльності суспільства і держави.

Якщо до формування системи національних інтересів та ступеня їх важливості визначитися із загрозами національній безпеці, то існує значний ризик надмірної реакції з боку суспільства та держави на ці загрози. Йдеться про реакцію, яка може бути неадекватною важливості інтересів, що як мінімум, призведе до нераціонального використання ресурсів, які є в розпорядженні органів державної влади.

І насамкінець, принципово важливо при аналізі проблем національної безпеки, і передусім при визначенні складових національної безпеки зосереджувати увагу на труднощах методологічного характеру. Вони зумовлені тим, що під час дослідження складних проблем, як правило, необхідно будувати модель, яку б можливо було використати, як прогнозу.

Водночас у сфері суспільних відносин, часто доводиться зіштовхуватися з досить жорстким обмеженням, яке є наслідком складності моделі. Суть цього обмеження полягає в тому, що кількість параметрів, за допомогою яких можна описати процес чи об'єкт (тобто його стан у той чи інший момент часу), не повинна перевищувати десяти. Це зумовлено тим, що збільшення кількості параметрів породжує значні труднощі в процесі комплексного аналізу отриманих у процесі моделювання результатів.

Найпоширеніший підхід при моделюванні складних об'єктів (процесів) полягає в тому, що його поділяють на елементи (частини). Потім указані частини досліджують, а отримані результати намагаються інтерпретувати (перенести) на цілісний об'єкт (процес). І саме тут у дослідників виникає найбільша трудність.

Будуючи модель об'єкта (процесу) доводиться керуватися традиційним підходом – “від часткового до загального”. Проте широке використання індукції породжує проблему, зумовлену такою властивістю системи, як її цілісність, тобто об'єднання результатів дослідження складових (елементів) системи не дає повного уявлення про систему в цілому. Іншими словами, через неможливість урахувати всі взаємозв'язки між елементами цілого важко забезпечити перехід кількості в якість, тобто інтерпретувати результати дослідження складових системи на всю систему.

Тому інформація про окремі сфери (види, сектори, види тощо) національної безпеки (загрози, інтереси, ресурси тощо) ще не дає вичерпного уявлення про безпеку об'єкта (процесу) в цілому. Цю принципову особливість дослідження соціальних систем слід враховувати при розв'язанні проблеми забезпечення національної безпеки, а саме в процесі визначення комплексної оцінки умов розвитку людини, суспільства, держави у контексті реалізації їх інтересів у різних сферах (політичній, економічній тощо).

Фактори, які зумовлюють доцільність виокремлення видів та складових національної безпеки. Поділ національної безпеки на зовнішню, внутрішню та інші складові, тобто виокремлення її видів та складових є доцільним при вирішенні низки практичних завдань.

По-перше, сьогодні спостерігається стійка тенденція до розширеного тлумачення поняття “національна безпека” в процесі розробки та здійснення політики держави в різних сферах життєдіяльності суспільства. Внаслідок цього до сфери національної безпеки включають найрізноманітніші суспільні та індивідуальні потреби. За такого підходу будь-які прояви загроз указаним потребам, якщо вони впливають на нормальне функціонування держави, життя суспільства або індивіда тією чи іншою мірою стають об'єктами національної безпеки. Тому, наприклад, трапляються поняття “кадрова безпека”, “продовольча безпека”, “техногенна безпека”, “транспортна безпека”, “водна безпека” тощо.

Певною мірою такий підхід обґрунтований, оскільки він обумовлений процесами гуманізації суспільства і держави, в основу яких покладена зміна уявлень про сферу національної безпеки. Вказана зміна відбувається в напрямі забезпечення передусім безпеки особи, яку необхідно розглядати в контексті сучасних тенденцій до глобалізації, розвитку інформаційних технологій, зміни традиційних уявлень про державний суверенітет, національну ідентичність тощо.

По-друге, в будь-якій країні створені центральні органи державного управління, які несуть відповідальність за стан справ у тій чи іншій сфері (секторі) життєдіяльності суспільства. Це, як правило, міністерства або інші центральні органи виконавчої влади з певними функціями і повноваженнями. Наприклад, головною сферою докладання зусиль міністерства закордонних справ є зовнішньополітичну, а міністерства оборони – оборонна. Тому дослідження проблем забезпечення національної безпеки за сферами суспільного життя важлива з погляду розподілу

повноважень та відповідальності органів державної влади за своєчасне виявлення, запобігання та нейтралізацію загроз національним інтересам.

По-третє, найскладнішою проблемою в теорії та практиці забезпечення національної безпеки є визначення національних інтересів, які є відображенням потреб життєдіяльності індивіда, суспільства та держави в тій чи іншій сфері (політичній, економічній тощо). Очевидно, тільки після визначення вказаних інтересів можливо відповісти на запитання: що розуміється під політичною, економічною, соціальною, гуманітарною безпекою та які чинники і тенденції їх розвитку визначально впливають на реалізацію інтересів у тій чи іншій сфері життєдіяльності індивіда, суспільства та держави.

Разом з тим, варто зазначити, що на Заході, при дослідженні проблеми забезпечення національної безпеки, увага переважно акцентується на таких аспектах:

➤ *політичних* (зокрема, в контексті аналізу загроз основам ліберальної демократії, які останнім часом розглядаються крізь призму глобалізації, розвитку інформаційних технологій, змін традиційних уявлень про державний суверенітет, альтернативних моделей політичних трансформацій тощо);

➤ *економічних* (переважно в ракурсі економічних основ та обмежень щодо планування національної оборони, складання відповідного бюджету, громадянського контролю в цих питаннях);

➤ *воєнних* (у контексті розширення практики відносин між цивільним і військовим секторами, тобто між цивільною владою і “силовими” структурами, які трансформуються в так звану проблему цивільно-військових відносин).

При цьому на Заході концептуальні підходи щодо забезпечення безпеки базуються на постійному діалозі державної політики з філософією лібералізму, згідно з якою наявність розвиненого громадянського суспільства є головним гарантом безпеки індивіда, суспільства і держави. Крім того, там переконані, що загрози національній безпеці балансуються можливостями економічної, політичної могутності, воєнними та розвідувальними ресурсами. Тому головна увага зрештою приділяється захисту та розвитку вказаних можливостей, а не поділу національної безпеки на сфери (економічну, політичну тощо). При цьому ставиться чіткий акцент на виявлення, нейтралізацію загроз інтересам виживання, та запобігання цим загрозам.

Вважається також, що стабільність політичної системи, ефективність збройних сил, інших “силових” структур, відносини між ними та суспільством і урядом мають визначатися законом, визнаватися в плані культури і насаджуватися політичною владою. Саме тому принципового значення набуває вдосконалення відносин між цивільними і військовими, в тому числі налагодження громадянського цивільного контролю над збройними силами.

Очевидно, кожна країна має своє коло власних національних інтересів в тій чи іншій сфері життєдіяльності і власний погляд на загрози щодо їх реалізації. Для одних країн, наприклад, розвиток основ демократії є головним орієнтиром національного розвитку, а їх захист – метою державної політики національної безпеки, а для інших – модна тема для політичного дискурсу.

Урешті-решт, аналіз сукупності національних інтересів, загроз щодо їх реалізації, процесів, які відбуваються в різних сферах життєдіяльності суспільства та держави, результатів наукових досліджень дає підстави стверджувати, що в Україні доцільно здійснювати моніторинг факторів, які здійснюють вплив на національну безпеку в: економічній, політичній, соціальній, гуманітарній, оборонній сфері, а також у біосфері. Відповідно, доцільно розрізняти економічну, політичну, соціальну, гуманітарну (духовну), оборонну, інформаційну безпеку та безпеку біосфери.

При цьому варто зазначити, що поняття “оборонна сфера” є більш загальним ніж поняття “воєнна сфера”, хоча останнє вживається значно частіше. Це зумовлено тим, що забезпечення обороноздатності держави передбачає розгляд значно більшої сукупності чинників, які здійснюють вплив на її здатність забезпечити свій суверенітет та територіальну цілісність із застосуванням засобів збройної боротьби. Серед них, зокрема, можна назвати такі питання, від успішного вирішення яких залежить обороноздатність країни:

- воєнна реформа (а не тільки реформування та розвиток збройних сил);
- стан оборонно-промислового комплексу;
- забезпечення належного рівня воєнно-економічного та воєнно-технічного співробітництва;

- налагодження ефективної взаємодії між цивільними та військовими при вирішенні завдань пов'язаних із забезпеченням обороноздатності (а не лише вдосконалення демократичного цивільного контролю над збройними силами та правоохоронними органами);
- організація належної протидії негативним впливам інформаційно-психологічних операцій з боку інших країн, спрямованим на зниження оборонного потенціалу держави (у військовій сфері існує поняття “радіоелектронної боротьби”, що є лише елементом вказаної протидії);
- оптимізація розподілу функцій, повноважень та відповідальності на політичному, адміністративному та оперативному (військовому) рівнях управління у питаннях військового будівництва та підготовки країни до оборони (а не просто розподіл повноважень між Генеральним штабом Збройних Сил та Міністерством оборони України);
- забезпечення системного підходу до аналізу сукупності воєнно-політичних та воєнно-технічних факторів, які існують в зовнішньополітичній діяльності держави (чи то, вступ до ЄС, чи нарощування потенціалу своєї участі у миротворчій діяльності).

Це стосується і досить широкого вживання поняття “екологічна сфера”. Екологія – наука, яка вивчає умови існування живих організмів та взаємозв'язки між ними і середовищем, у якому вони живуть. Основою традиційної екології стало вчення Ч.Дарвіна про боротьбу організмів за виживання. Основою сучасної екології є вчення про біосферу, фундатором якого став вітчизняний учений В.І.Вернадський. Він показав, що всі три оболонки Землі (атмосфера, гідросфера, літосфера) пов'язані воєдино живою речовиною, яка безперервно здійснює вплив на неживу природу, перетворюючи і формуючи сучасний вигляд планети. При цьому вплив людини на природу постійно посилюється.

Вищезазначені сфери національної безпеки, здійснюють безперервний взаємний вплив одна на одну через взаємозв'язок внутрішніх і зовнішніх факторів, дія яких може проявлятися в різних сферах життєдіяльності суспільства і держави.

Так, не підлягає сумніву вплив економічної безпеки на оборонну та соціальну безпеку і навпаки. Це означає, що відсутність належного розуміння й відповідного консенсусу в суспільстві щодо формування пріоритетних національних інтересів, у будь-якій з сфер та адекватної реакції щодо протидії загрозам їх реалізації може призвести до зниження рівня безпеки в інших сферах. Тому не варто віддавати перевагу тій чи іншій сфері національної безпеки. Ці переваги, як правило, є тимчасовими, якщо в цілому розглядати їх у контексті забезпечення національної безпеки. Можна лише стверджувати про пріоритетність тих чи інших національних інтересів у вказаних сферах у якийсь історичний період розвитку суспільства і держави, а отже, і відповідну пріоритетність щодо ресурсного забезпечення їх реалізації.

В цілому ж, віддавати протягом тривалого часу перевагу тій чи іншій сфері, за певних умов може стати навіть загрозою національній безпеці, оскільки ігнорування національних інтересів в інших сферах, зрештою, призводить спочатку до зниження потенціалу держави, а потім і до зниження рівня національної безпеки. Таким чином, перевага, яка може віддаватися тій чи іншій сфері національної безпеки, виправдана лише у випадку якихось надзвичайних умов.

Питання для повторення та обговорення на семінарських заняттях

1. Розкрийте зміст традиційних підходів щодо з'ясування змісту поняття “національна безпека”
2. Наведіть приклади інтерпретації змісту поняття “національна безпека” в нормативно-правових документах
3. Розкрийте зміст концептуальних засад з'ясування сутності соціального явища, яке позначають поняттям “національна безпека”
4. Роль понять “Нація”, “націоналізм” та культурно-цивілізаційний код у концепті “національна безпека”
5. Які складові безпеки державності відображають зміст завдань щодо забезпечення національної безпеки?
6. Розкрийте сутність проблема визначення рівнів національної безпеки та фактори, які зумовлюють її структуризацію (поділ) на види та складові

ЛЕКЦІЯ 5. Природа кризових ситуацій у сфері національної безпеки та передумови трансформації класичної парадигми її дослідження

НАВЧАЛЬНІ ПИТАННЯ

5.1. Передумови виникнення кризових ситуацій в соціальних системах та світоглядно-філософський аспект їх сутності

5.2. Особливості управління соціальними системами в умовах кризових ситуацій та динаміка їх розвитку

5.3. Класична парадигма дослідження проблем національної безпеки та передумови необхідності розробки нової методології її дослідження

5.4. Елементи (етапи) впровадження методології інституціоналізму та цивілізаційного підходу в теорію національної безпеки

5.1. Передумови виникнення кризових ситуацій в соціальних системах та світоглядно-філософський аспект їх сутності

Передумови виникнення кризових ситуацій в соціальних системах. Як відомо, рух - невід'ємний атрибут матерії. Він є внутрішньою необхідністю її існування, яка зумовлена перманентною потребою якісно-кількісної зміни змісту і форми об'єктів матеріального світу. Тому рух лежать в основі їх розвитку, який розгортається у часі та просторі. У ньому можна виявити взаємозумовлені стадії, які змінюють одна одну: стабільний і нестабільний стан об'єкта. Тому в соціальних системах нестабільний стан є одним із їх природних станів (стадій) її розвитку. Його прийнято називати кризовою ситуацією (кризою). Оскільки визначальною характеристикою цих ситуацій є порушення звичних умов життєдіяльності (функціонування) системи, то вони є переломним етапом її буття (існування). Тому кризові ситуації в соціальній системі потребують адекватного реагування з боку суб'єктів управління.

Ці ситуації часто є наслідком соціальних явищ, які є небезпеками для людини (індивіду), суспільства та державних інститутів. Зокрема, йдеться про суттєве погіршення умов життєдіяльності людей (індивідів), зростання організованої злочинності, корупції тощо.

Вони також можуть трансформуватися в ситуації, які визначають терміном «надзвичайні ситуації» та вимагають введення надзвичайного чи воєнного стану. Тому розкриття філософсько-управлінського аспекту сутності кризових ситуацій в соціальних системах (кризових ситуацій соціального характеру) контексті забезпечення національної безпеки має важливе теоретичне і практичне значення.

Проблемі забезпечення ефективності управління в кризових ситуаціях (управління кризами) присвячено значний обсяг наукової літератури. Теорію кризи було розроблено на початку ХХ ст. У.Томасом, який вважав, що вона є явищем, яке порушує звичний порядок речей й потребує іншої моделі поведінки в нових умовах, а також виокремлював основні фактори, які сприяють подоланню кризи: достатній рівень розвитку групи (системи), наявність лідерів, цілеспрямованість на її подолання, гнучкість (нестандартність) необхідних управлінських рішень.

Для сучасного періоду дослідження цього явища характерним є намагання створити інтегральну (загальну) концепцію кризи та, відповідно, кризового управління, зокрема у роботах Н.Андерсена, И.Протасенка, Б.Порфирьева, В.Арнольда, О.Гризунова.

Традиційні стратегії кризового управління або, як їх часто називають, стратегії управління кризою, передбачають, що у кризі можна виокремити певні стадії й визначити відповідні управлінські завдання щодо її врегулювання. Тому досить поширений термін "антикризове управління" є принаймні некоректним, оскільки, як правило, під ним розуміється передбачення, розпізнавання та запобігання кризовим явищам.

Крім того, науковці традиційно акцентують увагу на кризових ситуаціях, які є наслідком аварії, техногенної катастрофи, стихійного лиха, епідемії, масових пожеж тощо, які вони визначають як «надзвичайні ситуації». Проте майже відсутні роботи, в яких досліджуються кризові ситуації, зумовлені масовими заворушеннями, необґрунтованими або несвоєчасними реформами,

суспільно-політичною дестабілізацією тощо, тобто ті ситуації, які є викликані певними соціальними явищами в соціальній системі.

З іншого боку, представники різних галузей знань намагаються осмислити факт, чому в умовах постмодерну, розроблені стратегії кризового управління стали неефективними із-за чого вони навіть образно охрестили сучасність, як «епоху криз» або "суспільство криз". Тому виявлення причин й динаміки розвитку кризових ситуацій у соціальних системах, передумов ефективного управління в цих ситуаціях у контексті забезпечення національної безпеки, є принципово важливим. Це зумовлює передусім з'ясування філософсько-управлінського аспекту сутності кризових ситуацій у соціальних системах, спричинених самою природою їх розвитку.

Світоглядно-філософський аспект сутності кризових ситуацій. Як зазначалося, існує дві взаємопов'язані, але протилежні тенденції, які лежать в основі буття (існування) соціальної системи у часі та просторі: стійкість, яка забезпечує збереження набутих нею якісних характеристик та мінливість (зміна) цих характеристик, як результат реагування на внутрішні та зовнішні фактори. Ці тенденції зумовлюють наявність двох взаємозумовлених етапів (стадій) буття соціальної системи, які змінюють один одного: стабільний стан і кризові ситуації (кризи), як переломні моменти у її функціонуванні.

Кризові ситуації доцільно розглядати як соціальні явища, які є небезпеками для соціальної системи, оскільки вони заперечують в той чи інший період буття (існування) системи її природну визначеність. Водночас вони є невід'ємною властивістю систем, бо можливість заперечення її визначеності згідно із законом "заперечення заперечення" міститься у самій системі, що зумовлено єдністю її сталості й змінності, спрямованістю й формами її розвитку.

Принципово важливим є й те, що масштаб, спрямованість, динаміка та інші якісно-кількісні характеристики соціальних явищ, які є небезпеками для соціальної системи, завжди мають об'єктивно-суб'єктивну природу. Це зумовлено тим, що завжди існує ймовірність неадекватної оцінки безпеки соціальної системи, коли вона починає діяти, виходячи з власних уявлень про небезпеку. Тому відмінною особливістю кризових ситуацій у соціальних системах є наявність певного потенціалу небезпеки для людини (індивіду), суспільства та державних інститутів, а відтак важливими питаннями є з'ясування змісту, форми, причин і динаміки тих чи інших кризових ситуацій як передумови ефективного управління в цих ситуаціях.

Як відомо, зміст й форма будь якого елементу соціальної реальності, є взаємозумовленими й визначають умови його буття, а отже, є фундаментальною характеристикою цього елементу.

Зміст характеризує його об'єктивні властивості, складові та ознаки, а форма – сукупність зав'язків структури змісту. Тому будь-яка кризова ситуація як соціальне явище розгортається у часі та просторі, тобто має свій початок і завершення. Причини ж й динаміка кризових ситуацій у соціальних системах можуть бути розкриті філософськими категоріями буття: якість, кількість, структура.

Категорія "якість" дає змогу дійти висновку про сталість кризової ситуації й характеризує внутрішню нероздільну визначеність та сукупність її суттєвих рис.

Категорія "кількість" відображає мінливість кризової ситуації та є зовнішньою характеристикою ступеня розвитку її властивостей: масштабів, динаміки змін, кількісних наслідків, тощо.

Категорія "структура" відображає єдність, взаємозв'язок, залежність якості та кількості, що перебувають у нерозривній єдності згідно із законом переходу кількісних змін в якісні.

Як зазначалось, в існуванні соціальної системи можна виявити етапи, які змінюють один одного: стабільний стан й кризові ситуації як переломні моменти у функціонуванні системи, які вимагають якісно нового реагування з її боку. Ці етапи взаємопов'язані та зумовлені об'єктивними потребами якісно-кількісних змін у системі. Тому основою буття соціальної системи є дві тенденції: функціонування як підтримка життєдіяльності, збереження функцій, що визначають цілісність, якісну визначеність та змістові ознаки системи; розвиток як процес перманентної та незворотної зміни (вдосконалення) системи, для набуття нею нової якості, що має суттєвий характер, певну форму й позитивні наслідки для її життєздатності. При цьому певною мірою функціонування стримує розвиток, але й є його передумовою, а розвиток руйнує певні процеси функціонування, створюючи умови для більш стійкого їх здійснення в майбутньому.

Таким чином, тенденція виникнення кризових ситуацій є результатом боротьби між функціонуванням та розвитком, накопичення суперечностей у межах режиму "функціонування" та

необхідністю переходу в режим "розвиток". При цьому кризова ситуація, яка завжди характеризується порушенням звичних (нормальних) умов життєдіяльності соціальної системи, може супроводжуватися зростанням небезпек у тій чи іншій сфері національної безпеки.

Збереження чи зміна стану соціальної системи передбачає визначення тих чи інших цілей, які є системоутворювальними елементами управлінських рішень. Тому принципово важливим є з'ясування принципових особливостей діяльності суб'єктів публічного управління, пов'язаних як з функціонуванням системи, так і з її розвитком. Очевидно, що принципово важливим для функціонування соціальної системи в умовах стабільного стану є збереження її функцій, що визначають цілісність, якісну визначеність та змістові ознаки (сутнісні характеристики) системи. Це й зумовлює визначальну особливість основних цілей суб'єктів публічного управління на етапі стійкого буття соціальної системи, засобів і способів їх імплементації.

Ця особливість і визначає імператив у діяльності цих суб'єктів, а саме: виконавчо-розпорядчу їх діяльність, яка має чітко регламентовані функції та завдання. Їхньою головною метою є виконання чинного законодавства шляхом прийняття, забезпечення (матеріального, фінансового, кадрового тощо) та комплексного контролю виконання відповідних адміністративних рішень, а також надання визначених законодавством адміністративних послуг.

Основними методами виконання цих функцій є організаційно-стабілізаційні (регламентаційні), розпорядчі, дисциплінарні, тобто адміністративні. Тому йдеться передусім про публічне адміністрування з боку суб'єктів публічного управління як про соціальну функцію в соціальній системі, спрямовану на забезпечення її ефективного функціонування в умовах її стабільного стану в інтересах всього суспільства.

Практичними складовими цієї функції є:

прогнозування та планування, а саме визначення потенціалу функціонування системи та поточне й перспективне планування шляхів та завдань щодо її функціонування в "нормальних" умовах, тобто пошук оптимального плану дій суб'єктів управління із забезпечення стійкості системи;

координація та регулювання – узгодження суспільних процесів під час виконання завдань, визначених у контексті забезпечення стійкості функціонування системи;

здійснення контролю діяльності суб'єктів публічного адміністрування в контексті їх впливу на перебіг процесів в соціальній системі на основі налагодження зв'язків й обміну інформацією між її елементами.

Розвиток соціальної системи зумовлений впливом зовнішніх і внутрішніх факторів, які генерують у системі стан нестійкості. Він руйнує усталені процеси її функціонування, але водночас створює необхідні умови для більш стійкого та якісного здійснення цих процесів у майбутньому. Тому кризова ситуація соціального характеру – це переломний момент й етап буття соціальної системи. Вони характеризуються загостренням політичних, соціальних та інших суперечностей у системі та вимагають відповідного реагування (прийняття управлінських рішень).

Таким чином, визначальна особливість управлінських рішень в умовах нестійкості соціальної системі зумовлена принципово іншим імперативом у діяльності суб'єктів управління, а саме: спрямованістю на якісну перебудову її структури й, відповідно, зміну її якісно-кількісних характеристик. Це зумовлює й принципові відмінності передусім стратегічного планування на цьому етапі від планування в умовах стабільного стану.

5.2. Особливості управління соціальними системами в умовах кризових ситуацій та динаміка їх розвитку

Особливостями вирішення проблем безпеки соціальної системи в умовах її нестійкості є:

висока ступінь невизначеності умов в яких приймаються управлінські рішення, а відтак і значна ймовірність прийняття неадекватного ситуації рішення;

значна варіативність можливостей у суб'єктів управління щодо вибору політичних альтернатив, що значно ускладнює вирішення питань щодо забезпечення національної безпеки.

Водночас необхідно враховувати, що існує взаємозв'язок між розвитком тієї чи іншої системи та її безпекою, оскільки, наприклад, якщо відсутній прогресивний розвиток політичної системи, то

це може призвести до політичної дестабілізації, суспільно-політичної напруженості тощо і, навпаки, забезпечення безпеки у політичній сфері є передумовою успішного розвитку цієї системи.

При цьому існує принципова відмінність цілепокладання суб'єктів управління при стратегічному плануванні розвитку соціальних систем та забезпечення їх безпеки, а саме: для цілепокладання процесу забезпечення безпеки, принципово важливим є з'ясування сутності факторів, які є причиною небезпек, а основою цілепокладання при плануванні розвитку є об'єктивно існуючі потреби розвитку соціальної системи.

Наявність конкретних цілей, метою яких є досягнення тих чи інших результатів розвитку соціальної системи, має принципове значення, оскільки їх відсутність або нечітка постановка трансформує управління в адміністрування, метою якого, як було показано вище, є забезпечення функціонування системи в умовах її стабільного стану, так би мовити, підтримка її у «робочому стані».

Особливість цілепокладання суб'єктів управління на стадії буття системи, для якої характерна нестійкість соціальних процесів, які в ній відбуваються, зумовлює й суттєві особливості щодо змісту та механізмів реалізації інших управлінських функцій та завдань: організації, координації, мотивації, контролю.

Зокрема, важливу роль у формуванні та імплементації цих цілей належить лідерам та наявності у них стратегічного мислення і бачення оптимального напрямку розвитку соціальної системи.

Це свідчить, що в умовах нестійкості соціальних процесів, які відбуваються в соціальній системі визначальну роль відіграє публічне управління, як вищий рівень менеджменту у порівнянні з адмініструванням.

Публічне управління в умовах нестійкості соціальних процесів, передбачає не просто набір певних, у тому числі й адміністративних інструментів управління, а й врахування політичних, економічних та інших соціальних процесів, взаємодію з інститутами громадянського суспільства та міжнародними суб'єктами, залучення суспільства до вирішення значимих для його безпеки завдань. Хоча, звичайно, одночасно мають виконуватися і завдання, характерні для публічного адміністрування.

В сучасних умовах визначальними рисами та причинами кризових ситуацій соціального характеру, зокрема, є:

- зростання ролі масових комунікацій в розвитку криз та скорочення часу кризового реагування;
- зростання ролі нових технологій в генеруванні кризових ситуацій та транснаціональних корпорацій при одночасному зниженні можливостей державних інститутів щодо їх врегулювання;
- утворення нових форм криз за рахунок комбінації кризових елементів та їх трансформації.

Ці обставини зумовлюють необхідність оперативної розробки та практичної реалізації, як правило, нестандартних управлінських рішень суб'єктами публічного управління.

Варто акцентувати увагу на тому, що досить довгий час розвиток соціальних систем традиційно інтерпретувався як лінійний процес. Для такого процесу очікувані результати впливу на систему пропорційні докладеним зусиллям, а її майбутній стан однозначно визначається минулим, тобто траєкторія переходу в її новий стан вважалася безперервною. Проте сьогодні фактом є те, що розвиток соціальних систем, а також і динаміка кризових ситуацій, що з'являються в ній, є нелінійною.

Наприклад, коли малоімовірний шанс стає реальністю життя (виникають масові безпорядки, здійснюється державний переворот, виникає військовий конфлікт, руйнується фінансово-економічна система тощо), це й є типові приклади стрімкого, нелінійного переходу соціальної системи в інший стан.

Про це свідчать результати дослідження розвитку нелінійних систем, які було виконано, зокрема, В. Арнольдом. Ці дослідження дозволили дійти принципово важливих висновків, які обов'язково слід брати до уваги у визначенні динаміки розвитку соціальних систем в умовах кризових ситуацій та пріоритетів суб'єктів публічного управління у сфері національної безпеки в цих умовах, особливо стратегічного рівня.

По-перше, якщо нелінійна система перебуває у відносно стійкому стані, але є впевненість у можливості її переведення у "кращий" стан, (наприклад, підвищити рівень захищеності державності), то поступовий рух системи з "поганого" в напрямі "кращого" стану негайно

призводить до погіршення. Водночас швидкість погіршення під час руху до кращого стану не збільшується, а під час руху від "гіршого" до "кращого" стану опір системи змінам зростає. При цьому максимальний опір досягається раніше, ніж найбільш "поганий" стан, через який необхідно пройти для досягнення "кращого" стану, а після проходження цього максимуму стан системи продовжує погіршуватися. Проте в міру наближення до "найгіршого" стану опір починає зменшуватися і, щойно "найгірший" стан буде пройдено, повністю зникає, а система починає "притягуватися" до "кращого" стану. Водночас величина погіршення, необхідна для переходу до "кращого" стану, може бути порівняна з фінальним покращенням.

По-друге, соціальна система, політична, економічна та інші інфраструктури й механізми забезпечення життєдіяльності якої слабо розвинуті, може перейти до "кращого" стану майже без попереднього погіршення. Проте розвинута система, з огляду на більшу стійкість та інерційність зазначеної інфраструктури та механізмів, не здатна на поступове безперервне покращення.

По-третє, якщо систему вдається "ривком" перевести з "поганого" стійкого стану до відносно близького "хорошого", то надалі система буде сама еволюціонувати в бік "хорошого" стану.

Як правило, низка факторів, які здійснюють вплив на стан соціальної системи, можуть бути невідомі, але зміна її стану відбуватиметься згідно з наведеною моделлю. При цьому нелінійний перехід соціальної системи в інший стан буде включати стадію зародження та завершення кризової ситуації, генерувати ті чи інші небезпеки національній безпеці та характеризуватися певним ступенем співвідношення об'єктивно-суб'єктивних факторів, які до неї призвели.

Проте завжди цей перехід зумовлює об'єктивну необхідність кардинальної зміни змісту та форми соціальної системи, а відтак й діяльності суб'єктів публічного управління, правоохоронної системи та безпекової сфери загалом. Тому ці закономірності розвитку соціальних систем мають бути враховані у формуванні та функціонуванні механізмів забезпечення національної безпеки в умовах кризових ситуацій соціального характеру.

Водночас варто розрізняти дві групи цілей суб'єктів публічного управління у сфері національної безпеки, передусім стратегічного рівня.

Перша група зумовлена необхідністю управління ймовірністю виникнення кризової ситуації.

Друга група зумовлена необхідністю управління рівнем захищеності об'єктів національної безпеки (права і свободи людини, конституційний устрій, територіальна цілісність, державний суверенітет та інші) у кризових ситуаціях.

В обох випадках предмети, на які спрямовуються управлінські впливи цих суб'єктів – це пов'язані між собою політичні, економічні та інші процеси, особливістю перебігу яких у кризових ситуаціях соціального характеру є, зокрема:

високий рівень невизначеності; складність та багатоваріантність взаємозв'язків між процесами;

обмеженість часу на прийняття управлінських рішень;

слабка передбачуваність тенденцій, масштабу, спрямованості та часу трансформації кризової ситуації в надзвичайну (громадянська війна, державний переворот, масові заворушення, соціальний вибух тощо).

Отже, можна сформулювати основні передумови ефективного управління в умовах кризових ситуацій соціального характеру в контексті забезпечення національної безпеки, особливо коли ці ситуації спонукають до введення надзвичайного або воєнного стану. Серед них, зокрема, класифікація кризових ситуацій за ступенем їх негативного впливу на національну безпеку та визначення й характеристика рівнів соціального збурення (невдоволення) як одного з критеріїв оцінки зародження та перебігу кризових ситуацій й на цій основі постійне вдосконалення системи формування та пошуку балансу інтересів людини, суспільства та держави.

Таким чином, в умовах стабільного стану соціальної системи цілями суб'єктів публічного управління є збереження її функцій, що визначають цілісність, якісну визначеність та її змістові ознаки. Це зумовлює діяльність зазначених суб'єктів, спрямовану на прийняття адміністративних рішень та надання адміністративних послуг у контексті чинного законодавства.

В умовах кризової ситуації цілі суб'єктів публічного управління спрямовані на перебудову структури системи та зміну її якісно-кількісних характеристик. Це зумовлює варіативність можливостей у суб'єктів управління щодо вибору політичних альтернатив через ступінь

невизначеності умов прийняття рішень, що ускладнює вирішення питань забезпечення національної безпеки.

Таким чином кризові ситуації в соціальних системах передусім зумовлюють необхідність прийняття нестандартних управлінських рішень. При цьому під час підготовки й імплементації цих рішень необхідно враховувати нелінійну динаміку розвитку системи в кризових ситуаціях із-за чого очікувані результати управлінського впливу на систему, як правило, не пропорційні прикладеним зусиллям.

Необхідно також розрізнати цілі зумовлені необхідністю управління ймовірністю виникнення кризової ситуації та рівнем захищеності об'єктів національної безпеки.

5.3.Класична парадигма дослідження проблем національної безпеки та передумови необхідності розробки нової методології її дослідження

Класична (канонічна) парадигма дослідження проблем національної безпеки. Сьогодні навряд знайдуться ті, які б сумнівалися в наявності тісного взаємозв'язку між геополітичними і геоекономічними трансформациями, оскільки глобальні економічні кризи провокують кардинальні зміни в геополітичному балансі сил країн світу і, навпаки, навіть незначні ознаки тектонічних зрушень в геополітичному просторі призводять до серйозних змін в балансі економічних центрів сил. Аналітики та експерти, як правило, розходяться в оцінках параметрів цих змін, проте досить одноставні в тому, що вказані процеси здійснюють вирішальний вплив на міжнародну стабільність та національну безпеку більшості країн світу. Наслідком економічних криз, завжди був запуск механізмів перезавантаження взаємин між провідними гравцями світової політики з метою вирішити проблеми, що мають місце у відносинах між ними з прицілом на реалізацію в довгостроковій перспективі власних життєво важливих національних інтересів. Досягнення вказаної мети зумовлює пошук адекватної відповіді на низку викликів для національної безпеки, серед них, зокрема:

як співвіднести зазначені зміни з найменшими втратами для безпеки держави (передусім як зберегти державний суверенітет - передумову та інструмент захисту і просування вказаних інтересів);

як зберегти досягнутий рівень економічного розвитку та добробуту населення - передумову забезпечення внутрішньої політичної стабільності.

В умовах зростання ролі ресурсних, військово-політичних, екологічних та інших обмежень, а також соціокультурної, політичної та економічної взаємозалежності між націями і групами, що належать до різних цивілізацій, ці проблеми стає все важче вирішувати навіть провідним країнам світу, що активізувало важливість пошуку нових підходів до вирішення проблем забезпечення міжнародної стабільності та національної безпеки.

Сьогодні дослідження комплексної проблеми забезпечення національної безпеки ґрунтується на загальній теорії безпеки, а також методологічних засадах її забезпечення у політичній, економічній та інших сферах життєдіяльності суспільства і держави.

Розробці методології дослідження вказаної проблеми сприяли зусилля багатьох вітчизняних та іноземних учених, які заклали основи формування понятійно-категорійного апарату теорії, визначили об'єкти, цілі та завдання суб'єктів державного управління національною безпекою, напрями підвищення його ефективності тощо. Їх зусиллями сформувалася загальнонаукова парадигма дослідження проблем та державно-управлінських аспектів забезпечення національної безпеки, яку можна назвати класичною.

В її основі покладено твердження, яке набуло обрисів канонічної дослідницької моделі: національна безпека є інтегральна характеристика безпеки людини, безпеки суспільства та державної безпеки, а її оптимальний рівень залежить від дотримання у процесі державного управління деякої оптимальної комбінації змінних у трикутнику: "національні інтереси" – "небезпеки щодо їх реалізації" – "можливості держави". Тому політика національної безпеки формується на основі результатів, які отримані за допомогою вказаної моделі, а її пріоритетом, як правило, є побудова системи забезпечення національної безпеки, яка б гарантувала створення належних умов для підтримки бажаного рівня захищеності національних інтересів, забезпечення

цілісності об'єктивно диференційованого суспільства, нейтралізацію небезпеки здатності держави відстоювати вказані інтереси.

У цьому ж контексті розв'язуються й проблеми інституалізації соціально-політичних інститутів та забезпечення ефективності прогнозування, запобігання та нейтралізації загроз розвитку людини, суспільства і держави суб'єктами державного управління.

Таким чином, загальна теорія безпеки базується на певному розумінні поняття безпеки, взаємозалежності її складових та концептуальних підходів щодо визначення та утримання на бажаному рівні оптимальної комбінації змінних у трикутнику: "національні інтереси" – "небезпеки щодо їх реалізації" – "можливості держави". Внаслідок цього різне їх розуміння зумовлює й різноманіття теоретичних конструкцій, у тому числі й тих, які пов'язані з державно-управлінською діяльністю по забезпеченню національної безпеки.

Системи забезпечення національної безпеки провідних країн світу побудовані згідно описаної вище моделі є збалансованими та досконалими. Про це, зокрема, свідчить якість, структурованість і несуперечливість нормативної бази їх функціонування, належна увага до створення відповідних інституційних структур, підготовки й укомплектування їх професіоналами високого рівня, вдосконалення методології визначення пріоритетів політики безпеки, процедур прийняття відповідних державно-управлінських рішень, економічні, політичні, воєнні та інформаційні можливості вказаних країн щодо реалізації вказаних пріоритетів.

Водночас в інших країнах, спроби побудувати аналогічні системи, які ґрунтуються на класичній парадигмі, не є достатньо продуктивними. Їх системи у кращому випадку спроможні самостійно гарантувати лише асиметричний характер реалізації своїх життєво важливих національних інтересів або взагалі є декларативними. Тому практична реалізація інтересів таких країн вразливо залежна від впливів з боку провідних країн. Це свідчить про не універсальність класичної парадигми дослідження проблем та державно-управлінських аспектів забезпечення національної безпеки, тобто про те, що вона не дозволяє:

враховувати реалії сучасного, досить мінливого і суперечливого світу;

можливість реалізації за тих чи інших умов неоднакових варіантів розвитку одного й того самого суспільства;

переосмислити зміну співвідношення ролі індивідуального та колективного (в тому числі глобального) інтелекту;

забезпечити належний національний і міжнародний вимір безпечного розвитку людини в сучасному світі.

Внаслідок цього стає все важче побудувати систему забезпечення національної безпеки, адекватну реаліям середовища формування національних інтересів держави та загроз щодо їх реалізації. Тому важливим науковим заданням є вдосконалення канонічної дослідницької моделі пошуку оптимальних державно-управлінських рішень щодо реалізації національних інтересів, тобто пошук шляхів виходу за межі загальнонаукової парадигми дослідження проблем забезпечення національної безпеки у контексті більш адекватного оцінювання наслідків і тенденцій сучасних процесів цивілізаційного розвитку.

Передумови необхідності розробки нової методології дослідження національної безпеки. Евристичний потенціал, світоглядні установки дослідників, теоретичні підходи та принципи наукового аналізу суспільних процесів взагалі й процесів забезпечення безпеки зокрема, потребують подальшого розвитку методологічних основ класичної парадигми. Йдеться передусім про впровадження методології інституціоналізму та цивілізаційного підходу в теорію національної безпеки, що дозволить надати канонічній дослідницькій моделі універсальності та гнучкості.

Одним із наслідків геополітичних та гео економічних трансформацій в останні десятиріччя стало значне ускладнення вирішення проблеми пошуку оптимальних рішень щодо забезпечення міжнародної стабільності та національної безпеки.

При цьому сучасні глобалізаційні процеси, як не дивно, не тільки реанімували визначальну роль національних інститутів в системах забезпечення міжнародної та національної безпеки, а й породили додаткові невідомі у, так би мовити, глобальному рівнянні безпечного розвитку світового співтовариства від успішного вирішення якого залежить і національна безпека тієї чи іншої країни.

Ці невідомі умовно можна представити у вигляді питань, на які світова спільнота поки що не змогла дати однозначної відповіді, серед яких, зокрема:

чи зможе глобалізація зменшити прірву між багатими і бідними, як в розрізі окремих країн, так і між ними?;

чи не відбудеться згортання не тільки нових демократій, а й досить розвинених під тиском різних обставин, зокрема, необхідності боротьби з тероризмом?;

чи зможуть деякі країни кинути більш відкритий виклик глобальному пануванню США і чи не підірве це міжнародну стабільність?;

чи вдасться не допустити збільшення країн, які володіють ядерною зброєю і ефективними засобами її доставки?;

чи зможе світова спільнота підготуватися до катастрофічного погіршення навколишнього середовища.

Не менш важливим є й те, що стає все важче визначати сторони збройного протистояння у військових конфліктах сучасності та тип самого конфлікту, із-за чого часто ставляться під сумнів міжнародним співтовариством ті чи інші норми міжнародного права та принципи використання військової сили.

Часто ці норми не сприяють стримуванню, обмеженню масштабів і жорстокості конфліктів та дозволяють під різними приводами, на "законній" підставі втручатися у внутрішні справи суверенних держав, включаючи пряму військову агресію.

Крім того, руйнування біполярної системи трансформувало проблему прийняття будь-яких рішень в сфері національної безпеки із двомірної в багатомірну задачу. Тобто сьогодні ці умови, а отже і оптимальне вирішення сукупності задач, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки знаходяться в деякому багатомірному просторі, де все активніше проявляють себе інші суб'єкти міжнародних відносин та суспільні процеси, які раніше тією чи іншою мірою були скоординовані біполярною системою.

Іншими словами, раніше структурно-функціональна простота біполярної системи сприяла певному ступеню надійності та прогнозованої спрямованості аналізу міжнародної та національної безпеки. За її відсутності визначення національних інтересів та розробка ефективних стратегій, спрямованих на їх реалізацію перетворилося у більш складну проблему.

Це приводить до гострих дебатів про найбільш ефективну аналітичну основу - реалізм, конструктивізм, лібералізм тощо щодо вибору концептуального підходу по забезпеченню національної безпеки та вибору стратегії держави.

При цьому, робиться постійний акцент з боку провідних країн на важливості:

актуалізації так званих не традиційних загроз міжнародній і національній безпеці (тероризм, наркобізнес, масові порушення прав людини, нелегальна міграція тощо);

врахування того, що будь-яка національна культура, її матеріальні та духовні цінності є рівноцінним індивідуальним виміром цінностей людської цивілізації;

дотримання норм міжнародного права врегулюванні тих чи інших конфліктних ситуацій між державами та унеможливлення використання при цьому силових методів (інструментів).

Проте навіть поверховий аналіз керівних документів цих країн з питань безпеки показує - вони лише модернізують стратегії "стримування" та "неядерного стримування", які з'явилися у 80-90-х роках. Більше того останнє десятиріччя переконливо свідчить - досягнення стратегічних політичних цілей, як правило, досягається, як і раніше шляхом розв'язування локальних війн і конфліктів, внутрішніх підривних дій, політичного, інформаційного, економічного тиску проти ймовірного противника.

Очевидно, що синергетичний ефект дії цих та інших факторів призводить до зростання ймовірності виникнення низки міждержавних конфліктних ситуацій, у тому числі регіональних збройних конфліктів, а за певних умов породжує небезпеку виникнення глобального військового конфлікту. Це зумовлює необхідність пошуку нової парадигми дослідження та вирішення проблем національної безпеки.

5.4. Елементи (етапи) впровадження методології інституціоналізму та цивілізаційного підходу в теорію національної безпеки

Перехід до нової парадигми дослідження національної безпеки передбачає здійснення низки

взаємопов'язаних кроків, суть та обґрунтування доцільності яких полягає у наступному.

По-перше, застосування принципів і підходів системно-синергетичного аналізу, які знайшли своє відображення в так званій цивілізаційній парадигмі дослідження суспільних процесів, оскільки задоволення потреб у безпеці на індивідуальному, суспільному, національному, міжнародному рівнях передбачає системне врахування низки факторів, які здійснюють вплив на безпечний розвиток соціальної системи, серед яких:

стійка тенденція зростання ролі екологічних факторів та економічної складової природи проблем безпеки, що вимагає належного рівня міжнародного співробітництва та подальшого пізнання і врахування при розробці стратегій безпечного розвитку еволюційних законів розвитку природи та суспільства й, відповідно, вибору стратегії розвитку, за якої досягається гармонія екологічних, соціальних, економічних, політичних взаємовідносин;

необхідність одночасного врахування культурно-історичних особливостей національного розвитку та складових і характеристик міжнародної безпеки;

суперечливість змін загальнолюдських, національних, групових і, особистісних інтересів, а відтак - не прогнозованість і невизначеність суспільно-політичних трансформацій, бо зміна будь-якої підсистеми соціального організму, часто викликає спонтанну зміну багатьох його підсистем;

розвиток інформаційних технологій, які призводять до поширення віртуальних груп за інтересами й ускладнюють здатність держав до ефективного управління, на яке здійснює все більший тиск масова, часто низькопробна й ворожа до національних здобутків культура;

взаємовідносини держав нагадує не "вертикаль", на якій вони диференційовані з точки зору їх ієрархічної нерівності, а "горизонталь", що дає змогу більш ґрунтовно відобразити різні аспекти забезпечення міжнародної та національної безпеки.

Звичайно, для різних країн світу оцінки вказаних факторів, які здійснюють вплив на безпечний розвиток соціальної системи, мають різне звучання та виміри. Тому сукупність та пріоритетність проблем, можливості, шляхи та перспективи їх розв'язання у контексті забезпечення безпеки можуть суттєво розрізнятися. Такою, наприклад, є проблема вибору ціннісно-ідеологічних засад державного будівництва та тісно пов'язана з нею причинно-наслідковими зв'язками інституалізація соціально-політичних інститутів.

Ця проблема, як правило, породжує низку безперервних дискусій стосовно оптимальної моделі системи державного управління, ступеня її централізації (децентралізації) або оптимального співвідношення державного суверенітету і державної безпеки, у контексті дотримання прав людини тощо. В кінцевому підсумку дискусії трансформуються у коливання суспільної думки та політичної еліти з широкого кола питань, починаючи з оцінки історичного минулого й закінчуючи уявленнями про обриси та архітектуру майбутнього, яке б гарантувало національну, регіональну безпеку чи міжнародну безпеку.

Не менш важливим проблемним питанням, відповідь на яке має життєве значення для суспільства та держави, це вибір оптимального варіанту стосовно світоглядно-політичної домінанти політики національної безпеки між так званим "політичним реалізмом" та лібералізмом (у різних їх варіаціях). "Реалісти" будь-які проблеми забезпечення національної безпеки розв'язують ґрунтуючись на тому, що держави переслідують цілі, досягнення яких не має передбачати ніяких обмежень, окрім сили (у різних її вимірах), яку вони мають у своєму розпорядженні по відношенню до противників досягнення вказаних цілей. "Ліберали" переконані, що проблеми національної безпеки можуть бути вирішені мирним шляхом, завдяки взаємодії між профспілками, вченими, молодіжними та іншими організаціями, окремими громадянами, розвитку демократичних інституцій та стандартів тощо.

По-друге, усвідомлення того, що відбулися кардинальні зміни пріоритетів у структурі суспільного виробництва. Визначальним стає не власність на засоби виробництва, а власність на духовні і, насамперед, інтелектуальні здобутки людства, знання, інформацію, відкриття, наукомісткі технології. В розвинених країнах світу інвестиції в людину, освіту, науку тощо стають пріоритетними. Звідси більш бережне ставлення до індивіду, особистості. Ахілесова п'ята глобалізації – політичні структури, державні інститути, системи управління. Вже перші кроки на шляху глобалізації показали необхідність більш якісного управління суспільними процесами. Тому інституалізація соціально-політичних інститутів системи національної безпеки – це визначальна можливість здатності людей

змінити своє становище на краще у різних його вимірах (політичному, соціальному, економічному та гуманітарному).

По-третє, врахуванні феномену суспільної свідомості з огляду на структуру системи національної безпеки. При цьому включення свідомості в науковий аналіз є чи не найважливішою проблемою розвитку як природничих, так і суспільних наук. Застосування принципів системного аналізу та врахування ролі суспільної свідомості в процесах забезпечення безпеки дає змогу розглядати пізнавальну та предметно-перетворювальну діяльність людей у нерозривній єдності, яка проявляється як система практично орієнтованих знань, що набувають форм професійних компетенцій людей.

По-четверте, врахування результатів поглибленого філософсько-політологічного, правового аналізу процесу забезпечення безпеки, а також досліджень нормативно – ціннісної та етичної суті безпеки. Філософсько-політологічний аналіз дозволяє розглянути процес забезпечення безпеки як суспільне явище, яке спрямоване на захист і підтримку державної влади та пов'язане з інтересами життєдіяльності великих соціальних спільнот. Правовий аналіз цінний з'ясуванням особливостей та меж можливого регулювання діяльності суб'єктів і об'єктів безпеки, які обумовлені існуючими правовими нормами. Результати дослідження нормативно – ціннісної та етичної суті безпеки дозволяють визначити специфічні етичні норми-обмеження, що можуть впливати на вибір сил, засобів, способів забезпечення безпеки.

Зокрема, у триаді «безпеки людини – безпека суспільства - державна безпека» класичної парадигми їх співвідношення може бути різним і залежить від характеру, спрямованості та інтенсивності загроз національній безпеці. Очевидно, за умов війни або внутрішнього суспільно-політичного конфлікту, який має тенденцію до переростання у збройний, пріоритет має належати державній безпеці, бо на перший план висуваються завдання збереження цілісності, суверенітету та конституційного ладу. Тому ці завдання всі країни визначають як життєво важливі національні інтереси й відповідно здійснюють підготовку сил і засобів сектору безпеки.

Водночас міжнародна практика свідчить, що можлива й трансформація цих завдань у контексті таких дискурсів, як демократія, лібералізм та права людини, що зумовлює необхідність уточнення етичних норм-обмежень, що можуть впливати на вибір сил, засобів, способів, характер та межі діяльності й взаємовідносин суб'єктів і об'єктів безпеки. Але у кінцевому підсумку, інституалізація соціально-політичних інститутів у контексті безпеки не повинна відбуватися з акцентом виключно на права і свободи людини, як на абсолютну цінність.

Намагання протиставляти одна одній безпеку держави, безпеку суспільства та безпеку особи як і абсолютизація однієї із них призводить до небажаних наслідків. Так, надання пріоритету державній безпеці призводить до тоталітаризму всередині країни, а в разі абсолютизації безпеки особи – до хаосу й громадянського конфлікту, який як правило, призводить не тільки до втрати безпеки держави та безпеки суспільства, а в кінцевому рахунку і до втрати безпеки людини.

По-п'яте, використання організаційного підходу, бо система забезпечення національної безпеки є організаційною системою, яка створена людьми для досягнення певних цілей. Такі системи тісно пов'язані з середовищем, вони виростають з нього, функціонують в ньому, а результати вказаного функціонування, в свою чергу, змінюють середовище. Внаслідок розвитку цих систем відбувається структуризація середовища шляхом внесення в нього порядку, як певним чином зорієнтованих елементів середовища. Тому використання організаційного підходу передбачає розмежування організації структури системи національної безпеки та організації процесів взаємодії її складових. Цей підхід дає змогу також зрозуміти, чому і як набувається статус суб'єктів забезпечення національної безпеки.

Таким чином удосконалення методологічних основ дослідження національної безпеки передбачає перехід від використання методології класичної парадигм – до принципово нової дослідницької парадигми, яка передбачає комплексне використання діяльнісно-еволюційного, цивілізаційного та синергетичного наукового контексту й визначає інституціоналізм як один із перспективних напрямів розвитку теорії національної безпеки, а також використання системного аналізу життєдіяльності суспільства, зокрема, необхідність дослідження феномену суспільної свідомості. З огляду на викладене, вона за своєю сутністю є інституційно-цивілізаційною парадигмою, яка не тільки визначає нову методологічну основу дослідження державно-управлінських аспектів забезпечення національної безпеки, а й надає додаткові інструментальні

можливості для раціоналізації системного переходу від потреб у безпеці (від людини до міжнародної спільноти включно) до пошуку раціональних варіантів управлінських стратегій, орієнтованих на задоволення вказаних потреб.

***Питання для повторення та обговорення
на семінарських заняттях***

1. Які передумови виникнення кризових ситуацій в соціальних системах?
2. Розкрийте світоглядний аспект сутності кризових ситуацій
3. Які особливості управління соціальними системами в умовах кризових ситуацій та динаміка їх розвитку?
4. Розкрийте класичну (канонічну) парадигму дослідження проблем забезпечення національної безпеки
5. Які чинники визначають необхідність розробки нової методології дослідження національної безпеки?
6. Розкрийте зміст елементів (етапів) впровадження методології інституціоналізму та цивілізаційного підходу в теорію національної безпеки

ЧАСТИНА 2

ПОЛІТИЧНІ ТА УПРАВЛІНСЬКІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

ЛЕКЦІЯ 6. Глобальна складова проблем національної безпеки

НАВЧАЛЬНІ ПИТАННЯ

6.1. Сучасна трансформація парадигми міжнародних відносин та фактори, які зумовлюють доцільність її зміни

6.2. Зміна уявлень про державний суверенітет, гео економічні фактори десуверенізації державта асиметричний характер їх взаємодій у контексті забезпечення національної безпеки

6.3. Сутність геополітичних інтересів та закономірності їх формування

6.4. Інформаційно-технологічний, економічний, соціальний, політичний, демографічний, екологічний, культурний аспект геополітичних інтересів

6.5. Інтеграційний фактор у сучасних геополітичних стратегіях

6.1. Сучасна трансформація парадигми міжнародних відносин та фактори, які зумовлюють доцільність її зміни

Сучасна трансформація парадигми міжнародних відносин. Під парадигмами міжнародних відносин розуміють певні концептуальні моделі формування та виконання єдиного взаємопов'язаного комплексу впорядкованих завдань, а також розв'язання проблем, пов'язаних із відстоюванням національних інтересів на міжнародній арені. Зазначені парадигми в конкретно-історичних умовах жорстко регламентують як формулювання проблем міжнародних відносин, так і характер державно-управлінських рішень щодо їх розв'язання.

Протягом другої половини ХХ ст. держави, використовуючи геополітичні побудови та геостратегічні підходи, створювали союзи та блоки, встановлювали сфери впливу, розробляли концепції міжнародної та національної безпеки, обґрунтовували воєнну політику та стратегію. Тобто зовнішня політика та стратегія держав ґрунтувалися на геополітичній парадигмі міжнародних відносин. Суть останньої полягала в захисті національних інтересів, який розглядається як недопущення іноземного втручання у внутрішні справи, забезпечення непорушності національних кордонів – як політичних, так і економічних, а також на відстоюванні певних ідеологічних поглядів.

Досить важливо при цьому те, що реалізація геополітичної стратегії ведеться виключно на державному рівні і передбачає певний симбіоз геополітики й стратегії, який приводить до досягнення конкретної мети (концентрації управління у світі для встановлення контролю над планетарними ресурсами). Під механізмом здійснення геополітичної стратегії розуміється системна цілісність норм, засобів і методів, що застосовується в різноманітних формах свого втілення суб'єктами суспільства з метою захисту національних інтересів на міжнародній арені. Структурними компонентами системи формування та здійснення геополітичної стратегії держави є:

- суб'єкти суспільства (державні і суспільні структури), які безпосередньо займаються формуванням та здійсненням геополітичної стратегії;
- норми діяльності суб'єктів (концепції, доктрини, стратегії);
- сукупність відповідних методів і засобів впливу геополітики як ідеології та стратегічної культури на систему формування та здійснення геополітичної стратегії.

Сьогодні контроль над простором досить диверсифікований і в найчастіше не може бути описаний в категоріях прямого військового або політичного контролю. З розвитком технологій, зі зростаючою взаємозалежністю світу контроль над простором набуває нових, транснаціональних форм: з'являється економічний, комунікаційний, інформаційний контроль. Це пов'язано з

розвитком цивілізації та освоєнням нових вимірів простору, що призводить до непридатності традиційних форм контролю, зокрема, прямого військового контролю.

Зокрема, поряд із повітряно-космічним та інформаційним просторами наприкінці ХХ ст. сформувався ще більш актуальний простір, який отримав назву геофінансів. Це – глобальний фінансовий ринок, темпи росту якого нині в кілька разів перевищують швидкість зростання світової торгівлі та дивергенції виробництва. Це простір, де інтенсивно розвиваються власні високі технології. Нині реально утверджується на планеті порядок, який більше проявляє себе як порядок економічний – панеконіка.

Глобальна економіка – це світова революція ХХ ст. і вона ж стає повсюди панівною системою. За таких умов військовий контроль все більше відходить на другий план, поступаючись економічному, а використання військової сили все частіше зводиться до обмеженої та превентивної демонстрації намірів її застосування, а також різючих технічних можливостей, ніж до повномасштабного застосування бойової могутності. При цьому кінець 1990-х років охарактеризувався остаточним переходом міжнародних відносин із геополітичної на геоікономічну парадигму розвитку.

Багато дослідників вважає, що сучасний світ живе за новими – геоікономічними, а не геополітичними законами. Це означає, що геоікономіка має власний простір – геоікономічний, у якому розгортається діяльність акторів сучасних міжнародних відносин (постіндустріальних держав, транснаціональних компаній, міжнародних організацій), що ґрунтуються на геоікономічній парадигмі. Остання, у свою чергу, ґрунтується на забезпеченні національних інтересів, які розглядаються як забезпечення високих темпів економічного росту через інтернаціоналізацію господарських зв'язків і поступове розширення національних кордонів заради вільного руху товарів, капіталів, робочої сили, технологій.

Дуже важливим при цьому є те, що реалізація геополітичної парадигми міжнародних відносин здійснюється переважно, якщо не виключно, на державному рівні, тоді як геоікономічної – засобами не лише держави, але й обов'язково приватного бізнесу. Е. Люттвак (США), фахівець із римської воєнної стратегії, визначив перехід від геополітики до геоікономіки як переміщення конфліктної логіки зі сфери політики у сферу бізнесу і комерції. Це означає, що стратегія держав постіндустріальної цивілізації, міжнародні відносини яких ґрунтуються на геоікономічній парадигмі міжнародних відносин, уже не пов'язана із завоюванням територій чи прямим підкоренням економічного простору противника. Вона радше націлена на нав'язування оточенню своєї політичної волі і бачення майбутнього, на встановлення і досягнення стратегічних горизонтів, які визначаються геоікономічною конкуренцією і масштабами управління ризиками, на зміцнення чи підриу тої чи іншої системи соціально-економічних орієнтацій.

З огляду на викладене можна зробити висновок, що боротьба за сфери впливу за допомогою геоікономічних стратегій. Під останніми розуміють методи контролю над різноманітними ресурсними потоками та управління міжнародними виробничими ланцюгами в межах планети, з метою участі суб'єктів міжнародних відносин у створенні і перерозподілі світового валового продукту. Тому стратегія великих держав, починаючи з кінця ХХ-го і особливо у ХХІ-му столітті більше спрямована на встановлення контролю над потоками інформації, товарів, послуг, капіталів, робочої сили, аніж над простором. Це свідчить про перехід від статичного до динамічного використання простору.

Основні фактори доцільності зміни парадигми міжнародних відносин. В останнє десятиріччя міжнародна спільнота зіткнулася з низкою викликів та загроз міжнародному миру та безпеці. Глобальні проблеми, з одного боку, зумовлюють необхідність спільних зусиль держав для їх розв'язання, а з іншого – нівелюють значущість національних зусиль у міжнародних відносинах і, таким чином, розмивають національні суверенітети. Тому на перший погляд здається, що в умовах глобалізації орієнтація на національні держави в питаннях міжнародної взаємодії – це шлях у минуле, а не орієнтація на майбутнє. Насправді ж відбувається певне ослаблення впливу держав у зовнішньому середовищі, тенденція до зростання пріоритетності інтересів міжнародного співтовариства над національними та більша відкритість національних кордонів та ринків, зокрема для товарів і послуг.

Виклики та загрози, які виникають у міжнародному середовищі під впливом глобалізації світового порядку, зумовлюють необхідність належного управління міжнародними відносинами.

Світовий порядок – це фіксований спосіб регулювання та стан міжнародних відносин в

середовищі, де є і продовжують виникати десятки суверенітетів зі своїми системами цінностей, устремліннями. При цьому дія однієї держави на міжнародній арені часто зачіпає інтереси інших, особливо сусідів, а найбільш чутливою є сфера безпеки. Консервативне політичне мислення ототожнює світовий порядок із ситуацією статус-кво, а ліберали схильні розглядати світовий порядок у контексті еволюції міжнародного співтовариства в світове суспільство. Звичайно той чи інший світовий порядок забезпечує досягнення низки цілей співтовариства держав, які для них є необхідними та життєво важливими, а також загальних для всіх цілей. Серед перших цілей – необхідність збереження наявної міжнародної системи, оскільки, хоч які розбіжності існують між державами, всіх їх об'єднує упевненість у тому, що нинішня система їхньої взаємодії сприятлива для них. Другі цілі, досягнення яких забезпечує світовий порядок, – це передусім збереження незалежності (суверенітету) кожної держави та збереження миру. Досягнення цілей, які є загальними для всіх, пов'язане із вирішенням, зокрема, питань щодо обмеження використання сили, дотримання прав людини та міжнародних угод, забезпечення політичної стабільності та легітимності дій на міжнародній арені.

Становлення того або іншого світового порядку є результатом світових процесів та змін конфігурації сил на міжнародній арені. З початком XXI ст. у міжнародних відносинах почала набирати силу тенденція, яка свідчить не просто про зміну однополюсного світу на багатопольсний, а про необхідність змінити спосіб світорегулювання в умовах глобалізації. Основними способами світорегулювання є силовий або нормативний, тому наслідки вибору можуть мати фундаментальне значення. Якщо парадигма міжнародних відносин ґрунтується на силі, то постають проблеми, з якими людство вже стикалося впродовж всієї своєї історії.

Міжнародні відносини, основою яких є загальновизнані норми міжнародного права, можуть, якщо це необхідно для міжнародної спільноти, розв'язати глобальні проблеми безпеки, відкрити принципово нові горизонти побудови світового порядку та міжнародного співробітництва.

Таким чином, міжнародна спільнота сьогодні переживає важливий етап формування нового світового порядку, в основі якого лежить зміна парадигми міжнародних відносин. Місце інструментів силового регулювання, які впродовж всієї історії людства традиційно використовувалися у вирішенні міждержавних суперечностей, поступово отримують нормативно-правові інструменти, використання яких ґрунтується на загальновизнаних правилах поведінки та взаємодії держав на зовнішньополітичній арені. Це дозволяє сподіватися на успіх у пошуку адекватних відповідей на виклики та загрози людству, які постійно генеруються процесами глобалізації. Справді, перевага у використанні нормативно-правових інструментів порівняно із силовими для розв'язання тих чи інших проблем світового співтовариства полягає в тому, що, зокрема:

- сила відображає можливості, інтереси однієї могутньої держави або групи країн, а правові норми – інтереси світової спільноти, оскільки вони приймаються на міжнародній арені за згодою більшості, а тому вони більшою мірою відображають баланс інтересів, ніж інтерес однієї держави (групи держав);

- норма як категорія міжнародних відносин, прийнята згідно з певною процедурою, є більш стійкою та стабільною, ніж сила, інтенсивність якої постійно змінюється в часі і просторі;

- норма є більш демократичною порівняно із силою, оскільки остання передбачає насильство або примус, тоді як норма відображає згоду, яка ґрунтується на компромісі.

Є дві важливі передумови щодо запровадження та ефективного функціонування нормативної системи міжнародних відносин як важливого кроку на шляху формування глобального суспільства: усвідомлення кожною державою факту, що вона не одна у світовій спільноті, що є й інші країни зі своїми національними інтересами, які необхідно поважати та враховувати; формування у кожній державі переконання, що їй більш вигідно виконувати певні норми поведінки, ніж порушувати їх.

Варто також зазначити, що зміна парадигми міжнародних відносин, яка передбачає надання пріоритету нормативно-правовим інструментам для врегулювання міждержавних суперечностей нашоухується на значні труднощі, які, зокрема, зумовлені такими чинниками:

- різним рівнем розвитку національних держав, що породжує значну диференціацію у баченні ними свого місця та ролі в світі, знаходить відповідне відображення у готовності держави прийняти одні норми та правила та відкинути інші, які, на її думку, не відповідають її інтересам;

- недосконалістю та незавершеністю формування правової основи нормативної системи

міжнародних відносин, оскільки нормативне регулювання зазначених відносин стало на шлях інтенсивного розвитку тільки після закінчення "холодної війни";

- зазвичай норми (правила) у міжнародних відносинах є політичними зобов'язаннями, а не правом, вони стають легітимними лише тоді, коли світова спільнота починає усвідомлювати, що виконувати їх вигідно.

6.2. Зміна уявлень про державний суверенітет, геоекономічні фактори десуверенізації держав та асиметричний характер їх взаємодій у контексті забезпечення національної безпеки

Зміна уявлень про державний суверенітет у міжнародних відносинах. У сучасних умовах існує тенденція до зниження ролі суверенних держав як суб'єктів міжнародних відносин. Межа між внутрішньою й зовнішньою політикою поступово нівелюється, виникають інші форми й напрями відносин, ніж це було раніше.

Глобалізація уже багато в чому поставила під сумнів традиційні функції суверенних держав. Водночас політична глобалізація не вийшла за межі створених у післявоєнний період колективних інститутів безпеки. Динаміка фінансових і культурних потоків увійшла в суперечність з тим, що фактично багато криміногенних зон і нестабільних держав або територіальних злочинних синдикатів перебувають поза сферою політичного контролю. В умовах глобалізації принцип обмеженого суверенітету може набути більш універсального характеру в масштабах міжнародної спільноти загалом. Це означає, що в певних випадках з метою захисту міжнародної стабільності стає припустимим втручання у внутрішні справи окремої держави і заміна її керівництва, надто, якщо це керівництво не є в очах світової громади легітимним, хоча формально або реально користується підтримкою власного населення. Таким чином, під знак питання ставиться право уряду суверенної держави чинити щодо власного населення будь-які дії, які воно вважає потрібними, наприклад, якщо ці дії спрямовані на знищення власних громадян.

У будь-якому разі державний суверенітет стає більш обмеженим. Недопущення втручання у свої внутрішні справи – одна з головних ознак суверенітету держави. Держава як суб'єкт міжнародного права існує і володіє суверенітетом за наявності чотирьох умов: населення, території, системи влади, незалежності. Вважається, що суверенітет держави є неподільним, тобто з боку внутрішнього права влада в державі є вищою і поширюється на всю територію держави та його населення. Такий принцип діяв до останнього часу і вважався незаперечним. Навіть тоді, коли світова спільнота була вражена проявами геноциду в тих чи інших країнах, зокрема в Кампучії 70-ті роки ХХ ст., тобто реальних механізмів втручання в події тоді не було. З іншого боку, загальновідомо, що в часи біполярного протистояння втручання великої держави у внутрішні процеси, які відбувалися у малих державах, також було прийнятною практикою. СРСР вводив війська в Афганістан, а США вели тривалу війну у В'єтнамі. Чинна тоді система міжнародної безпеки не могла протидіяти явним фактам порушення суверенітету незалежних держав. Усе, що відбувалося на периферії, могло піддаватися моральному осудові, сприяло біполярній конфронтації, але, оскільки не зачіпало основ існування західного та соціалістичного світів, сприймалося як реалії міжнародного життя. Альтернативою цьому була загроза світової катастрофи внаслідок ядерної війни.

Розпад СРСР створив ситуацію асиметрії у системі світового балансу сил та міжнародної безпеки. Це не зміцнило її стабільність. Від скорочення можливостей у однієї зі сторін біполярного світу підвищилася міць іншої сторони, очолюваної США, що об'єктивно породило в неї враження переможця й лідера у світових справах. Тому завершення "холодної війни" не призвело до скорочення військової активності та утримання США від втручання у справи інших регіонів. Це викликає негативну реакцію держав, що прагнуть зберегти суверенітет, змушує їх вживати заходів щодо зміцнення власної обороноздатності, включаючи і проекти на базі ядерної та інших новітніх технологій.

Реакція США на сучасні виклики міжнародній безпеці стосується саме превентивного контролю, вона спрямована на ліквідацію тих зон, які можуть бути основою для планування і здійснення атак на центри глобального впливу й влади. У системі міжнародної безпеки складаються відносини "центр – периферія", що впливає на формування і розвиток сучасних національних держав. США

потребує поширення зони безпеки й політичного впливу на периферію сучасного світу, що означає проведення відповідної політики, спрямованої на встановлення контролю над периферією, спираючись не тільки на фінансово-економічні важелі впливу, а й на механізми політичного та силового примусу.

Водночас, зіткнувшись на військовому напрямі з перспективою самознищення, суверенні держави почали прискіпливіше відстежувати різні небезпеки в інших галузях – екологічній, енергетичній, демографічній тощо.

Відставання політичної свідомості від об'єктивних вимог еволюції природи та суспільства, як і зростаюча відповідальність людства за збереження навколишнього середовища, є ще однією з визначальних рис трансформації сучасних уявлень про державний суверенітет.

З політичного погляду, глобалізація сприяє структурній перебудові міжнародної політичної системи, включаючи перегляд політики альянсів на користь більш продуктивних глобалізаційних фінансово-економічних зв'язків. Усвідомлення національних інтересів окремих держав починає орієнтуватися на інші пріоритети, пов'язані з необхідністю адаптації до глобалізаційних процесів, ефективного входження у світову економічну систему, що є запорукою сталого економічного зростання і досягнення відповідного рівня добробуту, а отже, і внутрішньої політичної та соціальної стабільності.

Глобалізаційні процеси мають супроводжуватися й вибудовуванням нової універсальної правової системи. Це вже має бути не тільки міжнародне право, а й уніфіковане право, зокрема й карно-кримінальне. Таким чином, може йтися про глобалізацію тієї політики, яку ми звикли розглядати як внутрішню, а відтак і про глобалізацію безпеки – не з погляду розростання кількості структур, інститутів колективної безпеки, а з погляду ризиків та збереження принципів, на яких базується сучасна держава-нація.

Українське бачення світу в ХХІ ст. виходить з визначених вище пріоритетів домінування загальнолюдських цінностей та принципів захисту прав людини. Ідеологія державного суверенітету має розвиватися в напрямі вдосконалення владних структур та органів місцевого самоуправління із точно визначеними межами їхньої компетенції. При цьому аналіз системи геополітичних чинників свідчить, що на національну безпеку України сьогодні більше впливають внутрішні, ніж зовнішні чинники. Природні ресурси, географічне розташування України дають їй змогу стати надійним партнером європейських країн двадцять першого сторіччя. Виконати це завдання Україна зможе лише за умови політичної стабільності, створення ефективних механізмів захисту прав людини на базі соціально орієнтованих реформ. Водночас як пряму загрозу своїй незалежності Україна трактує будь-які спроби виключення її з міжнародного процесу прийняття рішень. Вона виходить із того, що однією з найважливіших гарантій її суверенного розвитку та підтримання системи колективної безпеки в європейському та трансатлантичному просторі є розвинена кооперація у політичній, економічній, гуманітарній, інформаційній та військовій сферах. Підґрунтя такого співробітництва створюють процеси глобалізації економічних відносин, а також посилення тенденцій взаємовпливу, необхідності узгодження позицій усіх зацікавлених сторін у питаннях можливого застосування військової сили в ситуаціях, пов'язаних із завданнями забезпечення довгострокового миру в громадянських, міжетнічних, міжконфесійних та інших конфліктних ситуаціях як у Європі, так і в Азії та на Близькому Сході. Тому Україна виступає за створення такої системи міжнародних відносин, у яких вагу військової сили буде зменшено, а її функції зведено до завдання стримування від збройних конфліктів. Однак, виходячи з об'єктивних тенденцій у системі міжнародних відносин, Україна повинна володіти сучасними й ефективними збройними силами, що є однією з умов її інтеграції в нову систему міжнародної та євроатлантичної безпеки.

Сьогодні виникають дедалі більш складні сполучення економічних інтересів окремих держав та інтересів великих ТНК. Унаслідок цього істотно змінилося розуміння умов, необхідних для застосування сили. Процеси глобалізації поставили на порядок денний питання про трансрегіональну безпеку як важливу складову системи глобальної та регіональної безпеки. Співробітництво між різними регіональними структурами у сфері безпеки може значною мірою сприяти стабілізації міжнародних відносин. Особливо це важливо з огляду на безпеку стратегічних транспортно-енергетичних комунікацій, які поєднують різні регіони у більш широкую цілісність. При цьому Каспійсько-Чорноморський та Центральноазіатський регіони перебувають у центрі уваги провідних світових гравців. У цих умовах для України вбачається актуальним сприяння формуванню

регіональних систем безпеки і співробітництва в прилеглих регіонах, інтеграція у міжнародні економічні і політичні структури та участь у формуванні демократичної глобальної системи міжнародного порядку.

Геоенормічні фактори десуверенізації держав. Глобалізація сприяє тому, щоб світ став більш цілісним та єдиним. Водночас характерною особливістю глобалізації економічної системи на початку XXI ст. стало все більш очевидне падіння ролі та статусу держав, які мають низький рівень міжнародної конкурентоспроможності. При цьому одночасно зростає вплив найбільш розвинених у промисловому плані країн світу і, як наслідок, загострення уже наявних або виникнення нових проблем щодо реалізації національних інтересів. Це породжує досить значну різноманітність поглядів стосовно економічних наслідків глобалізації та невизначеність в оцінках її наслідків. Зокрема, незважаючи на те, що глобалізація справді максимізує економічну та науково-технічну взаємодію країн і, таким чином, об'єктивно сприяє економічному розвитку, чимало науковців та експертів переконанні, що глобалізація в економічній сфері є нічим іншим, як:

- світовою економічною війною, метою якої є створення в національних економіках і соціальній сфері хаосу та глибокої перманентної кризи;
- формуванням високорозвиненими країнами, які мають нестачу природних ресурсів, постколоніальної системи з метою експлуатації країн, які володіють цими ресурсами;
- складовою геополітики провідних держав світу, яка здійснюється з метою реалізації їхніх національних інтересів;
- одним із чинників, що зумовлюють міждержавні конфлікти в разі реалізації економічних інтересів та визначення ними пріоритетів зовнішньої політики.

Урешті-решт, вони доходять висновку, що процеси економічної глобалізації справляють негативний вплив на структуру, функції та пріоритети національних систем державного регулювання економічних процесів, на спроможність держав здійснювати незалежну внутрішню і зовнішню політику, тобто створюють загрози державному суверенітету.

Варто зазначити, що сучасні процеси економічної глобалізації обумовлені чинниками об'єктивного та суб'єктивного характеру. Чинники об'єктивного характеру визначаються історичним розвитком і в їх основі лежить необхідність розв'язання економічних проблем, які потребують зосередження та витрачання великої кількості ресурсів, зростання обсягів міжнародної торгівлі, диверсифікації ринків робочої сили тощо. Чинники ж суб'єктивного характеру ґрунтуються на необхідності реалізації національних економічних інтересів, а також глобального капіталу, що виходять за межі національних кордонів. За наявності певних умов комплексна взаємодія об'єктивних та суб'єктивних чинників призводить до зниження рівня (ступеня) економічного суверенітету, тобто відбувається економічна десуверенізація держави. Це проявляється в значному зростанні ролі глобального управління, переданні владних функцій від національно-державного до глобального (наднаціонального) рівня. Цей процес супроводжується суттєвим підвищенням ролі розвинених країн, міжнародних фінансово-економічних організацій та транснаціональних корпорацій (далі – ТНК) у світовій економічній системі. Іншими словами, державний суверенітет часто стоїть на заваді зростанню ролі розвинених країн та досягненню цілей міжнародних фінансових організацій і ТНК у тій чи іншій країні, а відтак (загалом) й у світовій економічній системі. Тому останні намагаються максимізувати свій прибуток за рахунок зменшення ролі державного регулювання або взагалі її мінімізації.

Результати наукових досліджень свідчать, що рівень державного суверенітету варіюється залежно від розташування держави у світовій економічній системі. Наближення країни за основними економічними параметрами до "ядра" або віддалення від нього, відповідно, збільшує або зменшує ступінь суверенності держави.

На думку українського вченого В. Смолянюка, існують три групи держав за рівнем державного суверенітету. До "ядра" (першої групи) належать провідні країни світу, які мають високий рівень суверенітету держави, що досягається передусім за рахунок їх високого економічного розвитку. Детермінантою їхнього державного суверенітету є: змішана модель економіки, що включає елементи ринкової економіки та державного регулювання з переважанням того чи іншого елемента. Держави "напівпериферії" (друга група) володіють середнім рівнем суверенітету, що пояснюється зниженою ефективністю виконання органами державної влади однієї або навіть кількох базових функцій щодо регулювання національної економіки. У зв'язку з цим спостерігається

значний вплив на ці держави глобальної надсистеми, що утворена країнами "ядра". До третьої групи країн належать так звані країни "периферії", що характеризуються низьким рівнем суверенітету. Функціонування таких держав значною мірою визначається імпульсами, що виходять від країн "ядра". Економічна десуверенізація таких держав проявляється у неможливості здійснення державами незалежної внутрішньої та зовнішньої політики. Лише окремі сфери, що не впливають на реалізацію економічних інтересів країн "ядра" та країн "напівпериферії" залишаються прерогативою цих держав.

Таким чином, високорозвинені країни успішно розробляють та реалізують скоординовані стратегії і програми для максимально ефективного використання глобалізації у своїх національних інтересах. Це породжує реальну загрозу для країн з низькими і середніми доходами, усе більше поглиблює прірву між ними та провідними країнами. Одним із методів здійснення негативного впливу на економічну систему країн-супротивників є економічні війни, метою яких є досягнення та збереження нерівноваги (так званого "керованого хаосу") у вигляді криз перевиробництва товарів та послуг, дефіциту грошей та ресурсів тощо. Головний принцип економічної війни полягає у встановленні лихварських економічних відносин, а в разі супротиву – використання державного тиску на економіку супротивника.

Принципово важливим є й те, що глобалізаційні процеси, котрі можуть здійснювати деструктивні впливи на державне управління у сфері забезпечення економічної безпеки, є не тільки наслідком діяльності провідних держав, а походять зі сфери, що не контролюється окремими державами. Ідеться про діяльність позадержавних суб'єктів, які набули в умовах глобалізації значної міжнародної ваги і прагнуть впливати на політику окремих держав. Зокрема, суб'єктами формування інституційно-правової основи нової світогосподарської системи є міжнародні фінансові організації та ТНК. Безумовно, ресурси міжнародних фінансових організацій за умов їх ефективного використання є важливим джерелом забезпечення соціального та економічного розвитку. Ці організації, зокрема МВФ, надають відносно дешеві кредити, що є вагомим стимулом для розвитку економіки, припливу іноземних інвестицій в економіку країни тощо. Проте надання кредитів зумовлено низкою вимог, часто неприйнятних для національної економіки, та не враховує особливості її історичного, політичного та економічного розвитку.

Зокрема, загальновідомо, що наслідком активного співробітництва України з МВФ стало суттєве зниження рівня суверенітету держави. Це проявлялося у неодноразовому нав'язуванні (як необхідної умови співробітництва) програм економічного розвитку, які часто не відповідали наявним проблемам економічного розвитку і загалом національним інтересам держави. Наприклад, якщо кількість вимог з боку МВФ щодо основних засад здійснення економічної політики Урядом України у 1996 р. дорівнювала 38, то через п'ять років – уже понад 80, а в період 2008–2015 рр. вони все більше почали набувати комплексного характеру та викликали значну соціальну напруженість у населення. Не є таємницею, що сьогодні Україна навіть не може затвердити державний бюджет без погодження з МВФ. Тому український вчений О. Шнипко свого часу характеризував вплив рекомендацій (вимог) МВФ на економічну систему України як "золотий корсет" чи залізні лещата для України.

Водночас важко чітко розмежувати "внесок" інших країн та позадержавних суб'єктів у зниження рівня економічного суверенітету чи формування загроз економічній безпеці тієї чи іншої держави, оскільки їхні дії мають комплексний характер. До останнього часу вважалося, що головними суб'єктами глобалізації є високорозвинені країни. Проте дослідження науковців останнього десятиріччя показали, що уряди високорозвинених країн певною мірою втратили тотальний контроль над процесами глобалізації. Місце країн-глобалізаторів, що поступово самі перетворюються із суб'єктів на об'єкти глобалізації, впевнено посідає світова промислово-фінансова еліта у формі ТНК. При цьому діяльність ТНК в країнах, що розвиваються, досить мало підлягає контролю з боку органів державної влади, що використовується корпораціями для отримання односторонніх переваг, особливо, коли це стосується використання природних ресурсів країни. Це проявляється через особисту співпрацю бізнесу з органами державної влади, отримання посад державних службовців представниками бізнесу, фінансування політичних партій, "вербування" в акціонери компанії місцевих політичних діячів тощо.

Водночас ця глобальна еліта не може існувати без інструментарію (політичного, воєнного тощо) глобальних акторів світу. Спостерігається зростання акумуляції зусиль щодо реалізації інтересів:

провідних країн – глобальних ТНК – міжнародних організацій. Тому ТНК перетворилися на "четвертий важіль", поряд із дипломатією, армією та розвідкою, за допомогою яких країни-глобалізатори реалізують свої національні інтереси.

За роки незалежності Україна неодноразово відчувала обмеження суверенних прав на здійснення самостійної економічної політики. Це, зокрема, пояснюється унікальним положенням України – місцем, де перетинаються інтереси західноєвропейських та східноазіатських держав, а також формуванням протягом значного періоду часу у країні ліберально-олігархічної моделі управління. Вона передбачає мінімізацію функцій держави, у результаті цього відбувається підпорядкування державних механізмів реалізації влади виключно інтересам обмеженої групи осіб, а також здійснення низки кроків щодо активізації механізмів суб'єктивної глобалізації.

Таким чином, економічна глобалізація поряд із відомими можливостями істотно змінює порогові критерії державності та незалежності, породжує значні виклики та загрози реалізації національних інтересів в економічній сфері, а відтак висуває додаткові вимоги до підвищення ефективності державного управління забезпеченням економічної безпеки. Протистояти процесам економічної десоверенізації здатні лише ті держави, які вибудували ефективні системи державного управління та володіють механізмами адекватного реагування на виклики та загрози економічній безпеці. Ідеться про необхідність реалізації національних інтересів в економічній сфері та забезпечення економічної самодостатності національної економіки. Лише в цьому разі держава зможе в повному обсязі використати здобутки економічної глобалізації. Це означає, що включення України у світогосподарські зв'язки зумовлює необхідність формування конкурентоспроможної та самодостатньої ринкової економіки.

Проте деградація вітчизняного виробничого потенціалу, переважання у структурі промисловості галузей з невеликою часткою доданої вартості та низький технологічний рівень вітчизняної економіки посилює сировинну спеціалізацію держави, призводить до збідніння структури експорту й імпорту товарів та послуг, закріплення за Україною ролі постачальника сировини і споживача готових виробів. В умовах низьких темпів впровадження міжнародних стандартів та систем якості продукції відбувається послаблення позицій України у світовій торгівлі. Україна не в змозі повною мірою використати свої експортні можливості в міжнародному поділі праці, а змушена поступатися національними ринками високорозвиненим країнам. З огляду на сказане участь України у світогосподарських зв'язках має здійснюватися за умов реалізації національних інтересів в економічній сфері та – в кінцевому підсумку – розвитку національної економічної системи.

Визначальним чинником забезпечення економічного суверенітету є також формування ефективної системи державного управління забезпеченням економічної безпеки, яка могла б оперативнo та адекватно реагувати на загрози національним інтересам. При цьому в умовах деструктивного впливу процесу глобалізації на забезпечення економічної безпеки особливого значення набуває система моніторингу загроз економічній безпеці України, основними завданнями якої є комплексний аналіз перебігу процесів реалізації національних інтересів в економічній сфері та виявлення на цій основі небезпек щодо їх реалізації, кількісно-якісна оцінка загроз економічній безпеці, прогноз їх розвитку та побудова й уточнення ієрархії вказаних загроз.

Асиметричний характер взаємодій держав у контексті забезпечення їх безпеки. Асиметричні відносини є формою відносин, характерною особливістю якої є відсутність тотожності між суб'єктами з огляду на наявні у них ресурси, статуси, тактики і стратегії поведінки, зокрема в міжнародних відносинах. Переважну більшість тих чи інших взаємовідносин міжнародних суб'єктів можна характеризувати як *асиметричні*, що потребує системного використання поняття асиметрії у політичному аналізі, але особливо під час дослідження проблем національної та глобальної безпеки.

Варто зазначити, що апорірна неможливість досягнення рівності тих чи інших суб'єктів не виключає теоретичної можливості досягнення гармонійних стосунків між ними, зокрема, у сфері міжнародних стосунків та безпеки. Наприклад, відсутність реального (рівноправного) патнєрства держав, які ґрунтуються на симетричних відносинах, можуть компенсуватися особистою дружбою політичних лідерів, спорідненості культур тощо. Тому в аналізі (вивченні) асиметричних відносин принципово важливим є те, щоб впродовж певного періоду відносини між суб'єктами були постійними, організованими та структурованими. Водночас така ілюзія рівноправного та взаємовигідного співробітництва держав може призводити до поступового зростання загроз

національній безпеці більш "нерівноправного" актора міжнародних відносин, зокрема його суверенітету.

Науковці, зокрема Л. Дериглазова акцентують увагу на тому, що активізація взаємодії різнотипних та асиметричних у всіх вимірах суб'єктів дозволяє стверджувати про наявність спонтанного механізму регулювання (саморегулювання) багатьох асиметричних відносин у міжнародних стосунках. Тому сьогодні дослідження таких відносин у сфері національної та глобальної безпеки актуалізували науковий дискурс про співвідношення сили, норм, цінностей у міжнародній системі, а також дискусії про природу парадоксу провідних акторів світової політики, а саме щодо "сили слабкого" та "слабкості сильного". При цьому саме у сфері безпеки знаходить місце відображення сутності цього парадоксу, а саме те, що, *по-перше*, поняття сили є комплексним і не визначається виключно сукупністю силових, економічних та людських ресурсів, а, *по-друге*, в умовах реальних конфліктів перевага у військовій силі може бути компенсована шляхом пошуку у більш сильного противника його слабких місць. Тому виокремлення асиметричних відносин як окремого об'єкта досліджень у теорії і практиці публічного управління та адміністрування у сфері безпеки зумовлено їхнім парадоксальним характером, коли більш слабкий противник здатний завдати серйозної шкоди і навіть нав'язати свою волю більш сильному, а сильний противник не завжди може відстояти свої інтереси та підпорядкувати більш слабкого. У цьому разі змістом дослідження асиметричних відносин є аналіз стратегії і тактики боротьби слабших проти сильніших з метою пошуку оптимальної стратегії поведінки у асиметричних конфліктах. Характерною особливістю цих конфліктів є використання більш слабшим противником:

- стратегії пошуку "слабких місць" більш сильного;
- заборонених нормами міжнародного права засобів та способів ведення бойових дій;
- тактики "непрямих" військових дій;

Принципово важливою є також непередбачуваність кінцевого результату за очевидної непропорційності силових можливостей і статусів протиборчих сторін і нездатність більш сильної сторони відстояти свої позиції (інтереси). Наприклад, сучасний тероризм є типовим прикладом подібної тактики асиметричних дій, оскільки він реалізує логіку боротьби "слабших" проти "сильних", яку раніше використовували у партизанських війнах. Проте відмінність між партизанською війною і терористичними стратегіями полягає у свідомому використанні парадоксальних переваг стратегічної асиметрії у намаганні підірвати морально-психологічний потенціал противника без контакту з його військовою машиною. Крім того, тероризм відрізняється своїм наступальним характером, меншою залежністю від місцевого населення і здатністю активно використовувати у своїх цілях інфраструктуру розвинених країн.

6.3. Сутність геополітичних інтересів та закономірності їх формування

Сутність геополітичних інтересів. Геополітичними інтересами в найбільш широкому значенні вважають ті національні інтереси, які безпосередньо пов'язані з геополітичними позиціями держави, прагненнями за рахунок природних факторів посилити свої переваги або ж подолати недоліки. Геополітичні позиції держави, у свою чергу, розглядаються як сукупність природних та економіко-географічних умов у їх максимально широкому охопленні (конфігурація кордонів, ґрунти, гідросфера, клімат, чисельність та щільність розміщення населення, рівень економічного розвитку, розміри території та можливості забезпечення ефективного управління нею тощо). Сукупність цих умов є визначальною для геополітики, оскільки детермінує становище (вихідні позиції) країни в системі міжнародних відносин. Категорія "геополітичний інтерес" має доволі багато смислових відтінків. Це пояснюється відмінностями в ґносеологічній культурі різних країн, а також конкретними обставинами застосування цього терміна за певних історичних обставин.

Основи розуміння прямої залежності політичного життя суспільства від геополітичних інтересів сформулювали давньогрецькі, а за ними – римські мислителі. Зокрема, вплив геополітичних інтересів на політичне життя (насамперед на державу) відзначали Арістотель, Цицерон, Страбон. Поява основ геополітичного мислення пов'язана з виникненням та зміцненням грецьких держав-полісів, зростанням впливу Еллади (Риму) в регіонах Середземномор'я та Північного

Причорномор'я, римським "державотворчим проектом" у вигляді створення однієї з найбільших імперій Стародавнього світу, фактором постійних сутичок (війн) зі східними державами та імперіями. У Новий час визначення місця та ролі геополітичних інтересів у державній політиці було в центрі пізнавальних інтересів французького мислителя Ж. Бодена, який відмінності та зміни в політичному устрої різних країн пояснював трьома причинами: Божественною Волею, людською діяльністю та впливом природних факторів.

Проблема визначення місця геополітичних інтересів у структурі політичного процесу отримала розвиток у працях Ш.-Л. Монтеск'є та А. Тюрго. Їм було властиве механістичне розуміння людської діяльності як явища, цілковито залежного від природного середовища.

У XIX-му та на початку XX-го століття визначенням геополітичних детермінант соціально-політичних впливів активно займалися І. Гердер, Г. Бокль, Г. Гегель, А. Гумбольдт. У працях цих філософів відстоювалися ідеї безсумнівного впливу природи на працю, стереотипи мислення, людську мораль. Спочатку А. Гумбольдт, а за ним і К. Ріттер вказували на тісний взаємозв'язок суспільства та держави з природою. Зокрема, К. Ріттер стверджував, що існування людини повністю пов'язане з землею – тисячами чіпких коренів, які неможливо вирвати.

Посилення значення геополітичних інтересів у політичному процесі на зламі XIX-го та XX-го століть обумовлювалось низкою взаємозалежних факторів: формуванням глобальних ринків, "ущільненням" земного простору, який мав забезпечувати реалізацію дедалі більшої кількості різнорівневих інтересів, розподілом світу між ключовими державами-імперіями, амбіціями нових країн, що прагнули відігравати більшу роль в економічних та військово-політичних процесах тощо.

Найбільш значними представниками класичної геополітики, які започаткували традицію розкриття геополітичних інтересів, вважають Ф. Ратцеля (антропогеографія), Р. Челлена (система геонаук), Х. Маккіндера ("Географічна вісь історії"), одна з перших глобальних геополітичних концепцій), А. Мехена (концепція "морської сили"), К. Хаусхофера (Новий Євразійський порядок), Н. Спайкмена (імперська геостратегія). Названі дослідники запропонували розглядати геополітичні інтереси держави як усвідомлену потребу в самозбереженні, виживанні, розвитку та забезпеченні безпеки. При цьому, як вони вважали, безпека держави виступає панівним геополітичним інтересом в умовах протиборства держав-суперниць.

У загальному спектрі геополітичних інтересів найбільш важливими обґрунтовано вважаються національні інтереси, реалізація яких передбачає пряме або опосередковане використання географічного середовища. При цьому реалії початку XXI ст. потребують їх постійної корекції, що визначається високою динамікою перебігу як внутрішньодержавних, так і міжнародних процесів.

Отже, геополітичні інтереси – це інтереси, пов'язані з установами режиму домінування, панування держави у світі або в його важливих регіонах, також це інтереси держав, що визначаються їхньою протидією спробам ствердження нелегітимного геополітичного домінування за рахунок приниження або послаблення іншої сторони. Тому поняття "геополітичні інтереси" використовується для позначення політичних позицій держав у світі, оцінки їхнього місця в системі міжнародних відносин. Для визначення цих інтересів насамперед ураховуються економічні, політичні, воєнно-стратегічні, ресурсні та інші державні можливості, що відіграють важливу роль у збереженні (зміні) загальносвітового та регіональних балансів сил, забезпеченні міжнародної, регіональної та національної безпеки.

Сутність геополітичних інтересів конкретної країни вимальовується "на перетині" низки документів державного значення, які в умовах ротації державно-політичного істеблшменту періодично оновлюються. Такими документами є концепції (стратегії, доктрини) зовнішньої політики та національної безпеки держави. До них слід додати періодичні послання або звернення глави держави до внутрішніх владних структур (парламенту, уряду), а також виступи державних керівників з міжнародних трибун. В окремих випадках необхідно враховувати воєнну доктрину держави, зокрема, її воєнно-стратегічну складову.

Найбільше в геополітичному аналізі та для прогнозування слід ураховувати геополітичні інтереси наддержавних об'єднань (союзів, блоків, коаліцій), що мають значення для конкретного регіону. Наприклад, Маастрихтська угода про утворення ЄС (1991 р.) визначила основні цілі зовнішньої політики та політики безпеки цієї міжнародної структури:

- обєрігати спільні цінності, засадничі інтереси, взаємозалежність і єдність Союзу;
- зміцнювати безпеку Союзу всіма можливими засобами;

- зберігати мир і зміцнювати міжнародну безпеку відповідно до принципів, визначених у Статуті ООН, Гельсінському заключному акті та Паризькій хартії;
- розвивати міжнародну співпрацю;
- зміцнювати демократію та сприяти дотриманню принципів верховенства права, поваги до прав і основних свобод людини.

Таким чином, пріоритети в діяльності ЄС (цінності, безпека, інститути, повноваження, нормативно-правова база тощо) визначаються європейською геополітикою, насамперед – цілеспрямованим формуванням та захистом простору Євросоюзу.

Закономірності формування геополітичних інтересів. Використовуючи геополітичну класику ХХ ст., можна виокремити деякі закономірності формування геополітичних інтересів:

- контроль над простором був і залишається невід'ємною складовою цивілізаційного ствердження суб'єкта геополітики. Водночас, якщо раніше цим займалися виключно держави, то останнім часом до них треба додавати наддержавні політичні утворення (блоки, альянси, союзи, коаліції), ТНК, а у внутрішньополітичному просторі – впливові регіони окремо взятих країн, що претендують на самостійний геополітичний курс;
- ускладнюється формула геополітичного домінування. Традиційна тріада ХХ-го і попередніх століть "Суша" – "Вода (ріка, море, океан)" – "Повітря" доповнюється новими ланками: "Космос", "Космічні тіла (планети, супутники планет)", "Морське (океанське) дно";
- контроль над простором втрачають ті геополітичні суб'єкти, які не володіють достатніми можливостями для завоювання і утримання території, не забезпечують належного рівня її безпеки;
- утрата контролю над простором одним геополітичним суб'єктом означає набуття такого контролю іншим суб'єктом;
- стабільність, стійкість та безпека геополітичного суб'єкта досягається шляхом отримання певного оптимуму над підконтрольним простором, а розміри простору та ефективність управління ним перебувають в обернено пропорційній залежності;
- переваги отримує той геополітичний суб'єкт, який контролює ключові (геостратегічні) точки простору.

Історія людства підтвердила, що навіть надвелика геополітична могутність не дозволяє контролювати "увесь простір". Відповідно, усі відомі спроби встановлення світового панування закінчувалися провалом (Олександр Македонський, Чингізхан, Наполеон, Гітлер). У цій же площині слід розглядати спроби США забезпечити одноосібне світове лідерство своєї держави на стикові ХХ-го і ХХІ-го століть. Прийняття керівництвом США у 2010 р. нової Стратегії національної безпеки багато в чому було вимушеним кроком, який означав визнання багатополарності сучасного світу, формування альтернативних центрів сили світового значення, геополітика яких не збігається з американськими підходами або їм суперечить.

6.4. Інформаційно-технологічний, економічний, соціальний, політичний, демографічний, екологічний, культурний аспект геополітичних інтересів

Інформаційно-технологічний аспект геополітичних інтересів. Як лідер у розробці новітніх електронних та інших технологій, Захід практично привласнив собі монопольне право формувати інформаційні потоки (з усіма перевагами щосекундного огляду стану на планеті) та системи контролю над ними. Продукуючи новітні виробничі технології, він разом з Японією реалізує на світовому ринку досконаліші товари кращої якості і встигає оновити свою технологічну базу та налагодити випуск наступного покоління продукції до того, як решта країн його наздожене. Отже, вони приречені або тиражувати морально застарілі зразки, отримуючи від цього мінімальний прибуток, або задовольнятися виробничими сферами, що не потребують високих технологій, зокрема сільським господарством та видобувною промисловістю, ціни на продукцію яких залишаються невисокими. Монополізувавши контроль над інформацією і виробництвом передових технологій, держави Заходу забезпечили своє інформаційно-технологічне панування на планеті та поставили цим у залежність від себе решту країн.

Економічний аспект геополітичних інтересів. Завдяки нееквівалентному обміну з іншою частиною людства євроатлантичний центр випереджального розвитку акумулював у своїх руках величезний капітал. У його структурі переважає і домінує капітал ТНК, що базуються передусім саме в західних країнах. Це забезпечує їм великі і різнопланові вигоди, тоді як більшість інших держав опинилася у кабальній залежності від не контрольованих жодними міжнародними організаціями потоків цього капіталу. Передусім за такої системи стосунків закріплюється такий характер міжнародного поділу праці, який сприяє штучному завищенню життєвих стандартів для країн базування ТНК. Країнам і народам, включеним до цієї глобальної системи за межами Північної Америки, Західної Європи та Японії, залишаються здебільшого лише ресурси для простого відтворення робочої сили, а в деяких місцевостях Тропічної Африки не йдеться навіть про елементарне фізичне виживання населення.

Соціальний аспект геополітичних інтересів. Інформаційно-технологічна та економічна нерівність і спричинені нею відмінності між багатого та бідною частиною людства чи не найбільш наочно і різько проявляються у соціальній сфері. Уже можна говорити про появу у світовому вимірі надкласу багатих та надкласу бідних. До першого належать власники і співвласники світового капіталу, який функціонує через національні та транснаціональні фінансові структури. Це значна частина населення західних держав, а також страти і прошарки людей в інших країнах, що працюють в інтересах ТНК. Другий надклас – це основна маса населення планети. Його представники є скрізь, але становлять переважну або абсолютну більшість у незахідних державах. Таким чином, ареалом присутності та поглиблення основної соціальної суперечності – між багатством і бідністю – є не стільки територія окремих країн (хоча і там це існує), скільки весь глобальний простір.

Політичний аспект геополітичних інтересів. Якісно нові, а нерідко й безпрецедентні зміни, що відбуваються на світовій арені фактично в усіх сферах, потребують адекватної трансформації системи політичних інструментів, які забезпечували б продовження розвитку подій та процесів відповідно до бачення, орієнтирів та цілей західних держав. Іншими словами, технологічне, економічне і соціальне домінування має підкріплюватися політичними, дипломатичними та військовими засобами. Дедалі частіше при цьому відкидаються засадничі норми та процедури, передбачені міжнародним правом (бомбардування Сербії у 1999 р. без санкції Ради Безпеки ООН, агресія США і Великої Британії проти Іраку у 2003 р. тощо є наочними прикладами).

Демографічний аспект геополітичних інтересів. Виведені колоніальним та неокolonіальним втручанням Заходу зі стану соціоприродної рівноваги, різні регіони та планета загалом потрапили до смуги неконтрольованих демографічних змін. Прискорене зростання чисельності населення за невисоких темпів економічного розвитку, а то й економічній деградації кинули у прірву злиднів держави Тропічної Африки, низку регіонів Азії і Латинської Америки. Тому набирає масових масштабів нелегальна міграція до розвинених країн. Жорстка протидія їй, а також неможливість чи небажання мігрантів інтегруватися у західні суспільства посилюють соціальне напруження, породжують додаткові антагонізми в донедавна комфортному середовищі в цих країнах. Недавні конфлікти на цьому ґрунті (Франція, Греція) можуть стати провісниками ще масштабніших і гостріших потрясінь.

Екологічний аспект геополітичних інтересів. З XIX ст. Захід розгорнув глобальне й інтенсивне використання ресурсів планети, виснажуючи їхні запаси і забруднюючи природне середовище. У XX ст. цей процес набув нових ознак і не лише у зв'язку з підвищенням його науково-технічного рівня. Дбаючи про якість свого життя загалом та поліпшення охорони довкілля в ареалах-метрополіях, великий капітал став у дедалі ширших масштабах виносити екологічно шкідливі виробництва якомога далі від кордонів своїх держав. Прирікши цим на хвороби та вимирання мільйони людей "другого ґатунку", Захід урешті-решт потрапив у глобальну екологічну пастку сам. Результатами хижацького ставлення до природи і її законів, засліплення технологічними досягненнями стали такі явища та процеси, як глобальне потепління з перспективою танення крижаних мас Арктики й Антарктики та підвищення рівня Світового океану; імовірне затоплення низьких узбереж; збільшення озонної діри тощо. Планетарна екологічна криза загрожує і Заходу, але його практичні дії поки що досить мляві.

Культурний аспект геополітичних інтересів. Кризу культурної ідентичності дедалі гостріше відчуває сам Захід. В її основі – несумісність протестантських у своїй основі духовних цінностей, що не в останню чергу забезпечили можливість утвердження капіталізму в європейському і

планетарному масштабі, та стереотипів масової культури суспільства споживання, що безупинно нав'язуються рекламою в засобах масової інформації. Споживацьке ставлення до життя вступило у пряму суперечність з аскетично-трудоваим духом раннього капіталізму, блокує самовідтворення його ідейно-ціннісно-мотиваційних засад, а відтак і західного соціокультурного типу.

До цього необхідно додати, що англосаксонський буржуазно-протестантський соціокультурний тип перестає виступати абсолютною домінантою, стикаючись із категоричним його неприйняттям афро-американськими, латиноамериканськими, індійськими, китайськими, японськими та іншими культурними архетипами. Як наслідок, реальністю сучасної доби став глибокий антагонізм між культурною самобутністю великих історичних цивілізацій та квазіцінностями комерціалізованої культури "одновимірного" суспільства масового споживання. По цій лінії може пролягти найбільш масштабне протистояння різних світів, у чому переконує наростання фундаменталістських та націоналістичних настроїв у різних регіонах планети.

6.5. Інтеграційний фактор у сучасних геополітичних стратегіях

Інтеграція як складний і суперечливий феномен сучасного життя має безліч визначень. Якщо казати про універсальне (загальне) тлумачення, то в перекладі з латинської поняття "інтеграція" (*від лат. integrum – ціле; лат. integratio – відновлення*) означає зрощування частин у єдине ціле, стан зв'язаності окремих частин і функцій системи загалом, а також процес, що веде до такого стану. Воно також розуміється як якась цілісність, структура, удосконалювання. Саме в цьому значенні поняття "інтеграція" почало застосовуватися у природничих науках. Потім сфера його використання поширилася на медицину, біологію, інформатику, військові науки тощо.

Перші академічні розвідки, присвячені питанням інтеграції у суспільному житті, з'явилися після Першої світової війни. Родоначальниками цього напрямку суспільствознавства у 1920-х роках виступали німецькі вчені Р. Шмед, Х. Кельзен і Д. Шиндлер. Важливим моментом під час аналізу інтеграції є те, що цей процес має на увазі співробітництво між державами в різних сферах й галузях. Після Другої світової війни термін "інтеграція" почали застосовувати для позначення різних форм міжнародного співробітництва, що охоплює насамперед такі сфери міждержавних відносин, як економіка, техніка, озброєння, міжнародні організації тощо. Відповідно, розрізняють і різні види співробітництва. Наприклад, П. Циганков наводить такі підстави для виокремлення видів інтеграції: політична, економічна, правова, науково-технічна тощо (за предметом); глобальна, регіональна, субрегіональна інтеграція (за географічним принципом).

Експерти справедливо зазначають, що співробітництво й інтеграція можуть йти кількома шляхами: "вшир" – у результаті збільшення кількості учасників процесу; "вглиб" – через інтенсифікацію взаємодії в різних сферах серед суб'єктів, більш дієве і ефективне об'єднання їхніх зусиль; шляхом поєднання двох попередніх процесів. Попри те, що історія міждержавного співробітництва нараховує кілька тисячоліть, лише у другій половині ХХ ст. воно стало набувати широкого масштабу й усталених форм. Це обумовлено насамперед інтенсифікацією співробітництва за всіма напрямками, невпинним розширенням спектра його сфер й розвитком реальних інтеграційних процесів, які вимагають і змушують держави створювати наднаціональні (міждержавні) утворення й інститути. Тому важливою ознакою, що характеризує інтеграцію, виступає не просто співробітництво (це необхідна, але недостатня умова), а й створення механізмів міждержавної взаємодії, іншими словами – інституціоналізація співробітництва.

У цьому плані інтеграція, *по-перше*, органічно пов'язана з розвитком міжурядових організацій (МУО), які створюються для формування найбільш ефективних міждержавних механізмів прийняття рішень. Саме через спільні інститути відбуваються інтеграційні процеси. Інтеграція передбачає делегування права прийняття рішень органам управління, функціонери яких не репрезентують інтереси країн, громадянами яких вони є. При цьому, прийняття рішень не потребує одностайності; вони також обов'язкові для всіх держав-учасниць. Рішення інтеграційних органів мають виконуватися без подальших узгоджень і обговорень у національних законодавчих органах, що обумовлює формування нової юридичної структури наднаціонального характеру, повноваження якої практично перевищують повноваження законодавчих і виконавчих структур держав-учасниць.

По-друге, інтеграція розглядається із двох точок зору: як процес і як результат взаємодії держав. Постає закономірне запитання: що виступає передумовою інтеграції, стимулює її проведення і здійснення? Передусім це ускладнення суспільного життя на національному рівні, поява нових викликів та загроз. Якщо ми зробимо короткий історичний екскурс, то побачимо, що саме пріоритети зовнішньої та внутрішньої безпеки спонукали правителів держав вживати заходів щодо концентрації усіх наявних ресурсів з метою забезпечення базових потреб держави через створення відповідних структур із визначеними зонами відповідальності.

Однак у XVII–XVIII ст. у більшості європейських країн нараховувалося лише по чотири "відомства", які сучасною мовою можна було б назвати міністерствами юстиції, іноземних справ, оборони, фінансів. Поступово необхідність гармонійної та цілеспрямованої координації зусиль усіх сфер життя суспільства, сегментів економіки набирала обертів, що призвело до зростання кількості й розмірів бюрократичних організацій. Проте вже наприкінці 1950-х років у розвинутих країнах світу кількість міністерств у середньому досягла 20 (з'явилися міністерства внутрішніх справ, сільського господарства, транспорту, зв'язку, освіти, охорони здоров'я, праці, торгівлі, промисловості, авіації, енергетики, туризму та ін.). Крім цього, були утворені міністерства, що відповідали за інфраструктуру, спорт та дозвілля, а в 1970–80-х роках відповіддю на виклики часу в багатьох країнах стало заснування міністерств екології, у справах жінок тощо.

Сьогодні рушійною силою інтеграції виступає також прискорення темпів зростання масштабів й складності загальних проблем, розв'язати які легше, а іноді тільки й можливо, спільними зусиллями, на що накладається необхідність координації планів і дій численних міністерств, агенцій, недержавних урядових організацій різних країн. Основні світові тенденції кінця XX – початку XXI ст. привели до посилення міжнародних контактів, взаємозалежності держав, особливо в економічній галузі, що сприяє інтеграційним процесам і створенню різних міжурядових організацій. При цьому спроби консервації високих технологій або ізоляції від них малопродуктивні або шкідливі, про що свідчить приклад Північної Кореї.

Таким чином, для підвищення ефективності виробництва кожна держава повинна інтегруватися із сусідами, приєднуватися до міжнародних органів та угод у регулюванні нових технологій на користь усіх. Першим таким органом свого часу був створений у 1860-х роках міжнародний Комітет із питань залізничного транспорту.

Ще одною причиною, що спонукає до інтеграційних процесів, є зацікавленість "середніх" і "малих" держав у збільшенні свого міжнародного впливу. Для цих країн об'єднаними зусиллями впливати на міжнародні процеси значно легше, ніж поодиночі. Зокрема, спочатку членами європейського співтовариства були 3 "малих" і 3 "більших" держави, з 1973 р. – 5 "малих" і чотири "більших", у 1980-ті роки – відповідно 8 і 4, а з 1995 р. – 11 "малих" і 4 "більших". Серед країн, які приєдналися до ЄС на початку XXI ст., ще 11 країн є "малими" і тільки Польщу можна вважати середньою. Держава, вступаючи в міжнародну організацію, формально втрачає низку функцій, але одночасно здобуває додатково деякі інші, що виявляється особливо важливим для "малих" держав.

Питання для повторення та обговорення на семінарських заняттях

1. Які чинники зумовлюють доцільність зміни парадигми міжнародних відносин?
2. Які чинники зумовлюють зміну уявлень про державний суверенітет у міжнародних відносинах?
3. Дайте характеристику гео економічним факторам десуверенізації держав
4. Які чинники зумовлюють асиметричний характер взаємодій держав у контексті забезпечення їх безпеки?
5. Розкрийте сутність геополітичних інтересів
6. Які закономірності формування геополітичних інтересів?
7. Розкрийте інформаційно-технологічний аспект геополітичних інтересів
8. Розкрийте економічний аспект геополітичних інтересів
9. Розкрийте соціальний аспект геополітичних інтересів
10. Розкрийте політичний аспект геополітичних інтересів
11. Розкрийте демографічний аспект геополітичних інтересів

12. Розкрийте екологічний аспект геополітичних інтересів
13. Розкрийте культурний аспект геополітичних інтересів
14. Розкрийте інтеграційний фактор у сучасних геополітичних стратегіях

ЛЕКЦІЯ 7. Взаємозалежність факторів національної безпеки, стійкості держави та суспільно-політичної дестабілізації

НАВЧАЛЬНІ ПИТАННЯ

- 7.1. Сутність явища, яке позначають поняттям “стійкість держави” та аксіологічний аспект її взаємозв’язку з безпекою держави
- 7.2. Типи, рівні та фактори стійкості держави
- 7.3. Фактори, які зумовлюють доцільність визначення та підходи щодо вибору параметрів і характеристик стійкості держави
- 7.4. Концептуальні підходи щодо вибору параметрів та характеристик стійкості держави
- 7.5. Сутність суспільно-політичної дестабілізації, як соціального явища
- 7.6. Особливості суспільно-політичної дестабілізації еволюційного, модернізаційного та трансформаційного типу

7.1. Сутність явища, яке позначають поняттям “стійкість держави” та аксіологічний аспект її взаємозв’язку з безпекою держави

Сутність явища, яке позначають поняттям “стійкість держави”. В останні роки спостерігається активізація зусиль щодо вирішення проблеми забезпечення стійкості держави, як соціальної системи. Основними причинами цього є:

- характер розвитку, невизначеність, взаємозалежність факторів, які визначають економічні, політичні, соціальні та культурно-історичні детермінанти розвитку інститутів держави;
- системність компонентів, які зумовлюють суперечливі тенденції формування безпекового середовища функціонування сучасних держав;
- усвідомлення того, що державні інститути залишаються основним інструментом формування та реалізації національних інтересів, врахування еволюційних законів суспільного розвитку та вибору національних стратегій, які дозволяють гармонізувати його соціальні, економічні, політичні та гуманітарні аспекти.

Сьогодні уявлення фахівців щодо сутності соціального явища, яке вони позначають поняттям “стійкість системи” зводиться до її здатності зберігати або відновлювати свої основні параметри та характеристики незважаючи на зовнішні та внутрішні впливи. Тому під стійкістю системи розуміють її здатність повертатися в стан рівноваги після того, як вона була з нього виведена під впливом збурюючих впливів середовища, яке постійно змінюється у зв’язку з безперервним потоком різних подій, явищ та процесів.

При цьому розрізняють здатність системи повертатися у початковий стан після виходу із рівноваги (статична рівновага) та здатність здійснювати перехід у новий рівноважний стан (динамічна рівновага). Ці переходи зумовлені статикою явищ і динамікою процесів, що відбуваються в складних системах. Тому з’ясування сутності соціального явища, яке позначають поняттям “стійкість держави” передбачає обов’язкове врахування того, що:

- стійкість держави є змінною величиною, яка характеризує ту чи іншу ступінь її відхилення від стану рівноваги, зумовленого впливом внутрішніх та зовнішніх збурень;
- існує певна межа відхилення від стану рівноваги, перевищення якої зумовлює перехід в інший рівноважний стан.

Такими чином, стійкість держави це її певний рівноважний стан. За такого стану, вона, незважаючи на збурення, зумовлені змінами середовища існування здатна тривалий час зберігати і відновлювати основні параметри, елементи, взаємозв’язки між ними, які визначають її спроможність виконувати функціональні завдання. У контексті такого розуміння стійкості держави

під стабільністю держави варто розуміти її здатність впродовж відносно тривалого часу зберігати свої основні параметри, які визначають її основні характеристики незважаючи на зовнішні та внутрішні впливи, тобто поняття стійкості більш широке, оскільки включає в себе стабільність.

Аксіологічний аспект взаємозв'язку стійкості держави та її безпеки. Фахівці із різних галузей знань традиційно приділяють багато уваги визначенню ролі держав, стійкості її функціонування та з'ясуванню чинників, які здійснюють вплив на її вітальний (життєвий) потенціал. Водночас зростання переліку та рівня небезпек життєдіяльності сучасних держав, а також напруги у міждержавних стосунках, актуалізували важливість вирішення проблеми забезпечення її стійкості у контексті спроможності держави щодо виконання функцій у безпековій сфері. Однією із передумов вирішення цієї проблеми є осмислення аксіологічного аспекту взаємозв'язку стійкості держави та її безпеки в історії наукової думки.

Сьогодні більшість фахівців схильні вважати, що стійкість держави є абсолютною цінністю, а відтак її забезпечення має належати до стратегічних цілей суб'єктів публічного управління у сфері національної безпеки. Водночас, держава є надскладною соціальною системою, а системність та динамічний характер факторів, які визначають умови формування середовища їх функціонування зумовлюють необхідність врахування взаємозв'язку стійкості держави та її безпеки. Тому дослідження різних аспектів цього взаємозв'язку традиційно перебуває в центрі уваги різних фахівців. Як наслідок, у науковій та спеціальній літературі можна знайти досить широкий спектр ідей, підходів, висновків та рекомендацій щодо вирішення проблеми забезпечення стійкості держави. Крім того, серед фахівців й досі точаться жваві дискусії щодо трактування феноменів явищ, які позначають поняттями "безпека" та "стійкість держави", а відтак і оптимального переліку завдань держави у безпековій сфері.

Наприклад, прихильники політичного реалізму, тобто послідовники Т.Гоббса, З.Бжезінського Н.Макіавеллі, Г.Моргентау, схильні максимально розширювати коло завдань держави у сфері безпеки. Прихильники ліберальних підходів щодо організації суспільно-політичного життя, навпаки, намагаються максимально їх обмежити. Тому серед фахівців відсутня єдність щодо переліку параметрів і характеристик, за допомогою яких пропонується оцінювати стійкість держави. Це, безумовно, знижує наукову і практичну цінність їх висновків та рекомендацій для суб'єктів публічного управління у сфері національної безпеки.

Разом з тим, як зазначалося вище безпека часто інтерпретується як комплексна характеристика взаємовідносин (взаємодії) між елементами соціальної системи або як об'єктивно-суб'єктивна оцінка зовнішніх та внутрішніх умов, які формують середовище її функціонування. При цьому в тих чи інших уявленнях про неї, може акцентуватися увага на: стані захищеності системи, результатах діяльності інститутів, які забезпечують її життєздатність; сукупності чинників, від яких залежить безпека держави та інших чинниках. При цьому, стверджується про важливість адекватного реагування на небезпеки зниження ефективності взаємодії суб'єктів публічного управління, оскільки ці небезпеки здійснюють суттєвий вплив на стійкість функціонування держави, як соціальної системи.

Таким чином, якщо сутність феномену "безпека" розглядати у контексті аналізу стійкості держави, то безпека є характеристикою умов та тенденцій розвитку держави, за якого забезпечується її функціонування, яке відповідає її природі, та певна захищеність від небезпек, які виникають при взаємодії створених нею структур із внутрішнім та зовнішнім середовищем. Це означає, що рішення щодо рівня безпеки держави необхідно приймати з огляду на результати аналізу динаміки її функціонування. Вказану динаміку можна охарактеризувати за допомогою параметрів, вихід яких за деякі допустимі межі, призводить до невиконання функцій держави у сфері безпеки. У критичних ситуаціях невиконання цих функцій може мати наслідком втрату її стійкості та призвести до втрати державності. Йдеться передусім про такі функції: визначення пріоритетів у сфері безпеки; координація зусиль суб'єктів державної влади у безпековій сфері; сприяння реформам, які забезпечують стабільний суспільний розвиток та прийнятний рівень безпеки в суспільстві.

Сьогодні є незаперечним фактом, що держава (її інститути та інституції) продовжує залишатися визначальним суб'єктом у всіх сферах життєдіяльності суспільства, у тому числі безпековій. Тому навіть у провідних країнах світу активізувалися спроби модернізації організаційно-функціональних структур держави за допомогою яких забезпечується консолідація цілей індивідів у контексті

стимулювання їх до безпечної діяльності, здійснюється управління розвитком суспільств. Це зумовлює й відповідні стратегічні завдання щодо підвищення ефективності діяльності цих структур при вирішенні функціональних завдань держави у безпековій сфері.

Водночас, є думки, що держава є персонажем історичного процесу, який відходить у минуле та що національна держава для багатьох груп населення стає хибним видом єдності не здатним ефективно діяти в сучасних умовах. Досить скептичною до ролі сучасної держави у безпековій сфері є позиція видатного представника філософії постмодерна Ж. Бодрійяра. На його думку, з одного боку, суспільні інститути, в тому числі і держава, зорієнтовані на захист громадян від нещасних випадків, безробіття тощо. Тому спектр гарантій індивідуальної безпеки максимально розширюється. Водночас, розширюється і сфера контролю та можливостей влади, внаслідок чого "турбота" держави щодо безпеки громадян стає загрозою для них самих.

Проте, такі позиції щодо сучасної ролі держави лише підтверджують актуальність врахування взаємозалежності стійкості держави та її безпеки. Передусім йдеться про аксіологічний аспект стійкості держави у контексті її функцій у сфері безпеки, тобто як суспільної цінності вказаної стійкості.

Сьогодні доведеним фактом є те, що усвідомлення безпеки як суспільної цінності має визначати зміст діяльності сучасних держав. Тому серед її пріоритетів, зокрема, є створення умов, сприятливих для збереження національних цінностей, врахування еволюційних законів суспільного розвитку, вибір національних стратегій, які дозволяють гармонізувати його соціальні, економічні, політичні та гуманітарні аспекти. Щодо дослідження аксіологічних аспектів сутності держави, то першим, хто на вітчизняних теренах, запропонував розглядати її як перманентну та абсолютну цінність був В.Липинський.

Другий напрям з'ясування ціннісних характеристик держави започаткував П.Рабінович, який є прихильником ідеї відносної цінності держави та пов'язує її із соціальною сутністю.

Другий напрям досліджень аксіологічних аспектів сутності держави значно звужує сферу її діяльності. Він не дозволяє системно розглядати та поєднувати різні її ціннісні характеристики в інших сферах діяльності, у тому числі безпековій й певною мірою ігнорує значення стійкості держави, як суспільної цінності. Крім того, варто акцентувати увагу на тому, що при всій очевидній важливості проблемних питань розбудови соціальної держави, базовою передумовою їх вирішення є забезпечення стійкості держави. У даному випадку йдеться про її здатність до виживання в сучасних умовах, при здійсненні внутрішніх перетворень, модернізації систем управління, змінах політичного керівництва.

Цікавими є дослідження аксіологічних аспектів стійкості держави Ю.Оборотова, який дійшов висновку, що в авторитарній державі ціннісний сенс полягає в тому, що вона визначає обсяг свободи особистості, а в демократичній – ціннісний сенс полягає в тому, що держава забезпечує свободу особистості. Він також акцентує увагу на тому, що проблематика стійкості держав тісно пов'язана зі спробами класифікувати держави в залежності від ефективності на сильні, слабкі та такі, які розпалися та розпадаються.

Очевидно, що жодна держава одночасно не функціонує у всіх сферах життєдіяльності суспільства однаково добре чи однаково погано. Тому розпад держави не пов'язаний з одночасним неефективним функціонуванням усіх її інститутів. Визначальне значення також має здатність держави ефективно функціонувати впродовж тривалого часу, що є важливою перешкодою на шляху руйнації систем управління та розвалу держави.

В кінцевому підсумку при з'ясуванні ціннісних характеристик держави, доцільно розглядати:

- природні фактори (географічне розташування, менталітет народу та ін.);
- особливості провладної еліти (її природа, єдність, принципи самоорганізації);
- специфіку державного устрою (організуючі начала, які поєднують нормативну та атрибутивну сфери державного життя);
- організуючий порядок, як єдність статичного (ідеології), динамічного (функцій і режимів держави) та інституціонального (конституція, ступінь поєднання єдиноначальства з колегіальністю та ін.).

Досить системно проблему щодо забезпечення стійкості держави та її безпеки розглядав Г.Гегель. Його уявлення ґрунтувались на цілісному розумінні державно-політичного устрою та

правових засад сутності безпеки, від яких, на його думку, вона в першу чергу й залежить. Він, зокрема, акцентував увагу на:

- необхідності підпорядкування частин державного організму цілому (сюзерену);
- особливостях взаємовідносин держави та релігії (сферою релігії є внутрішня налаштованість, її зміст є тайною, а держава реалізує себе у формі наявних правових обов'язків, тому релігійний фанатизм, як і політичний, виступають проти будь-якого державного устрою);
- співвідношенні моралі та політики (благо держави має зовсім інше підґрунтя, ніж благо індивіду, оскільки принципами її діяльності є не абстрактні моральні заповіді, а конкретні політико-правові норми);
- пріоритеті забезпечення безпеки держави, як умови гарантування безпеки індивіда (держава має особливий характер цілісності, тому може вимагати, щоб життя індивідів були принесені в жертву загальним інтересам, а злочини проти безпеки держави, є найнебезпечнішими, оскільки їх наслідком, зрештою, стане загроза безпеці індивіду).

На думку, Т. Гоббса, який був один із перших, хто виконав системний аналіз проблем безпеки і виживання держави, суспільства та індивіда, найбільш небезпечними для суспільства та держави є чинники, які є наслідком недосконалості конституювання державної влади, а також заколоти. Вказана недосконалість може призвести до вимушеної відмови короля від всієї повноти влади, необхідної для захисту безпеки держави. Щодо заколотів, то поведінку людей схильних до радикальних змін і заворушень він порівнює з нетерпимістю хворого на коросту. Хворий роздирає себе власними нігтями, допоки біль не стає нестерпною. Тому Т.Гоббса стверджує, що особиста безпека досягається тільки у сфері соціального загального, владою і силою абсолютного суверена, а відтак забезпечення безпечних умов розвитку суспільства зумовлює місію держави та сенс (мету) державної влади (влади сюзерена)

Цікавими є й думки Дж.Локка, який вважав, що коли держава перестає гарантувати безпеку громадян, або сама стає джерелом небезпеки для них, вони повинні мати право і можливість забезпечити свій захист від її дій, гарантуючи собі таким чином найважливіші права, і, як логічний висновок: народ має право відібрати владу у тих, хто буде нехтувати його інтересами та вручити її гідним довіри, тобто цінністю є не стільки безпека держави, як індивідуальна свобода, адже безпека держави досягається тільки за умов забезпечення безпеки індивідів. Ці уявлення Дж.Локка про безпеку індивіда та держави знайшли подальше обґрунтування в ліберальних теоріях. Таким чином, національну державу доцільно розглядати як абсолютну цінність, що зумовлює необхідність здійснення взаємопов'язаних заходів щодо забезпечення як її стійкості, так і її безпеки.

7.2. Типи, рівні та фактори стійкості держави

Типи та рівні стійкості держави. Доцільно розглядати три типи стійкості держави: статичну, функціональну та динамічну.

Для статистичного типу стійкості характерним є стан рівноваги (покою) структур держави (інститутів держави та її інституцій, тобто механізмів).

При функціональній стійкості держави здійснювані нею функції та параметри, не виходять за свої нормативні межі під впливом збурень, зумовлених внутрішніми та зовнішніми факторами.

При динамічній стійкості держави при наявності вказаних збурень без суттєвих збоїв має місце поліпшення виконання функцій її інститутами.

Характеристики вказаних типів стійкості держави мають враховуватися при аналізі етапів життєвого циклу держав: зародження, інтенсивного розвитку, стагнації (застою), деградації та загибелі.

З огляду на викладене вище, стійкість держави – це передусім передбачуваність її поведінки, яка залежить від особливостей середовища її буття (існування), у тому числі внутрішніх змін у державі, та якісного стану систем державного управління. Тому варто погодитися з тими, які стверджують, що саме управління дозволяє забезпечити стійкість процесів, об'єктивно не стійких без управління або може викликати втрату стійкості об'єктивно стійких процесів у зв'язку з його неспроможністю.

Очевидно, що характеристики стійкості держави перебувають у діалектичній єдності з характеристиками соціальної стійкості. З огляду на сфери життєдіяльності суспільства соціальна стійкість складається із соціально-економічної, соціально-політичної, соціально-ідеологічної та

соціально-психологічної стійкості. При цьому велика кількість культур, релігій, особливості менталітету населення, рівень освіти та розвитку є визначальними факторами соціальної стійкості. Тому динаміка складових соціальної стійкості значною мірою відображає динаміку стійкості держави.

Водночас, деякі фахівці вважають, що при формуванні системи забезпечення стійкості держави необхідно розглядати чотири рівні вказаної стійкості:

- перший рівень передбачає виокремлення основного "суб'єкта стійкості" (політичного лідера або керівної еліти);
- другий рівень пов'язаний із наявністю та аналізом специфічного типу політичної системи, яка забезпечує відносну стійкість держави;
- третій рівень передбачає виокремлення як основного "суб'єкта стійкості" територіальної спільноти, яка проживає на території держави;
- четвертий рівень передбачає виокремлення макросоціальної спільноти з характерним для неї культурним кодом, яка розглядається як основний суб'єкт забезпечення стійкості держави.

Фактори стійкості держави. Соціальне явище, яке позначають поняттям "стійке державне управління" синонімічне та взаємопов'язане з явищем, яке позначають поняттям "безпечний розвиток". При цьому в сучасних умовах розвиток інформаційної сфери є одним із основних індикаторів стійкого державного управління та безпеки розвитку суспільства. З огляду на це варто погодитися з тими, на думку яких велике значення для стійкості управління соціальними системами мають такі фактори як:

- рівень та швидкість наведення інформаційного порядку в об'єктах управління;
- число, розмір, організованість та смислова значимість керованих компонентів об'єктів;
- величина та швидкість нагнітання інформаційного шуму, у тому числі й суперечливої інформації.

Історичний досвід свідчить, що держави, які розпадаються, як правило, не володіють необхідною стійкістю за такими критеріями як легітимність влади, ефективність інститутів та інші, які досить важко оцінити. Оцінки за вказаними критеріями можуть бути різними, оскільки вони значною мірою залежать від національного менталітету та традицій. При цьому серед причин втрати стійкості держави деякі дослідники вказують на зростання ролі недержавних та псевдодержавних утворень у сфері безпеки.

На окрему увагу заслуговують погляди Аристотеля, який розглядаючи низку питань про утворення держави, види і форми державного устрою, інституції та основний зміст їхньої діяльності, запропонував три рівні стійкості держави: збереження при владі правителя, незмінність політичної системи та виживання держави.

Важливими щодо виокремлення факторів стійкості держави є погляди Е.Еллінека, який заклав підвалини теорії правової держави, в основу якої поклав ідею свободи особистості, яку він вважав самоцінною моральною величиною та незаперечним початком політичного ладу. На його думку, вимоги обмежити публічну владу правом створюють ситуацію, коли навіть державні перевороти не знищують правопорядок, а лише порушують якусь його частину, через що держава змінює правопорядок, але не ліквідує його повністю.

Таким чином, держава продовжує залишатися визначальним суб'єктом у всіх сферах життєдіяльності, у тому числі безпековій, а рішення щодо стану її стійкості необхідно приймати на основі аналізу динаміки її функціонування. Цю динаміку можна охарактеризувати за допомогою параметрів, вихід яких за деякі допустимі межі, призводить до невиконання функцій держави у сфері безпеки, а в критичних ситуаціях навіть до її загибелі. Тому забезпечення стійкості держави, як абсолютної цінності, має визначати зміст діяльності суб'єктів публічного управління у сфері національної безпеки. Йдеться передусім про їх зусилля щодо гармонізації інтересів людини (індивіда), суспільства та інститутів держави у контексті створення умов, сприятливих для збереження національних цінностей та врахування еволюційних законів суспільного розвитку. Тому серед функцій держави, виконання яких одночасно забезпечує її стійкість та прийнятний рівень її безпеки, є сприяння реформам, які забезпечують стабільний суспільний розвиток. Водночас, на характеристики стійкості держави здійснює вплив багато факторів, що об'єктивно зумовлює різні її рівні та типи, а також використання різних критеріїв щодо її оцінювання.

Стійкість держави і соціальна стійкість взаємозумовлені, а економічна, соціальна та екологічна складові останньої тісно пов'язані. Це породжує низку складних завдань для органів державної влади, наприклад, щодо забезпечення соціальної справедливості. Йдеться про гарантії рівності громадян перед законом і рівних можливостей для досягнення матеріального, економічного і соціального благополуччя та надання цілеспрямованої допомоги бідним верствам населення. Тому стійкість держави має розглядатися і у контексті її взаємозв'язку з дотриманням принципів сталого розвитку та вибору критеріїв, які б дозволяли оцінювати вказані стійкість та розвиток, як передумову безпеки суспільства та держави.

Таким чином, взаємозв'язок стійкості держави, її безпеки, соціальної стійкості та основних цілей концепції сталого розвитку має бути врахованим у процесі практичної діяльності суб'єктів публічного управління у сфері національної безпеки. Тобто визначальною передумовою забезпечення стійкості держави є зорієнтованість її інститутів, функцій та інструментів влади на збереження та розвиток матеріальних і соціальних цінностей суспільства. Поняття "стійке державне управління" має розглядатися синонімічним до поняття "безпечний розвиток", як передумова забезпечення стійкості держави та унеможливлення ризиків її руйнації.

З огляду на це практична реалізація тези про необхідність зменшення ролі держави у всіх сферах суспільного життя, яка деколи звучить у промовах публічних політиків та знаходить відображення у наукових роботах деяких учених, є вкрай шкідливою, якщо розглядати її у контексті забезпечення безпеки людини (індивіда), суспільства та держави.

7.3.Фактори, які зумовлюють доцільність визначення та підходи щодо вибору параметрів і характеристик стійкості держави

Фактори, які зумовлюють доцільність визначення параметрів та характеристик стійкості держави. Існує тісний взаємозв'язок між стійкістю держави та її безпекою. Очевидно, що вказаний чинник має враховуватися при визначенні стратегічних цілей суб'єктів публічного управління у сфері національної безпеки. Це, в свою чергу, зумовлює необхідність визначення та моніторингу суб'єктами вказаного управління переліку параметрів та характеристик стійкості держави.

В сучасних умовах на цей перелік здійснює вплив багато факторів:

- зростання переліку та рівня небезпек життєдіяльності сучасних держав, а також напруги у міждержавних стосунках;
- трансформація уявлень про місію та основні функції держав в епоху постмодерну;
- національні особливості формування державних інститутів та інституцій та ефективність їх функціонування;
- врахування культурно-історичних передумов формування культурно-цивілізаційного коду народу та інші чинники
- інші фактори, які тією чи іншою мірою можуть здійснювати вплив на стійкість держави, як соціальної системи та її безпеку.

Водночас варто зазначити, що сьогодні широке використання поняттям "стійкість держави" більшою мірою свідчить не стільки про його універсальність, як про відсутність релевантної інформації, яка б дозволяла зменшити рівень невизначеності при прийнятті управлінських рішень у сфері національної безпеки.

В свою чергу, відсутність цієї інформації є наслідком недостатнього наукового опрацювання підходів щодо визначення параметрів та характеристик, які б дозволяли оцінювати динаміку розвитку явищ, які позначають поняттям "стійкість держави". Певною мірою те саме можна стверджувати й про поняття "безпека держави" та щодо оцінок стійкості держави у контексті ефективності виконання функціональних завдань суб'єктами публічного управління у сфері національної безпеки.

Як ми вже зазначали, стійкість держави, залежить від багатьох чинників, але багато фахівців, які досліджували різні аспекти стійкості держави акцентують увагу на важливості належної якості систем державного управління. Проте, часто поза їх увагою залишаються питання спроможності державних інститутів до виконання завдань пов'язаних із забезпеченням безпеки життєдіяльності людини (індивіда), суспільства та держави. Тому важливим є визначення підходів, в межах яких

можна було б отримувати комплексну інформацію про перелік параметрів та характеристик, що адекватно відображають "стійкість" держави у контексті виконання нею завдань у безпековій сфері.

Передусім варто зазначити, що часто у дискурсах, які стосуються проблематики забезпечення національної безпеки виділяють три групи національних цінностей, взаємопов'язаних з ними національних інтересів, та небезпек щодо їх реалізації. Ці групи визначаються у контексті таких соціальних концептів як: "безпека", "добробут", "справедливість", а також базових умов стійкого розвитку держави: збереження державного суверенітету, територіальної цілісності та гарантування недоторканості її кордонів. Водночас, створення умов стійкого розвитку значною мірою залежить від функціональної спроможності держави, як соціальної системи та унікального продукту загальноцивілізаційного розвитку. Йдеться про ефективність її політичних, правових, економічних та інших інститутів, які уособлюють носіїв соціальної влади та на які покладаються ті чи інші завдання у безпековій сфері.

Таким чином, ефективність функціонування інститутів та інституцій (механізмів) держави, які уособлюють носіїв соціальної влади, визначає ступінь (міру) стійкості держави у процесі її взаємодії із середовищем свого існування. Саме вказана ефективність свідчить про спроможність суб'єктів публічного управління у сфері національної безпеки виконувати функції держави, які визначаються з огляду на її місію у суспільстві та мету діяльності, яка зумовлює сенс її існування. Тому та чи інша модель діяльності інститутів та інституцій держави, є атрибутом, тобто невід'ємною властивістю, яка забезпечує її цілісність та, відповідно, стійкість.

Модель діяльності інститутів та інституцій держави, на кожному етапі її розвитку визначає динаміку та особливості взаємодії державного утворення, як структурно детермінованої системи із внутрішнім та зовнішнім середовищем. Тому у даному випадку, структура стійкості держави, як соціальної системи, це її модель дій, яка лежить в основі її поведінки. Ця модель визначається взаємодією її організаційних структур та суб'єктів і є її атрибутом. У процесі розвитку структура стійкості держави визначає динаміку її взаємодії із внутрішнім та зовнішнім середовищем і фактично є теоретичним соціальним конструктом, тобто породженням конкретної культури (суспільства). Це конструкт існує в силу того, що громадяни держави згодні діяти згідно певних правил, тобто це опис (інтерпретація) певної реляційної області взаємовідносин держави із середовищем свого розвитку, у тому числі суспільством.

Таким чином, має місце взаємозв'язок стійкості держави та ефективності дій її інститутів, а побудова її структури, рівнозначна побудові моделі дій цих інститутів. Водночас, ця модель, лежить в основі поведінки держави, як структурно детермінованої системи та визначає динаміку її взаємодії із внутрішнім та зовнішнім середовищем у контексті виконання завдань у сфері безпеки. Саме тому доцільним є визначення переліку параметрів та характеристик, що адекватно відображають стійкість держави при виконанні нею завдань у сфері безпеки.

Фактори впливу на підходи щодо вибору параметрів і характеристик стійкості держави. Визначення переліку параметрів та характеристик, що адекватно відображають стійкість тієї чи іншої держави до цього часу залишається досить складною проблемою в силу різних причин.

По-перше, держава є системою з активними елементами. В таких системах згідно загальновідомого закону (принципу) необхідної різноманітності, сформульованого У.Ешбі, різноманітність збурень, які здійснюють вплив на неї передбачає адекватне різноманіття її можливих станів. Це в свою чергу, потребує управління, яке саме володіє адекватною різноманітністю. Обмеження різноманітності в поведінці об'єкта управління (у даному випадку – суспільства та соціальних інститутів) досягається за рахунок збільшення різноманітності рішень суб'єкта управління, тобто системи публічного управління.

Для вирішення цього завдання суб'єкт управління повинен бути здатним до вироблення певного мінімуму управлінських рішень. Вони є основною передумовою забезпечення досягнення мінімуму різноманітності вихідних реакцій системи. Тому зі збільшенням складності об'єкта управління (керованої системи) складність суб'єкта управління також повинна підвищуватися. В кінцевому підсумку, процес управління зводиться до зменшення різноманітності станів об'єкта управління, тобто до зменшення його невизначеності. При цьому, відсутність необхідної різноманітності того чи іншого органу управління свідчить про необхідність вдосконалення його організаційно-функціональної структури, зокрема, шляхом передачі прийняття певних рішень на нижні рівні.

Таким чином, для адекватного реагування на зміни середовища функціонування держави складність та оперативність прийняття управлінських рішень у системі публічного управління має відповідати складності та швидкості змін зовнішнього середовища.

По-друге, принципово важливу роль в оптимізації будь-якої системи управління відіграє її загальновідома властивість, яку називають емерджентністю. Її сутність полягає в тому, що чим більше розходження в розмірах між елементами системи і нею самою, тим вища ймовірність того, що властивості утвореної системи можуть суттєво відрізнятись від властивостей її елементів. Наслідком цього є можлива розбіжність (розбалансування) цілей елементів системи та її мети (загальної цілі). Це може стати важливим чинником дестабілізації у системі, і як наслідок - втрати її стійкості. Як правило, так буває при суспільно-політичній дестабілізації в державі. Тому для виконання місії держави суб'єктам публічного управління необхідно приймати рішення, які б дозволили узгодити цілі її структурних елементів з головною метою держави. У даному випадку йдеться про певне узгодження інтересів щодо забезпечення безпеки індивідів, суспільства та держави.

В кінцевому підсумку, наслідки прояву в соціальних системах закону необхідної різноманітності та їх емерджентна властивість зумовлюють при визначенні параметрів і характеристик стійкості держави враховувати наступні чинники:

➤ складність та оперативність прийняття управлінських рішень суб'єктами публічного управління має відповідати складності та швидкості змін середовища, як передумова адекватного реагування на зміни середовища функціонування держави. При цьому, метою управління має бути зменшення різноманітності станів об'єкта управління (суспільства), тобто до зменшення його невизначеності, як передумову забезпечення стійкості держави.

➤ забезпечення стійкості держави має передбачати певну інваріантність, яка полягає в тому, що деякі її властивості, залишаються незмінними деякий час (наприклад, політичні інститути та зв'язки між ними);

➤ організаційно-функціональна структура системи публічного управління, яка не адекватна змінам зовнішнього середовища, є дестабілізуючим фактором для держави, тобто вона має змінюватися або радикально або шляхом реформування її елементів;

➤ більш швидке реагування держави на зміни середовища її існування, а отже і її стійкість, забезпечують більш гнучкі структури системи публічного управління.

По-третє, досить важко уникнути суб'єктивізму при визначенні переліку параметрів та характеристик, які є головними (визначальними) для стійкості держави у той чи інший момент її історичного розвитку та у контексті виконання нею функціональних завдань у сфері безпеки. Як правило, фахівці, акцентують увагу параметрах і характеристиках, які, на їх думку є визначальними з огляду на власні уявлення щодо стійкості держави як соціальної цінності, або зосереджуються на цілях, які ставлять перед фахівцями керівництво. Таким чином, обираючи вказані параметри і характеристики фахівці можуть відштовхуватися від власної системи цінностей, цінностей якоїсь соціальної групи, цільових установок керівника (Глави) держави тощо.

Наприклад, один фахівець може вважати визначальними чинниками забезпечення стійкості держави збереження та відновлення параметрів, від яких залежить якість життя та безпека соціуму. Інший фахівець буде розглядати ці чинники виключно у контексті того, як вони здійснюють вплив на стійкість політичного режиму. Це дозволяє дійти важливого висновку: вибір параметрів та характеристик стійкості держави залежить від обраного фахівцем "суб'єкта стійкості", який, на його думку, є визначальним для забезпечення вказаної стійкості. Очевидно, це повною мірою стосується й оцінювання спроможності суб'єктів публічного управління у сфері національної безпеки щодо забезпечення стійкості держави.

7.4. Концептуальні підходи щодо вибору параметрів та характеристик стійкості держави

Системне врахування наведених вище чинників та розгляд стійкості держави і безпеки, як суспільних цінностей, які утворюють органічну єдність першооснов буття держави, а саме: її місії

(ролі) та сенсу (мети) дозволяють виокремити три концептуальні підходи щодо вибору параметрів та характеристик її стійкості.

Перший (класичний) підхід, передбачає відносно традиційний набір та аналіз параметрів і характеристик стійкості держави. Їх аналіз дозволяє отримати оцінку спроможності перебування при владі Глави держави та провладної еліти в межах існуючої політичної системи. Йдеться про систему, сформовану специфічними політичними інститутами, механізмами їх взаємодії з державними інститутами, політичними і правовими нормами. При цьому визначальною передумовою перебування їх при владі розглядається ефективне виконання ними основних функцій, пов'язаних із забезпеченням прийняттого для суспільства та індивідів соціуму (громадян) рівня безпеки.

В таких державах правителі та владні еліти, як правило, можуть змінюватися. Водночас, принципи, мотиви, методи прийняття політичних та державно-політичних рішень залишаються незмінними, навіть у разі державного перевороту чи повного усунення від влади керівної еліти. Тому в межах цього підходу головною метою має бути визначення передумов (у тому числі безпекового характеру) та характеристик політичної системи, наявність яких гарантує реалізацію бажання Глави держави та владні еліти залишитися при владі в деякій історичній перспективі.

Другий (інституційний) підхід, в межах якого робиться акцент на територіальній спільноті, об'єднаних в межах великої держави або імперії, з характерними для неї усталеними формами поведінки територіальної спільноти. Ця спільнота розглядається як визначальний суб'єкт стійкості держави. Водночас враховуються і політичні інститути, як суб'єкти в яких матеріалізується влада. Тому цей підхід передбачає розширення переліку параметрів та характеристик стійкості держави. Окрім параметрів та характеристик, які дозволяють оцінити ймовірність подальшого перебування при владі Глави держави та керівної еліти в межах існуючої політичної системи, мають бути передусім виявлені та досліджені ті, які дозволяють оцінити ступінь та ймовірність впливу на стійкість держави вказаної територіальної спільноти.

Таким чином, цей підхід зумовлює перехід на більш високий рівень системного аналізу стійкості держави. Він розширює коло параметрів, дослідження яких дозволяє визначити взаємозумовлені передумови та характеристики держави, які гарантують як єдність територіальної спільноти та належне функціонування політичних інститутів, які забезпечують прийнятний для неї рівень безпеки.

При цьому, коли перебування при владі Глави держави стає неможливим, основні суб'єкти політики (політичні лідери, фінансові-промислові групи та інші), які зацікавлені у збереженні свого статусу, будуть розглядати як передумову збереження стійкості держави недопущення зміни політичного режиму. Якщо зберегти існуючу політичну систему не уявляється можливим, переважаюча частина територіальної спільноти і, як правило, деякі політичні актори будуть вважати передумовою збереження стійкості держави навіть зміну форми правління та діючої політичної еліти.

Таким чином, недотримання передумов стійкості держави на більш низькому рівні, наприклад, зміна Глави держави, не обов'язково порушує основи стійкості держави на більш високому рівні. Результати аналізу стійкості держави, отримані в межах цього підходу можуть дати підстави дійти висновку, що навіть зміна революційним шляхом форми правління, типу режиму, правлячої еліти, методів управління, хоча й може призвести до нестабільності та хаосу у сферах суспільного життя, але стійкість держави (державність) зберігається.

Історичний досвід розвитку багатьох держав підтверджує такий висновок. Так, наприклад, було під час Англійської революції в процесі якої відбувався перехід від абсолютної монархії до республіканської форми правління у 1640-1660 рр. Так було і під час Великої французької революції у 1789-1799 рр. Фундаментальною причиною стійкості держави у даному випадку є інстинкт виживання соціуму, тобто його бажання недопущення ситуації, яку можна охарактеризувати як "війна всіх проти всіх", а без ефективно функціонуючих державних інститутів її не уникнути.

Третій (цивілізаційний) підхід, передбачає виявлення та аналіз параметрів і характеристик стійкості держави у контексті органічної єдності процесів формування та функціонування соціальних інститутів, в яких матеріалізується влада та концептів розвитку цивілізацій сформованих, зокрема, у роботах У.Бека, Л.Гумільова, А. Тойнбі, С. Хантінгтона. Вважається, що вказані соціальні інститути є результатом життєдіяльності народу (націй), який розглядається як макросоціальна спільнота. Ця

спільнота вирізняється від інших культурним кодом, специфічними соціальними інститутами та механізмами взаємодії, сформованими в процесі історичного розвитку під впливом природних, економічних, релігійних та інших чинників, які й визначають ті чи інші усталені форми соціальних взаємодій та ставлення до зовнішнього середовища. Тому макросоціальна спільнота зі сформованим характерним культурним кодом, розглядається як визначальний суб'єкт забезпечення стійкості держави.

Цей підхід передбачає подальше розширення кола параметрів і характеристик стійкості держави, ніж при інституційному підході, тобто є переходом на більш високий рівень наукового аналізу стійкості держави. Передусім мають бути виявлені ті, які дозволяють оцінити ступінь та ймовірність впливу на стійкість держави проживаючого на її території народу (макросоціальної спільноти).

Системний аналіз результатів аналізу стабільності держави, отриманих в межах цивілізаційного підходу може дати підстави стверджувати, що навіть повна втрата державного суверенітету в історичній перспективі ще не означає безповоротну втрату стійкості держави (її загибель), оскільки при певних умовах державність досить швидко відновлюється.

Це, наприклад, неодноразово відбувалося у Китаї. Так, у XIII ст. на його територію вторглися монголи, які знищили Сунську імперію і Китай втратив суверенітет аж до середини XIV ст., коли він знову став незалежною країною. У 1683 р. вже маньчжури захопили Китай, який став невід'ємною частиною маньчжурської імперії Цін аж до 1911 року, коли він знову став незалежною країною. Цікавою у цьому контексті є й історія Польщі, яка після розділу її території між Пруссією, Австрією та Росією в 1772-1795 рр. припинила своє існування, але у 1918 р. досить швидко знову відродилась як суверенна держава.

Принципово важливими при цивілізаційному підході є вибір параметрів, які дозволяють оцінювати ступінь суспільної злагоди щодо вирішення принципових питань суспільного розвитку, наприклад, пріоритетів політичних чи економічних реформ. Це обумовлено тим, що їх проведення часто супроводжується руйнацією традиційних ідеологічно-світоглядних уявлень про безпеку життєдіяльності як на рівні індивіда, так і суспільства. Принципова важливість досягнення суспільної злагоди, в свою чергу, обумовлена тим, що ці уявлення проявляють себе на рівні соціальних взаємодій елементів соціальної системи.

Таким чином, вказані підходи щодо вибору параметрів та характеристик стійкості держави можуть бути досить продуктивними при плануванні заходів щодо забезпечення національної безпеки. Вони відображають стійкість держави у той чи інший історичний період її розвитку, невизначеність, взаємозалежність факторів, що визначають політичні, економічні та інші детермінанти розвитку держави та системність компонентів, які зумовлюють тенденції формування безпекового середовища держави. Врахування у цих підходах органічної єдності першооснов буття держави, тобто її ролі та мети, яка лежить у площині її спроможності виконувати завдання щодо забезпечення безпеки, підвищують якість пропозицій суб'єктам публічного управління у сфері національної безпеки, метою яких є зміцнення стійкості держави.

У складних взаємодіях подій, явищ, суперечливих та неоднозначних за своїми наслідками процесів, які здійснюють вплив на стійкість держави та ефективність виконання нею завдань у сфері безпеки, ту чи іншу роль можуть відігравати різні "суб'єкти стійкості". Це означає, що між класичним, інституційним та цивілізаційним підходами можуть бути проміжні, коли при неможливості вирішити завдання у межах обраного підходу необхідно буде корегувати набір параметрів і характеристик стійкості у контексті концептів іншого підходу. Тому існує низка варіантів збереження держави, її територіальної цілісності, функціональності системи публічного управління, навіть коли відбувається крах режиму, зміна політичної еліти, кардинальне реформування організаційних та функціональних інститутів держави.

Наприклад, у разі неможливості збереження існуючої політичної системи переважна частина населення буде вважати визначальною ознакою стійкості збереження держави. Тобто вона буде ігнорувати долю тих чи інших політичних лідерів і навіть може підтримати радикальну зміну політичного режиму чи форми правління. Тому скоріш всього в умовах сучасного глобального суспільства найбільш адекватним при дослідженні стійкості конкретної держави буде комплексний підхід. Саме він дозволяє запропонувати низку заходів, реалізація яких гарантує забезпечення

здатності держави виконувати функціональні завдання у безпековій сфері навіть в умовах суспільно-політичних та соціально-економічних криз.

Очевидно, що можливості сучасної віртуальної мережевої структури суспільства забезпечують миттєве обговорення будь-якої події або ініціативи (влади, громадськості). Вони можуть консолідувати різні думки щодо неї і, навпаки. Як показує досвід багатьох країн, особливо тих, в яких були реалізовані технології так званих "кольорових революцій", ці можливості породжують суттєві загрози стабільності держави та її політичній безпеці, що спонукає до пошуку відповіді на низку принципових питань.

Передусім необхідно мати чіткі уявлення щодо того як своєчасно виявляти, адекватно інтерпретувати та оцінювати трансформації у політичній, соціальній, економічній та гуманітарній сферах життєдіяльності суспільства, які в кінцевому підсумку є чинниками суспільно-політичної дестабілізації та призводять до втрати стійкості держави і її спроможності виконувати завдання у сфері безпеки. Це означає, що в державі має бути сформована ефективна система виявлення та моніторингу загроз стійкості держави на стадії їх зародження. В основу функціонування цієї системи мають бути покладені переліки параметрів та характеристик стійкості держави та методика їх системного аналізу. Це дозволить знизити ризики негативних наслідків процесів, які призводять до втрати стійкості держави, а відтак і до зниження рівня національної безпеки, більш якісно оцінювати ті чи інші процеси і трансформації у суспільстві у контексті зміни середовищі її функціонування.

І насамкінець, принципово важливим є забезпечення балансу між статистичною та динамічною стійкістю держави у процесі ефективного виконання нею функціональних завдань у сфері безпеки. Йдеться про раціональну межу (ступінь) децентралізації її структури, яка б стимулювала її стійкий розвиток і водночас забезпечувала цілісність та безпеку в сучасному середовищі її функціонування.

7.5. Сутність суспільно-політичної дестабілізації, як соціального явища

Функціонування та розвиток суспільства перебуває під впливом практично відкритої множини різних факторів. Їх взаємодія генерує виникнення процесів, які часто є причиною перманентних збурень та кризових явищ у різних системах забезпечення його життєдіяльності. Тому важливим етапом інформаційно-аналітичного забезпечення підготовки управлінських рішень у сфері національної безпеки є системний аналіз вказаних факторів, зокрема, передумов та можливих наслідків суспільно-політичної дестабілізації.

Важливим завданням суб'єктів публічного управління у сфері національної безпеки є з'ясування генезису суспільно-політичної дестабілізації, тобто джерел і причин походження та виникнення кризових явищ різної інтенсивності у суспільстві та інститутах держави, передусім політичних. Успішне вирішення цього завдання дозволяє вказаним суб'єктам обрати управлінські рішення, адекватні широкому колу небезпек життєво важливим національним інтересам, зумовлених суспільно-політичною дестабілізацією.

З огляду на важливість забезпечення безпеки людини (індивіда), суспільства та політичним інститутів дослідженню генезису суспільно-політичної дестабілізації присвятили свої дослідження багато фахівців. Аналіз їх праць дозволив дійти висновку про необхідність здійснювати дослідження природи суспільно-політичної дестабілізації з урахуванням:

- з'ясування мети (мотивів) ініціаторів (суб'єктів) дестабілізації та технологій, які вони використовують;
- необхідності залучення інструментарію різних галузей наукових знань (філософії, соціології, політичних та юридичних наук, публічного управління та адміністрування, національної безпеки та інших);
- доцільності залучення теорії систем, теорії синергетики, загальної теорії безпеки, згідно яких вказана дестабілізація має розглядатися у контексті спроможності соціальної системи (зокрема, політичних інститутів) забезпечити цілісність структури та виконання нею основних функцій до, під час та після збурень, зумовлених кризовими явищами;
- системного оцінювання "позитивних" та "негативних" наслідків суспільно-політичної дестабілізації для подальшого розвитку суспільства та інститутів держави у контексті забезпечення їх безпеки.

Як відомо, суспільство є соціальною системою. Такі системи тісно пов'язані з середовищем свого існування та мають високу ступінь адаптації (приспосовування) до його змін. Соціальні системи немов би виростають із середовища, а результати їх функціонування змінюють середовище. На цьому акцентують увагу багато дослідників, зокрема, Т. Парсонс. Ця обставина має бути врахована при системному аналізі факторів суспільно-політичної дестабілізації та її наслідків для національної безпеки.

Перш за все варто мати на увазі, що у процесі функціонування соціальних систем відбуваються процеси структуризації середовища їх буття (існування) шляхом внесення до нього певного порядку. Цей порядок можна розглядати як передумову забезпечення стійкості певним чином зорієнтованих елементів середовища, одним із яких є й система. При цьому наявність суперечностей у цінностях та неузгодженість цілей елементів середовища призводить до деструктивних процесів у соціальній системі. Тому досліджуючи фактори суспільно-політичної дестабілізації необхідно враховувати, що для соціальних систем існують порогові величини характеристик функціонування, перевищення яких може унеможливити виконання їх суспільних функцій.

З огляду на викладене вище, суб'єктам публічного управління у сфері національної безпеки необхідно постійно здійснювати моніторинг факторів, які характеризують спроможність соціальних систем (інститутів) виконувати функції, які на них покладаються у процесі суспільно-політичної дестабілізації. Передусім це стосується функцій щодо виконання завдань пов'язаних із забезпеченням:

- державного суверенітету, як політичного, так і економічного;
- територіальної цілісності;
- захисту основ конституційного ладу;
- дотримання визначених конституційно-правовими нормами процедур правонаступності влади;
- адекватного реагування на фактори, від яких залежить рівень соціального збурення (невдоволення), яке завжди має місце в умовах суспільно-політичної дестабілізації.

Принципово важливим є й використання комплексного підходу щодо аналізу факторів суспільно-політичної дестабілізації, основними елементами якого мають бути:

- застосування принципів і підходів системно-синергетичного аналізу, що дозволяє врахувати з системних позицій низку факторів, які здійснюють вплив на безпечний розвиток соціальної системи та синергетичний ефект їх взаємодії;
- врахування суттєвих змін пріоритетів у структурі виробництва, де визначальною стає власність на інтелектуальні здобутки, знання, інформацію, відкриття, наукомісткі технології;
- розуміння того, що сучасні системи забезпечення національної безпеки складаються із досить складних та взаємопов'язаних політичних, економічних, правових, інформаційних, технічних та інших підсистем;
- врахування світоглядно-філософських, політологічних, соціологічних, правових та етичних аспектів вирішення проблеми забезпечення національної безпеки, а не тільки управлінських.

Так, застосування принципів і підходів системно-синергетичного аналізу зумовлене необхідністю комплексного врахування низки факторів, які сьогодні здійснюють визначальний вплив на національну безпеку. Серед них, зокрема: необхідність врахування еволюційних законів розвитку природи та суспільства; зростання динаміки змін ціннісних орієнтацій індивідів та соціальних груп в умовах постмодерну; важливість вибору концепції (стратегії) суспільного розвитку, за якої досягається гармонізація соціальних, економічних, політичних та гуманітарних взаємовідносин.

Не менш важливим є також врахування правових та етичних аспектів забезпечення національної безпеки при суспільно-політичній дестабілізації. Вони дозволяють визначити та зафіксувати на законодавчому рівні етичні межі щодо вибору пріоритетів та допустимих засобів і способів забезпечення національної безпеки за того чи іншого рівня соціального збурення, які можуть мати місце при суспільно-політичній дестабілізації. Це обумовлено тим, що у тріаді "безпеки людини – безпека суспільства – державна безпека" їх співвідношення може бути різним залежно від динаміки та наслідків вказаної дестабілізації. Наприклад, якщо внаслідок дестабілізації виникне громадянський конфлікт, який має велику ймовірність переростання у збройний, то, очевидним стає пріоритет забезпечення державної безпеки, бо на перший план висуваються завдання щодо збереження територіальної цілісності, суверенітету та конституційного ладу в країні.

Таким чином, суспільно-політична дестабілізація час від часу стає об'єктивною реальністю у процесі функціонування соціальних систем. Її причини, інтенсивність та наслідки для національної безпеки можуть бути різними. Тому для уникнення неадекватних управлінських рішень суб'єктів публічного управління у сфері національної безпеки, а відтак і невиправданих витрат ресурсів на подолання кризових явищ, які є її наслідком принципово важливим є з'ясування визначальних ознак суспільно-політичної дестабілізації і на цій основі можливих її типів.

7.6. Особливості суспільно-політичної дестабілізації еволюційного, модернізаційного та трансформаційного типу

Особливості суспільно-політичної дестабілізації еволюційного типу. При вказаній дестабілізації її ініціатори (юридичні та фізичні суб'єкти), як правило, є прихильниками поступових, узгоджених за часом і ресурсами змін, шляхом проведення реформ еволюційного характеру, наприклад у політичній системі.

У даному випадку принциповою особливістю є те, що серед ініціаторів дестабілізації можуть бути як політичні суб'єкти, які перебувають на вершині політичної влади, так і їх опоненти. Важливим чинником є також наявність або відсутність певного суспільного консенсусу, тобто підтримки з боку суспільства щодо доцільності здійснення тих чи інших реформ. Як правило, ці реформи розглядаються їх прихильниками, як необхідна умова пошуку додаткових можливостей для прогресивного розвитку, а також підвищення ефективності функціонування тих чи інших систем життєзабезпечення в умовах суттєвих змін зовнішніх та внутрішніх чинників, які визначають траєкторію розвитку суспільства.

Варто акцентувати увагу на тому, що завжди існує ризик недосягнення цілей поставлених ініціаторами дестабілізації. Це зумовлено тим, що обґрунтування цілей розвитку соціальної системи пов'язане з урахуванням результатів прогнозування розвитку середовища її функціонування на певну перспективу, а вони завжди мають ймовірнісну складову. Водночас чітке розуміння політичним керівництвом національних інтересів, адекватна оцінка шляхів, засобів та способів їх реалізації, самокритичність в оцінках результатів реформ, їх підтримка з боку суспільства, дозволяють належним чином визначити стратегічні завдання щодо реформування тієї чи іншої соціальної системи еволюційним шляхом й уникнути її стагнації.

Таким чином, з огляду на головну мету ініціаторів, а саме реформування соціальної системи (системи охорони здоров'я, освіти, політичної системи тощо) для набуття певної динаміки розвитку суспільно-політичних відносин у пост-дестабілізаційний період та акцентування уваги передусім на еволюційних підходах щодо її досягнення, зумовлену нею суспільно-політичну дестабілізацію доцільно вважати дестабілізацією саме *еволюційного* типу.

Варто зазначити, що у разі відсутності належного моніторингу результатів реформ та уточнення їх параметрів реформування соціальних систем пов'язаний із їх дестабілізацією еволюційного типу, свідчить про одну із закономірностей вказаної дестабілізації, а саме: її ініціатори попадають у ситуацію, яку можна охарактеризувати метафорою "реформи заради реформ". Йдеться про своєрідну пастку, в якій будуть набувати все більш очевидних обрисів реальні загрози деградації соціальної системи, яка реформується. При цьому ті чи інші цілі започаткованих реформ можуть стати предметом само піару певних політиків. Водночас буде спостерігатися зниження можливостей соціальних механізмів, які забезпечують нормальне функціонування суспільства. Це може призвести до їх катастрофічного руйнування, тобто будуть зростати загрози національній безпеці, які, у кінцевому підсумку можуть поставити на порядок денний питання про існування державності як такої.

Таким чином, суб'єктам публічного управління у сфері національної безпеки при підготовці управлінських рішень у вказаній сфері, необхідно враховувати такі визначальні ознаки суспільно-політичної дестабілізації еволюційного типу:

➤ ініціатори дестабілізації є прихильниками поступових, узгоджених за часом і ресурсами змін соціальних систем (інститутів) та інституцій, тобто вважають, що вказані зміни мають відбуватися еволюційним шляхом;

- серед ініціаторів дестабілізації можуть бути ті, які перебувають на вершині політичної влади та їх опоненти;
- має місце наявність певного суспільного консенсусу, тобто підтримка суспільства щодо доцільності еволюційних змін тієї чи іншої соціальної системи (інституту, інституції);
- реформи розглядаються їх прихильниками, як пошук додаткових можливостей для прогресивного розвитку та підвищення ефективності функціонування соціальної системи (інституту, інституції) в умовах змін чинників, які визначають основні тенденції суспільного розвитку;
- є розуміння політичним керівництвом держави національних інтересів, адекватна оцінка можливих шляхів, засобів та способів їх реалізації, належна самокритичність та відкритість в оцінках результатів реформування;
- основні цілі та завдання реформування соціальної системи (інституту, інституції) підтримуються інститутами громадянського суспільства та більшістю громадян країни.

Особливості суспільно-політичної дестабілізації модернізаційного типу. Цей тип суспільно-політичної дестабілізації може мати місце, коли ініціаторами реформування є політичні сили (партії), які перебувають на вершині політичної влади, а їх метою є модернізація тієї чи іншої соціальної системи (інституту, інституції) у контексті зміни векторів суспільного розвитку, які, на їх думку, є раціональними. У даному випадку йдеться про спробу ініціювати реформування, так би мовити, “зверху”. Звичайно, ініціатори дестабілізації можуть мати щире бажання перевести соціальну систему на траєкторію прогресивного розвитку шляхом реалізації моделі, яка більш адекватна суспільним очікуванням. Проте вони можуть переслідувати й інші цілі, досить егоїстичні та корисливі, наприклад, утримання у своїй руках важелів державної влади або отримання вигоди економічного характеру.

Це підтверджує досвід пострадянських країн, де у постдестабілізаційний період політична система модернізувалася головним чином під потреби правлячої політичної еліти, яка переважно складалася з колишньої комуністичної номенклатури. Вона із будівничих комуністичного майбутнього стрімко перетворилася в зятяних прихильників капіталістичного ладу. Як наслідок, в їх руках опинилися величезні матеріальні та фінансові ресурси, а катастрофічне зростання соціальної нерівності та зубожіння населення набуло нечуваних темпів. Тобто ініціатори дестабілізації мали передусім за мету отримання власної економічної вигоди. Для досягнення цієї мети необхідно було зруйнувати соціальні стереотипи поведінки у населення. Для цього використовувався широкий арсенал засобів і способів від так званої “невидимої руки” ринкової економіки, яка автоматично оптимізує соціально-економічні відносини до тези, що державні інститути мають відігравати роль “нічного сторожа” у регулюванні цих відносин. Завдання щодо переведення соціальних систем (інститутів) на більш прогресивну траєкторію свого розвитку, було другорядним. Про це свідчить зростання прошарку бідного населення, тіньової економіки, корупції, кризових явищ в системі охорони здоров'я та освіти тощо при одночасній появі прошарку вітчизняних мільярдів та мільйонерів.

Таким чином, мотиви ініціаторів суспільно-політичної дестабілізації та модернізаційні підходи для набуття тими чи іншими соціальними системами (інститутами) певної динаміки розвитку у постдестабілізаційний період, дозволяють дійти висновку, що у даному випадку буде мати місце дестабілізація саме *модернізаційного* типу. Її визначальними ознаками є:

- ініціаторами дестабілізації є політичні сили, які перебувають при владі і метою яких є модернізація соціальних систем (інститутів) у контексті зміни векторів суспільно-політичного розвитку, так би мовити, “зверху”;
- ініціатори дестабілізації можуть мати бажання перевести соціальні системи (інститути) на траєкторію прогресивного розвитку, але можуть переслідувати й інші цілі, зокрема, утримання в своїх руках державної влади;
- досягнення мети ініціаторів дестабілізації передбачає руйнування стереотипів поведінки переважної частини населення, тому реформування супроводжується суттєвими змінами в соціальних системах (інститутах);
- часто у пост-дестабілізаційний період політична система трансформується під потреби правлячої еліти, яка при цьому змінює свої ціннісні установки та пріоритети.

При цьому варто вирізняти соціальні системи, де об'єктивно назріли очевидні та кардинальні реформи, але на заваді їм стоять корумповані або консервативні політичні сили та режими. У такому

випадку ініціаторами дестабілізації можуть бути суб'єкти, які переконані, що саме вони й є носіями прогресивних ідей. Така дестабілізація може стати передумовою для зняття перепон на шляху розвитку нового типу суспільно-політичних відносин та революційної за своєю суттю, модернізації соціальних систем, передусім, політичної системи. Тому, якщо після дестабілізації державність, як соціальна система, вийде на траєкторію прогресивного розвитку, то можна стверджувати про її "позитивний" характер. Про це, наприклад, буде свідчити створення кращих умов для прав і свобод людини (індивіда), зростання якості їх життя, зниження рівня соціальної напруженості тощо.

Особливості суспільно-політичної дестабілізації трансформаційного типу. Досить часто, головною передумовою виходу соціальних систем (інститутів) на траєкторію прогресивного розвитку у пост-дестабілізаційний період є здійснення реформ, метою яких є кардинальна трансформація суспільно-політичних відносин. Йдеться про формування принципово іншого суспільно-політичного укладу. З огляду на мету, у даному випадку буде мати місце суспільно-політична дестабілізація *трансформаційного* типу, визначальними ознаками якої є:

- ініціаторами дестабілізації є суб'єкти, які переконані, що вони є носіями прогресивних ідей та знаходяться в опозиції до політичного керівництва держави, яке, на їх думку, стоїть на заваді назрілих, прогресивних та кардинальних суспільно-політичних реформ;
- головна мета ініціаторів дестабілізації - трансформація соціальних систем (інститутів), передусім політичних, у такі, де у пост-дестабілізаційний період будуть мати місце принципово інші суспільно-політичні відносини;
- ініціатори дестабілізації можуть мати шире бажання перевести політичну та інші системи на траєкторію прогресивного розвитку, але завжди є ризик, що суспільно-політична дестабілізація, зумовлена трансформаційними змінами системи, може призвести до збройного громадянського конфлікту (вказаний ризик зростає, коли цілі ініціаторів не відповідають об'єктивним потребам державотворення, не підтримуються суспільства, а спрямовані на задоволення егоїстичних потреб ініціаторів або їх досить суб'єктивним, уявленням про "світле" майбутнє).

Варто зазначити, що можливі ситуації, коли ініціатори дестабілізації не досягнуть поставлених цілей, тому буде мати місце подальша стагнація тих чи інших соціальних систем (інститутів). У такому випадку питання необхідності проведення в них радикальних змін буде відтерміновано.

Виокремлено вище типи суспільно-політичної дестабілізації взаємопов'язані. Так, дестабілізація, яка на початковому етапі з огляду на проголошені наміри та здійснені перші кроки мала чіткі ознаки модернізаційного типу, в подальшому, залежно від характеру та масштабів проведених реформ, може набути ознак трансформаційного типу або еволюційного типу. Це, зокрема, залежить від політичної волі ініціаторів дестабілізації, наявних у них ресурсів (матеріальних, фінансових та інших), ступеня підтримки суспільством тих чи інших реформ.

Принципово важливим є й те, що серед ініціаторів дестабілізації можуть бути й зовнішні сили, тобто суб'єкти міжнародних відносин, які переслідують свої егоїстичні цілі. Це, зокрема, можуть бути інші держави (групи держав), ТНК, юридичні і навіть фізичні особи, які для реалізації цих цілей часто створюють ті чи інші організації (фонди, трасти тощо). Поза межами держави завжди знайдуться як прихильники, так і противники ініціаторів суспільно-політичної дестабілізації. Тому вони можуть переслідувати деструктивні цілі для розвитку тих чи інших національних соціальних систем (інститутів) цілі. Наприклад, це може бути бажання нав'язати державі свою волю, змусити її змінити вектори свого політичного та економічного розвитку. У такому випадку "негативний" характер суспільно-політичної дестабілізації, та її наслідків для суспільства не викликає сумніву.

Таким чином, на основі системного аналізу основних факторів і намірів ініціаторів суспільно-політичної дестабілізації, її очікуваних наслідків та у контексті підготовки інформаційно-аналітичного підґрунтя для прийняття суб'єктами публічного управління у сфері національної безпеки стратегічних управлінських рішень виокремлено ознаки, які дозволяють цих суб'єктам, визначати, який саме тип дестабілізації має місце: еволюційний, модернізаційний чи трансформаційний. При цьому окремої уваги мають заслуговувати фактори, які можуть використовувати зовнішні сили для цілеспрямованого генерування загроз національній безпеці.

Питання для повторення та обговорення на семінарських заняттях

1. Розкривайте сутність явища, яке позначають поняттям “стійкість держави”
2. Розкрийте аксіологічний аспект взаємозв'язку стійкості держави та її безпеки
3. Дайте характеристику рівням стійкості держави
4. Які фактори здійснюють вплив на стійкість держави?
5. Які фактори зумовлюють доцільність визначення параметрів та характеристик стійкості держави?
6. Наведіть приклади факторів впливу на підходи щодо вибору параметрів і характеристик стійкості держави
7. Розкрийте зміст концептуальних підходів щодо вибору параметрів та характеристик стійкості держави
8. Дайте характеристику сутності суспільно-політичної дестабілізації, як соціального явища
9. Які особливості суспільно-політичної дестабілізації еволюційного типу?
10. Які особливості суспільно-політичної дестабілізації модернізаційного типу?
11. Які особливості суспільно-політичної дестабілізації трансформаційного типу?

ЛЕКЦІЯ 8. Сутність проблеми визначення національних інтересів та ідентифікації небезпек у теорії національної безпеки

НАВЧАЛЬНІ ПИТАННЯ

- 8.1. Сутність національних інтересів
- 8.2. Класифікація національних інтересів та побудова їх ієрархії
- 8.3. Поняття «небезпека» в теорії національної безпеки
- 8.4. Поняття «загроза», «виклик» та «ризик» національній безпеці
- 8.5. Статистичне та динамічне розуміння сутності ризику національній безпеці
- 8.6. Про один із підходів щодо побудови ієрархії небезпек національним інтересам

8.1. Сутність національних інтересів

Сутність національних інтересів. Переважна більшість підходів щодо забезпечення національної безпеки базується на усвідомленні політичною елітою, затвердженні на офіційному рівні та реалізації державними інститутами так званої концепції національних інтересів. Сферою, де знаходять вияв інтереси, є передусім публічна політика. Як відомо, ця політика визначається різними детермінантами, серед них, зокрема:

- рівень та особливості культурного, соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку;
- географічне положення країни та її ресурсні можливості;
- національно-історичні традиції;
- потреби в забезпеченні суверенітету та територіальної цілісності.

Саме вказані детермінанти і знаходять відображення в національних інтересах, а останні - в законах, концепціях, стратегіях та інших нормативних актах як об'єктивні потреби суспільного розвитку.

Таким чином, першоосновою інтересу є потреби в безпечному функціонуванні та розвитку людини (індивіда), суспільства та держави. Тому за своєю сутністю та спрямованістю вони зорієнтовані на забезпечення виживання та прогресивного розвитку і тією чи іншою мірою лідерства особи, суспільства, держави. Відтак тільки у контексті реалізації національних інтересів мають розглядатися всі проблеми, пов'язані із забезпеченням національної безпеки. І у цьому більшість фахівців доходять консенсусу. Проте їхні думки інколи є діаметрально протилежними, при відповіді, передусім на такі запитання:

➤ коли вказані потреби набувають статусу “національних”, тобто коли та за яких умов стає можливим їх трактувати як “національні інтереси” і у зв’язку з цим - що розуміти під поняттям – “національні інтереси”?

➤ чи правомірно стверджувати, що національні інтереси відображають в інтегрованому вигляді інтереси особи, суспільства та держави й якщо так, то яким має бути механізм узгодженості інтересів зазначених суб’єктів?

➤ чи є національні інтереси відносно постійними, чи вони мають кон’юнктурний характер?

➤ чи можливо узгодити національні інтереси різних суб’єктів міжнародних відносин?

Відкритим залишається і питання щодо суб’єкта, на якого доцільно покласти відповідальність за визначення того чи іншого національного інтересу, і в цілому їх множини (глава держави, парламент, шляхом опитування, наприклад, використовуючи референдум тощо).

Разом з тим більшість фахівців переконана в тому, що формування національних інтересів – суперечливий і довготривалий процес. Вони не є механічною сумою, яка складається з інтересів окремих громадян чи соціальних груп. У цьому разі проблема полягає в тому, що будь-яка держава завжди має справу виключно із загальнонародним інтересом, а приватний (особистий) інтерес громадян приймається до уваги державою, якщо він може бути сприйнятий як інтерес суспільний та загальнонародний. Саме тому в демократичних і тоталітарних країнах по різному розуміють сутність національного інтересу, якщо він розглядається крізь призму забезпечення прав і свобод людини (індивіда).

З огляду на викладене *концепція національних інтересів* є одне із основних положень теорії політичного реалізму, відповідно до якого завжди реально існує деяка сукупність загально-суспільних інтересів, що формуються в рамках національної держави і яка надає діям держав у сфері міжнародних відносин ознаки індивідуальної суб’єктності. Інтереси національні є відносно сталими і проблема їх реалізації (задоволення) за своїм змістом зводиться до комплексної проблеми забезпечення національної безпеки. Розв’язання вказаної проблеми, наприклад, у теорії політичного реалізму розглядається у контексті балансу сил, набуття та втрати матеріальних атрибутів (території, озброєнь, сфер впливу, економічних, фінансових тощо)

Таким чином, національні інтереси є інтегральною інтерпретацією сукупності збалансованих інтересів (потреб) людини (громадянина), суспільства, держави у різних сферах їх життєдіяльності, реалізація яких гарантує, наприклад, збереження національних цінностей, державний суверенітет, територіальну цілісність, прогресивний суспільно-політичний і соціально-економічний розвиток. Тому національні інтереси завжди мають складну структуру, можуть бути класифіковані за різними ознаками, а для побудови їх ієрархії можуть використовуватися різні критерії, наприклад, ступінь їх важливості для забезпечення національної безпеки.

Проблеми пов’язані із визначенням множини національних інтересів. Згідно чинного законодавства України, під її національними інтересами розуміють “життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян”. Проте проблеми, пов’язані із визначенням множини національних інтересів та практичною їх реалізацією концепції, продовжують перебувати у колі наукового дискурсу.

Науковці, зокрема, виділяють такі проблемні питання:

➤ складність взаємодії об’єктивних і суб’єктивних компонентів національного інтересу (будь-яким його оцінкам притаманний суб’єктивний характер);

➤ як правило, хронічне бажанням правлячої еліти репрезентувати власні (корпоративні) інтереси або вподобання як важливі національні інтереси.

Водночас очевидно, що в той чи інший історичний період існування держави і розвитку суспільства завжди має місце деяка множина нагальних потреб їх прогресивного розвитку, досить різних за спрямованістю, пріоритетністю, можливістю реалізації, які й творять систему національних інтересів. Тому визначення множини національних інтересів – ключова передумова забезпечення логічної послідовності у внутрішній і зовнішній політиці держави, її передбачуваності для основної маси населення країни, стабільного і прогресивного соціально-економічного та політичного розвитку. З огляду на це, національні інтереси відіграють роль домінанти у визначенні магістральних

напрямів державного будівництва, а визначення сукупності інтересів залишається важливою науковою проблемою та головним практичним завданням політичної еліти.

В кінцевому підсумку, як правило, національні інтереси суверенної держави завжди є консолідованим результатом інтелектуального пошуку науковців, представників інститутів громадянського суспільства та політичного керівництва щодо відповіді на запитання стосовно потреб у подальшому розвитку кожного індивіда, суспільства та держави і, відповідно, захисту їх від зовнішніх і внутрішніх небезпек.

На формування множини вказаних інтересів здійснюють об'єктивний вплив чинники зовнішнього середовища (особливо ті, які визначають тенденції розвитку геополітичної ситуації та світового господарства) та внутрішнього середовища (передусім стан, у якому перебуває країна та нація). Так, у суспільстві, де розвиток політичної, економічної та інших систем, які забезпечують його життєдіяльність, відносно стійкий, національні інтереси за структурою та змістом, як правило, також мають відносно стабільний характер.

Таким чином, зміст національних інтересів визначає, якою має бути політика та стратегія забезпечення національної безпеки, у якому напрямі мають бути сконцентровані зусилля суспільства та влади, щоб цілісність держави та добробут громадян були надійно захищені, громадяни жили в державі, яку поважають у світі, а національна еліта виконувала своє призначення, представляючи та відстоюючи зазначені інтереси.

8.2.Класифікація національних інтересів та побудова їх ієрархії

Класифікація національних інтересів. Фахівці класифікують національні інтереси за різними критеріями, зокрема, за:

- *характером* (наприклад, коаліційні, національні);
- *взаємністю* (однобічні, взаємні);
- *ступенем черговості* (першочергові, невідкладні інші);
- *масштабом* (глобальні, регіональні, локальні);
- *ступенем важливості* (фундаментальні, стратегічні, життєво- важливі, інтереси виживання,

актуальні, істотні, другорядні тощо);

- *терміном дії* (постійні, довгострокові, середньострокові, поточні);
- *видами політики* (зовнішні, внутрішні);
- *сферами прояву* (політичні, економічні, соціальні тощо).

Принципово важливим є те, що національні інтереси завжди мають відносно постійний характер, оскільки виникають і зникають на певному історичному етапі розвитку держави (нації). При цьому певною мірою можна стверджувати, що внутрішні національні інтереси відображають потреби існування і розвитку індивіда (людини), соціальної групи, суспільства і держави, а *зовнішні* – додаткові умови для задоволення вказаних потреб.

Побудова ієрархії національних інтересів. Очевидно, що будь-яка держава не може одночасно охопити комплекс проблемних завдань у сфері національної безпеки та приступити до їх вирішення. Причиною є об'єктивна обмеженість наявних у неї ресурсів (матеріальних, політичних, людських, воєнних та інших). Тому необхідно визначати пріоритетні напрями (пріоритети), на яких мають бути зосереджені основні зусилля в конкретний історичний період розвитку держави. Відтак, практичні завдання щодо забезпечення національної безпеки у тій чи іншій сфері життєдіяльності суспільства та держави зумовлюють необхідність визначення ієрархії національних інтересів.

Таким чином, визначення ієрархії національних інтересів є визначальним чинником (передумовою) прийняття адекватних управлінських рішень щодо забезпечення національної безпеки. За відсутності вказаної ієрархії стає неможливим існування тієї чи іншої комбінації управлінських впливів з питань безпеки (альтернативних рішень), а процес вибору оптимального управлінського рішення не може мати логічного завершення.

Той чи інший варіант ієрархії національних інтересів є наслідком використання обраного критерію щодо її формування. Так, найбільш логічним було б при побудові вказаної ієрархії використовувати пріоритетність національних цінностей. Її можна визначати з огляду на величину

витрат (матеріальних, фінансових, людських тощо), необхідних для захисту вказаних цінностей. Але це можуть бути й витрати (у даному випадку вони є збитками, шкодою), зумовлені відсутністю захисту національних цінностей, тобто через втрати вказаних цінностей. Тобто, у даному випадку, вказані витрати (школа, збитки) є показник, який дозволяє визначити межі необхідного та достатнього захисту національних цінностей і певною мірою сил і засобів, які необхідно залучити. Але визначити пріоритетність, тобто побудувати ієрархію національних цінностей досить важко, оскільки будь-яка національна цінність априорі є безцінною.

Тому одним із підходів, який може бути використано для побудови ієрархії національних інтересів є підхід, в основу якого покладено ступінь їх важливості для забезпечення національної безпеки. У даному випадку вказана ступінь є критерієм для визначення пріоритетності тих чи інших інтересів стосовно інших із сукупності, яка розглядається.

Ступінь важливості інтересів визначається з огляду на оцінки збитку (шкоди) національній безпеці у разі неналежної реалізації того чи іншого інтересу, тобто для визначення ступеня важливості національного інтересу експертам необхідно відповісти на запитання: "Які будуть наслідки, коли інтерес не буде реалізованим?"

З огляду на викладене вище національні інтереси, наприклад, можуть бути класифіковані як такі, реалізація яких має високу, середню та низьку ступінь важливості для національної безпеки.

Так, очевидно, що високу, тобто найвищу ступінь важливості будуть мати національні інтереси, реалізація яких пов'язана зі збереженням (захистом) та розвитком національних цінностей, втрата яких породжує реальну загрозу фізичному та духовному буттю (існуванню) народу або руйнації державного утворення. Фактично це інтереси виживання народу, бо мова йде про збитки (шкоду) для національної безпеки, які є недопустимими. Наприклад, територіальна цілісність або державний суверенітет є саме такими національними інтересами. Тому за будь-яких умов необхідно уникнути вказаних збитків (шкоди) використовуючи весь потенціал, який є у розпорядженні держави, у тому числі й використання збройних сил.

Водночас, якщо не реалізація національного інтересу, який розглядається, негайно і безумовно поставить під загрозу реалізацію інтереси, які за даних умов були визначені, які такі, що мають високу ступінь важливості – його також необхідно розглядати, як інтерес високого ступеня важливості.

При цьому важливим є те, що ймовірність загроз національним інтересам, які мають високу ступінь важливості може бути незначна. Але катастрофічні наслідки реалізації цих загроз зумовлюють необхідність створення та підтримання на належному рівні готовності відповідних сил і засобів (зокрема, збройних сил, спецслужб, мобілізаційних резервів тощо). Очевидно, що пов'язані з цим витрати держави (матеріальні, фінансові, кадрові тощо) є цілком виправданими, оскільки дають змогу не допустити реалізацію ймовірної загрози нанесення збитків (шкоди), розмір яких є недопустимий для національної безпеки за будь-яких умов.

Варто також зазначити, що у нестабільній державі реальна загроза фізичному чи духовному існуванню народу може виникнути не обов'язково внаслідок загроз зовнішнього характеру (зокрема, збройного нападу). Так, інтереси забезпечення добробуту населення чи забезпечення прав і свобод людини за певних умов можуть набути статусу високого ступеня важливості.

Якщо відсутність прогресу у реалізації інтересу, який розглядається, лише певною мірою зашкодить реалізації інтересів (мається на увазі допустимий для національної безпеки рівень втрат), які мають високу ступінь важливості, він має бути ідентифікованим, як інтерес середнього ступеня важливості.

У разі, коли наслідком нереалізації національного інтересу будуть збитки (школа) для національної безпеки, які нижче допустимих і не будуть здійснювати вплив на реалізацію інтересів, які мають високу ступінь важливості, то цей інтерес має бути визначений, як інтерес низького ступеня важливості.

Водночас віднесення національних інтересів до тих, які мають низьку ступінь важливості, не означає, що не повинні передбачатися ті чи інші заходи, спрямовані на його реалізацію.

Описаний вище підхід щодо побудови ієрархії національних інтересів дозволяє ідентифікувати їх як інтереси виживання (життєво важливі), важливі та периферійні (другорядні) національні інтереси.

Таким чином, принциповою ознакою національних інтересів, які ідентифіковані як інтереси

виживання є найвища ступінь важливості їх реалізації для забезпечення національної безпеки, тобто це інтереси, реалізація яких пов'язана зі збереженням (захистом) національних цінностей, втрата яких ставить під загрозу фізичне і духовне існування народу, призводить до руйнації державного утворення (територіальна цілісність, державний суверенітет тощо).

На жаль, сьогодні ні Закон України "Про національну безпеку України" ні Стратегія національної безпеки України не тільки не виокремлюють перелік життєво важливих національних інтересів (інтересів виживання), а й взагалі не наводять переліку вказаних інтересів, лише частове згадування про них.

Таким чином, національні інтереси є інтегральною інтерпретацією сукупності збалансованих інтересів (потреб) людини (громадянина), суспільства, держави у різних сферах їх життєдіяльності, реалізація яких гарантує збереження національних цінностей, державний суверенітет, територіальну цілісність та прогресивний суспільно-політичний і соціально-економічний розвиток. Вони мають складну структуру, можуть бути класифіковані за різними ознаками, а критерієм для побудови ієрархії національних інтересів може бути ступінь їх важливості для забезпечення національної безпеки.

8.3. Поняття «небезпека» в теорії національної безпеки

У теорії національної безпеки під небезпекою розуміється об'єкт, (фактор, явище, процес тощо), який в соціальних системах має об'єктивно-суб'єктивну природу та який (за певних умов) може здійснювати негативний вплив на інший об'єкт (об'єкти) або процес (процеси) реального світу внаслідок чого його (їх) буттю (існуванню, функціонуванню, розвитку тощо) може бути завдана певна шкода (збиток).

Соціальні системи є системами з активними елементами, якими є людина, соціальні групи, інститути держави тощо, між якими відбуваються соціальні взаємодії. Ці системи завжди перебувають під впливом сукупності різних Н., які є наслідком прояву та взаємодії тих чи інших факторів, що мають об'єктивно-суб'єктивну природу. Н. здійснюють (або можуть здійснити) негативний вплив на соціальні системи, через що їх буттю (існуванню) може бути завдано шкоди (збитку). Наприклад, погіршиться позитивна динаміка розвитку систем, зміняться їх якісно-кількісні характеристики тощо, внаслідок чого вони можуть бути зруйнованими (загинути). У загальному випадку джерелом Н. є об'єкти (явища, процеси тощо), що породжують фактори, які здатні завдати шкоду (збиток) іншому об'єкту (явищу, процесу тощо). При цьому існує беззаперечна взаємозумовленість змісту поняття (концепту) Н. зі змістом поняття (концепту) безпека і, навпаки, через те, що в процесі еволюції живої природи сформувався інстинкт самозбереження живих істот. Тому базова передумова існування будь-якої живої істоти залежить від того, як вона може виявляти та оцінювати фактори (в тому числі й ті, які зумовлюють розвиток зовнішнього середовища), що загрожують природній визначеності її буття (передусім її фізичному існуванню). Відтак для живого організму визначальними є фактори, які заперечують його існування як об'єкта реального світу. Це зумовлює необхідність його адекватного реагування на ці фактори для забезпечення самозбереження та за необхідності спонукає до активних захисних дій.

Таким чином, дія (явище, процес тощо), що заперечує існуванню живого організму набуває в суб'єктному визначенні специфічної форми Н. Тому, коли йдеться про сприйняття тим чи іншим суб'єктом Н., мається на увазі форма ототожнення та оформлення вказаної дії, яка є усвідомленим суб'єктом запереченням його існування. Тобто Н. завжди пов'язується не з будь-яким запереченням, а лише з тим, що спрямоване на заперечення буття (існування) того чи іншого об'єкта живої природи. При цьому важливим є саме об'єктивно-суб'єктивний характер природи Н., оскільки будучи суб'єктною формою, вона за змістом може мати як суб'єктивний, так і об'єктивний характер (оформлення можуть отримати і об'єктивні відносини і суб'єктивні уявлення про них). Водночас, співвідношення суб'єктивності і об'єктивності може бути досить різними. Це означає, що одна й та дія (явище, процес тощо) може отримати з боку суб'єкта різну оцінку, оскільки форму Н. отримує не всяке заперечення, а лише те, яке ідентифікується й оцінюється суб'єктом, як заперечення його існування.

Принципово важливим при прийнятті тих чи інших управлінських рішень суб'єктами публічного управління та адміністрування є те, що наявність Н. завжди пов'язана з деякою можливістю, а саме з майбутніми (очікуваними) негативними наслідками для об'єкта щодо припинення свого існування як системи (зокрема, може бути зруйнована його структура, яка характеризує його якісно-кількісні характеристики та спроможність виконувати життєво-важливі для нього функції). Тому виявлення суб'єктом можливості негативних для свого існування наслідків призводить до формування у нього й відповідного ставлення до того чи іншого предмета (дії, явища тощо) як Н. При цьому в загальному випадку Н. може бути не тільки якась зовнішня дія, що заперечує існування об'єкта, а й відсутність дії або умов, життєво-важливих для існування, наприклад, для живого організму це може бути відсутність їжі. Крім того, Н. не тотожна виключно негативній оцінці дії (процесу, явища тощо). Вона має також і позитивне для збереження життя суб'єкта значення, оскільки в разі належної оцінки факторів, які зумовлюють негативні для його існування наслідки, це дає йому можливість сформуванню й адекватне ставлення (дію) щодо того чи іншого фактору (предмета, процесу, явища тощо).

Розглядаючи Н. у контексті умов функціонування соціальних систем варто враховувати, що людина, на відміну від інших живих організмів, має можливість не тільки оцінювати ті чи інші фактори, як Н., а й сприймати їх опосередковано, тобто переносити свою оцінку на інші об'єкти. Наприклад, людина може визначати Н. стосовно інших людей, інститутів та інституцій держави, суспільства в цілому. Проте і в цьому разі оцінювання того чи іншого фактору, як Н. залишається визначенням (інтерпретацією) саме людини. Тому, як правило, один і той самий фактор (дія, явище, процес тощо) оцінюється людиною як небезпечний чи як безпечний залежно від її ціннісних орієнтацій, політичних чи професійних вподобань тощо. Так, в умовах війни ті чи інші фактори, які оцінюються у контексті нанесення шкоди (збитків) супротивнику інтерпретуються його учасниками по-різному.

В кінцевому підсумку за об'єктивним змістом Н. для будь-якого предмета є заперечення природної визначеності його буття (існування), а можливість заперечення міститься в ньому самому, тобто, якщо є предмет, то є і можливість заперечення його існування. Так, для держави, яка втратила незалежність, Н. втрати незалежності не може бути, але, водночас, є небезпека втрати її територіальної цілісності. Для людини, яка втратила ноги, відсутня небезпека їх втратити, але, очевидно, що допоки вона є жива існує Н. її смерті. Це означає, що сам факт існування предмета криє у собі можливість заперечення його кількісно-якісних характеристик, які визначають його структурно-функціональну сутність як предмета. Іншими словами, за своїм об'єктивним змістом можливість Н. існує не ззовні, а всередині предмета, якому Н. загрожує як заперечення існування життєво-важливих для нього кількісно-якісних характеристик, тобто тих, що визначають його природну цілісність та специфічну індивідуальність. Водночас механізмами (причинами) реалізації Н. можуть бути як зовнішні, так і внутрішні фактори. Таким чином, розкриваючи зміст, визначаючи спрямованість та оцінюючи наслідки Н. для буття (існування) соціальних систем необхідно враховувати наступне.

По-перше, будь-яка Н. є суб'єктною формою оцінки того чи іншого фактору (дії, явища, процесу тощо), який ідентифікується та оцінюється суб'єктом як заперечення природної визначеності його буття (існування). Тому необхідно завжди розрізняти об'єктивні передумови виникнення Н. та суб'єктну форму її відображення, які не тотожні. При цьому одну і ту саму дію (явище, процес тощо) людина може оцінювати по-різному в контексті її інтерпретації як Н., в тому числі й її причини, наслідки, масштаби тощо. Наприклад, передумовою формування соціального явища, яке позначають концептом "ворог" може бути об'єктивно існуюче вороже ставлення до людини. Проте це ставлення лише після перенесення суб'єктивних визначень на вказане явище набуває для суб'єкта значення, яке він вкладає у зміст поняття (концепту) "ворог".

По-друге, ототожнення об'єктивного змісту Н. із суб'єктною формою її сприйняття певною мірою призводить до перенесення суб'єктивного змісту на об'єкт Н., але це не змінює її об'єктивного змісту. Наприклад, коли ми стверджуємо, що колір предмету жовтий, це ще не означає, що вказаний колір дійсно є об'єктивною властивістю цього предмету, бо, як відомо, колір не залежить від нашого сприйняття. Тому принципово важливим є те, що перенесення суб'єктивної форми сприйняття Н. на її об'єкт (дію, процес, явище тощо) може й не відповідати його сутності в контексті оцінювання об'єкта як Н. Передусім, оцінка міри (ступеня) Н., як правило, залежить від цінності для

суб'єкта оцінювання того, що заперечується. Ця оцінка завжди має ціннісний характер, яка стосовно того чи іншого фактору (дії, явища, процесу тощо) в різних світоглядно-ціннісних (культурних), політичних, економічних тощо системах може бути досить різною.

По-третє, Н. може розглядатися як можливість (здатність) впливу того чи іншого фактору (явища, процесу тощо) на об'єкт і завдання йому такої шкоди (збитку), величина якої за певних умов може бути "смертельно небезпечною", тобто призвести до загибелі об'єкта. Тому визначення ймовірності цієї можливості та обсягів вказаної шкоди (збитку) має бути пріоритетним завданням суб'єктів публічного управління у сфері національної безпеки (передусім, органів державної влади).

З огляду на викладене принципово важливим є розуміння соціального виміру Н. та її джерел. Н. у соціальному сенсі – це передусім об'єктивна можливість негативної дії тих чи інших факторів на функціонування та розвиток суспільства, як соціальної системи (соціального організму), яку утворюють індивіди та соціальні групи, взаємопов'язані взаємозумовленими соціальними зв'язками і взаємодіями. Ці дії можуть завдати соціальній системі ту чи іншу шкоду, внаслідок якої суттєво зміняться властивості системи, погіршиться її стан, виникне небажана динаміка розвитку тощо. Тому джерелом Н. для соціальної системи можуть бути *об'єкти* (явища, процеси тощо), які здатні завдати їй шкоди (збитки), зокрема, викликати дисбаланс у соціальній взаємодії її структурних елементів і навіть послабити або зруйнувати її структуру, а отже, заперечити природну визначеність її буття (існування) та розвитку системи. При цьому в соціальних системах основними джерелами Н. для їх нормального функціонування завжди є суперечності, що виникають між суб'єктами соціальної взаємодії. Проте форми та види прояву Н. можуть бути різними.

Так, форми прояву Н. для соціальних систем, зокрема залежать від сфери життєдіяльності індивідів (людей), соціальних груп, суспільства в цілому та держави, як соціального інституту, територіально-просторового та часового масштабу. У зв'язку із цим, як правило виділяють (вирізняють), небезпеки в політичній, економічній, соціальній та гуманітарній сферах життєдіяльності, небезпеки загальнодержавного та регіонального значення, небезпеки довго- чи короткотривалого характеру. Водночас, ці Н. можна звести до двох видів: зовнішніх та внутрішніх. Зовнішня Н. для об'єкта (соціальної системи) — це можливість якого-небудь фактору (або їх сукупності), що перебувають поза межами структури об'єкта, за певних умов справити негативний вплив на нього і завдати йому певної шкоди, наприклад, погіршити його стан або викликати небажану динаміку розвитку, а внутрішня Н. для об'єкту – це можливість якого-небудь елемента його структури (або їх сукупності) за певних умов завдати шкоди об'єкту із середини. Через це Н. є проявом якісного стану взаємозв'язків між взаємодіючими елементами соціальної системи, коли в разі виникнення внутрішніх суперечностей між ними або порушення стійкості цих зв'язків (зумовлених внутрішніми або зовнішніми факторами), один з елементів може завдати збитку (шкоди) ін.

Це означає, що поза відносинами, що склалися між елементами системи, жоден з них, який має руйнівний потенціал, не може розглядатися як Н. стосовно іншого, що не взаємодіє з ним. При цьому кількісно-якісна характеристика взаємовідносин між суб'єктом та об'єктом Н. значною мірою залежать від реального стану суб'єкта в певний момент часу, передусім його можливостей щодо нормального функціонування, прогресивного розвитку, здатності адекватного реагування на фактори, які є причинами Н. Тому у практичній діяльності суб'єктів публічного управління та адміністрування у сфері національної безпеки принципово важливим є побудова ієрархії Н. національним інтересам.

З огляду на виникнення умов, за яких формується потенціал протидії реалізації національним інтересам, Н. можуть бути за ступенем їх негативного впливу на реалізацію цих інтересів розміщені у такій послідовності (ієрархії): потенційний виклик (накопичення певного потенціалу протидії реалізації інтересам є, але ризик нанесення шкоди національній безпеці не є очевидним); реальний виклик (формування потенціалу протидії реалізації інтересів завершилося і ризик нанесення шкоди національній безпеці стає очевидним); потенційна загроза (шляхом офіційних політичних, економічних чи інших дій, без застосування засобів збройної боротьби завдається шкода національній безпеці, масштаби якої не зачіпають життєво-важливих національних інтересів, але ризик нанесення такої шкоди є очевидним); реальна загроза (завдання шкоди життєво-важливим національним інтересам без використання засобів збройної боротьби є очевидним); масштаби шкоди мають локальний характер, але ризик, що вони набудуть комплексного характеру, є

значним); реальна Н. (найвища ступінь загрози, коли ризик завдання максимально великої шкоди життєво-важливим національним інтересам є найвищим, тобто вказана шкода набуває комплексного характеру, наприклад, війна розпочалася або може розпочатися в будь-який момент).

Запропонована ієрархія Н. національним інтересів, як і будь-яка інша, є умовною і може бути доповнена (уточнена), наприклад, з використанням таких критеріїв: характер (соціальні, техногенні чи природні); розмах та масштаб можливих наслідків (глобальні, регіональні, субрегіональні, національні, локальні); сфера прояву та термін дії (політичні, економічні, інформаційні, внутрішні, зовнішні, довгострокові, короткострокові тощо). Водночас вказана ієрархія Н. дозволяє виконувати низку наукових та практичних завдань щодо забезпечення національної безпеки, зокрема: дає змогу ідентифікувати будь-яке явище (подію, процес, ситуацію) як потенційний чи реальний виклик, потенційну чи реальну загрозу або реальну небезпеку національним інтересам і, відповідно, планувати та вживати комплекс заходів щодо формування та забезпечення ефективного функціонування системи забезпечення національної безпеки; може бути використана при моделюванні процесу забезпечення національної безпеки; є важливою при визначенні та уточненні національних цілей; дає змогу відмовитися від традиційного включення до базових нормативних документів у сфері забезпечення національної безпеки досить гіпотетичного переліку потенціальних, реальних, актуальних, перспективних тощо загроз національній безпеці, не проводячи між ними чіткої межі (як це, на жаль, має місце в українських реаліях); створює передумови для можливості кількісно оцінювати рівень Н. шляхом визначення можливих ризиків завдання шкоди (збитку) національним інтересам за тих чи інших умов їх реалізації.

І насамкінець, очевидно, що той чи інший рівень Н. національним інтересам має спонукати суб'єктів публічного управління та адміністрування у сфері національної безпеки до певних дій. Так, за умов (ситуацій), коли Н. національним інтересам ідентифіковані (оцінені), як потенційний та реальний виклики вказані суб'єкти, а також відповідні сили і засоби, зокрема спецслужби та збройні сили, мають перебувати у стані постійної готовності до нейтралізації загроз життєво-важливим національним інтересам. Ситуацію ж реальної загрози національній безпеці, слід розглядати як таку, за якої вони мають бути переведені у стан підвищеної готовності, а у разі реальної Н. для забезпечення здійснення комплексу заходів (політичних, економічних, воєнних та ін.), спрямованих на захист життєво-важливих національних інтересів, вони мають бути переведені у найвищу (повну) ступінь готовності.

8.4. Поняття «загроза», «виклик» та «ризик» національній безпеці

Поняття «загроза» національній безпеці. Згідно з чинним законодавством під загрозами національній безпеці розуміються явища, тенденції і чинники, що унеможливають чи ускладнюють або можуть унеможливити чи ускладнити реалізацію національних інтересів та збереження національних цінностей України.

Але характеризуючи чинники, які здійснюють вплив на національну та міжнародну безпеку, широко вживаються і такі поняття, як «ризик» та «виклик». При цьому деякі дослідники часто ототожнюють поняття «виклик» з поняттям «загроза», а поняття «загроза» – з поняттям «небезпека». Зокрема, у керівних документах з питань національної безпеки у США, трапляються усі вищезазначені поняття.

Відсутність критерію, за допомогою якого можна було б класифікувати загрози як реальні чи потенційні, суперечливість при вживанні в діяльності органів державної влади понять «небезпека», «загроза», «виклик», «ризик», зумовлюють необхідність більш детального розгляду вказаних понять.

Передусім розглянемо більш детально поняття «небезпека» та «загроза».

У нормативних джерелах під поняттям «небезпека» часто розуміється можливість загрози, біди, нещастя, катастрофи, тобто в них поняття «загроза» і «небезпека» семантично не розрізняються.

Заслуговує також на увагу визначення поняття «небезпека», у яких пропонують розглядати це поняття в контексті наявних засобів (можливостей) захисту, суб'єкта (об'єкта) від небезпеки та психологічного сприйняття якогось явища (процесу), як загрози. На їхню думку, «небезпека – цей

стан (ситуація) суб'єкта (об'єкту), при якому суб'єкт (людина, суспільство) психологічно сприймає (оцінює) міру об'єктивної можливості (вірогідність) здійснення виниклих (чи можливих) зовнішніх загроз і міру збитку, який може бути причинний в результаті реалізації цих загроз, з урахуванням наявного у суб'єкта (об'єкту) захисту (системи захисту)“

Інші дослідники, зокрема, вважають, що одним з напрямів державної політики у сфері безпеки має бути виявлення небезпек, оцінка ризиків і прогнозування надзвичайних ситуацій, а також зменшення ризику та підвищення ефективності захисту населення і територій, тобто в їх розумінні має йтися про деяку сукупність небезпек і що небезпека є об'єктивна реальність будь-якого виду людської діяльності, а її ступінь (міра) характеризується ризиком.

Існують також різні погляди і щодо змісту поняття “загроза”. Так, на думку О.С.Бодрука загроза – реальна ознака небезпеки, вона виступає базовою конструкцією, яка поєднує між собою інші компоненти безпеки. Досить близькою до позиції О.С.Бодрука є погляд на поняття “загроза” В.Л. В.І.Мунтіяна, який вважає, що під цим поняттям слід розуміти практично реальну, але не фатальну можливість завдання шкоди, майнових, фізичних або моральних (духовних) збитків особистості, суспільству чи державі, але критерію класифікації загроз на потенційні чи реальні не наводить.

Становить інтерес думка українського вченого А.Б.Качинського, який переконаний, у тому, що загроза – це явище з прогнозованими, але неконтрольованими небажаними подіями, що можуть, у певний момент часу в межах певної території завдати шкоди здоров'ю людей, спричинити матеріальні збитки тощо. На його думку, поняття “загроза” відображає можливість виникнення деяких умов технічного, природного, економічного або соціального характеру, за наявності яких можуть виникнути несприятливі події та процеси. Таким чином у А.Б.Качинського ключовим при розкритті поняття “загроза” є те, що передбачається наявність певної можливості (ймовірності) виникнення несприятливих умов, які можуть призвести до заподіяння якоїсь шкоди (збитку).

Загроза є високою мірою ескалації напруженості і протистояння різних суб'єктів..., вона виникає безпосередньо з небезпеки, є підсумком її розвитку”.

Варто зауважити, що фахівці у сфері національної безпеки часто розрізняють різні види загроз, зокрема:

об'єктивну – виникає чи має місце існує незалежно від цілеспрямованої людської діяльності – наприклад, природна катастрофа;

суб'єктивну – виникає внаслідок цілеспрямованої діяльності людей;

уявну – є результатом неправильної оцінки інформації, внаслідок чого загроза інтерпретується як об'єктивна реальність при її відсутності;

потенційну – може бути реалізована за тих чи інших обставин;

реальну – вже здійснюється або може бути здійснена (реалізована у будь-який момент часу).

Поняття “виклик” національній безпеці. На Заході, а згодом і на Сході, у науковій та публіцистичній літературі набуло досить широкого вжитку поняття “виклик”, яке використовується політиками, управлінцями, науковцями, аналітиками та експертами.

На думку В.І.Мунтіяна, виклик – це прагнення однієї держави (групи держав) до протидії іншій державі (групі держав) у реалізації національних інтересів.

Разом з тим, ті, хто вживає це поняття, як правило, не акцентують уваги на його взаємозв'язку з поняттями “небезпека”, “загроза” та “ризик”, а іноді й не розрізняють їх.

Наприклад, Е.Картер та У.Дж.Перрі стверджують: “Сполученим Штатам доведеться мати справу з цілим рядом викликів, які не призводять до світової війни і не загрозливі виживанню США. Такі виклики здатні ущемити економічні зв'язки або привести до використання зброї масового знищення. Немає причин, що ці загрози зникнуть”

Аналіз наукової літератури дає змогу погодитися з висновками тих, які вважають, що поняття “виклик” можна ідентифікувати як проблему, що з певних причин і на певному відрізку часу актуалізувалася і загострено сприймається політичною елітою, має, на її думку, важливе, пріоритетне значення для національної безпеки, тобто, що виклики це проблеми, які постійно виникають перед соціальним об'єктом.

Проблеми, як і загрози, не мають чіткого механізму розв'язання, але на відміну від них не вимагають невідкладного втручання. Це, звичайно, не означає, що будь-яка проблема є викликом. Проблеми мають своїх конкретних носіїв, свою внутрішню динаміку розвитку. Вони зазвичай є конкретними в часі та просторі, але набувають політичного значення в міру їх сприйняття тими чи

іншими суб'єктами як таких. В такому випадку можна говорити, що вказані проблеми стають викликами для цих суб'єктів. Так, можна говорити про виклик глобалізації країнам світу. Але масштаби можливих наслідків глобалізації кожною країною оцінюються по-різному.

Оскільки виклик пов'язується із проблемою, яка не обов'язково вимагає невідкладного (негайного) втручання, то виникає і проблема вибору: вживати чи не вживати тих чи інших заходів, тобто приймати ті чи інші управлінські рішення, як реакцію на виклик. У даному випадку суть проблеми вибору полягає в тому, що неоптимальний вибір може призвести до переорієнтації зусиль держави у сфері національної безпеки (а отже, і її обмежених ресурсів) на вирішення другорядних завдань. Водночас, ігнорувати виклики також не можна, оскільки вони, з часом можуть перерости в загрозу національній безпеці.

Принципово важливим при визначенні загрози є її сприйняття, оскільки саме від цього залежить вибір сил, засобів, форм, методів, способів реагування на загрозу. Очевидно, що при цьому ключову роль відіграє якість та повнота зібраної інформації про фактори (явища, події, процеси), які породжують загрози. Водночас можливі ситуації, коли політична еліта, не зважає на якість та повноту вказаної інформації. Виходячи з своїх корпоративних інтересів вона може публічно продемонструвати поодинокі приклади викликів, як широкомасштабних загроз загальнодержавного значення, провокуючи уявного агресора на зворотні дії, а отже і призводячи тим самим до зростання напруженості в міждержавних відносинах.

Можлива і протилежна ситуація, коли політична еліта може свідомо приховувати катастрофічний стан країни, ігноруючи реальні факти й тенденції, які свідчать про серйозні загрози національній безпеці.

Таким чином, як виклики, так загрози можуть крити в собі значну частку суб'єктивізму в оцінці подій, яка виходить з політичних уподобань, рівня фахової підготовки, практичного досвіду, вимог "політичної доцільності" політичних угруповань, які приймають політичне рішення, тощо. З огляду на це з метою підвищення об'єктивності оцінки національної безпеки доцільно, як пропонував О.І.Бодрук використовувати категорію "фактор". Особливістю фактора є те, що він:

- завжди є причиною, рушійною силою будь-якого процесу чи явища;
- не існує поза умов і завжди є частиною умов, формою їх прояву;
- є реалізованою причиною, що вже існує в реальних явищах і процесах з наявністю всіх необхідних для цього умов;
- визначається з урахуванням терміну його існування;
- завжди потребує якісної та кількісної інтерпретації.

Фактори завжди відрізняються від загроз тим, що можуть свідчити як про зниження, так і про підвищення рівня національної безпеки. Це деяка множина можливостей і умов, які або обмежують, або розширюють можливості під час реалізації національних інтересів. Тому, застосовуючи методи факторного аналізу, можна досліджувати захищеність національних інтересів та проводити відповідний моніторинг загроз, незважаючи на те, що при цьому й можуть виникати значні методологічні труднощі.

Таким чином, аналіз викликів і загроз – це завжди суб'єктивний процес сприйняття певною особою чи соціальною групою тих чи інших факторів крізь призму власних інтересів. Унаслідок цього виклики і загрози, на відміну від факторів, мають більш мінливий і, головне, більш суб'єктивний характер.

Поняття "ризик" національної безпеки. Під поняттям "ризик" багато фахівців розуміють можливість того, що результати діяльності або бездіяльності людини (соціальної групи) призведуть до наслідків, які здійснюють вплив на існування чи можливість виникнення ситуації, за якої формуються передумови протидії реалізації національних інтересів, а також діяльність в умовах підвищеної небезпеки в надії на той чи інший успіх. Очевидно, в такому разі поняття "ризик" семантично майже не відрізняється від поняття "загроза".

Водночас багато фахівців, зокрема А.Б.Качинський, пропонують використовувати поняття "ризик" як міру (ступінь) "небезпеки", а саме як розрахункову кількісну оцінку ймовірного розміру шкоди (збитку) національній безпеці у разі настання небажаної події (виникнення небажаної ситуації). Такими подіями, зокрема, можуть бути: війни, катастрофи, політична, фінансово-економічна чи інша криза тощо. Таким чином, "ризик" у цьому разі виступає як кількісна оцінка небезпеки реалізації національному інтересу (національній безпеці), яка є наслідком настання

(можливого настання) вказаної події (ситуації).

Очевидно, що вказаний ризик є і ситуативною оцінкою (характеристикою) цілеспрямованої управлінської діяльності суб'єктів національної безпеки, яка зумовлена неоднозначністю результатів вказаної діяльності й, відповідно, можливим настанням несприятливих для національних інтересів наслідків. Зокрема, вказаний ризик може бути наслідком неадекватності, відсутності чи несвоечасності реакції (дій, заходів тощо) з боку суб'єктів публічного управління у сфері національної безпеки на чинники, які породжують небезпеку реалізації національних інтересів.

8.5. Статистичне та динамічне розуміння сутності ризику національній безпеці

Аналіз ризику, а саме: його виявлення, дослідження, розрахунок прогнозних оцінок, підготовка пропозицій щодо його зменшення, тобто ймовірного розміру шкоди (збитку) для національної безпеки у разі настання небажаної події (виникнення небажаної ситуації) тощо можливий як у статистичному, так і в динамічному розумінні.

У першому випадку аналіз ризику національній безпеці полягає в способі його виразу, що диференціюється залежно від сфери його визначення.

У другому випадку, аналіз (визначення) та оцінка ризику полягають у відмінності (диференціації) ступеня (оцінки) його розподілу пропорційно до масштабу очікуваних втрат від настання небажаної події (виникнення небажаної ситуації). Тому, наприклад, залежно від специфіки завдання, яке вирішується, можна розрізняти малий, великий, прийнятний, критично-допустимий, недопустимий ризик, тощо. Зазначимо, що в останньому випадку йдеться про найвищий ступінь несприятливих наслідків (шкоди, збитків, втрат) для національних інтересів (національної безпеки).

Оскільки діяльність суб'єктів публічного управління у сфері національної безпеки зумовлена необхідністю реалізації національних інтересів у різних сферах життєдіяльності суспільства і держави, варто розрізняти політичні, економічні, соціальні та гуманітарні (духовні) ризики національній безпеці. Варто також у процесі аналізу ризиків розрізняти їх складові, зокрема, зовнішньо-, внутрішньополітичні, фінансові, інвестиційні, інформаційні, військові тощо.

Варто зазначити, що основними факторами, які здійснюють визначальний вплив на величину (ступінь, міру) ризику національній безпеці, є невизначеність, суперечливість, неповнота, неточність інформації, яка використовується при підготовці державно-управлінських рішень стосовно того чи іншого об'єкта управління. Так, у разі прийняття рішення щодо забезпечення політичної безпеки важливими факторами є не тільки інтереси та поведінка учасників управлінських та суспільно-політичних відносин, а й можливі впливи (тиск) суб'єктів міжнародних відносин.

При аналізі та оцінці ризиків національній безпеці і прийнятті державно-управлінського рішення стосовно реалізації національного інтересу, як правило, мають бути піддані детальному аналізу, зокрема такі елементи ризику:

- імовірність виникнення бажаного результату;
- можливість відхилення від поставленої мети;
- відсутність упевненості в досягненні поставленої мети;
- можливість виникнення небажаних наслідків при виконанні (чи невиконанні) тих чи інших дій в умовах невизначеності;
- матеріальні, моральні та інші витрати, пов'язані з упровадженням обраної в умовах невизначеності альтернативи.

У динамічному розумінні при використанні ризику як міри (ступеня) небезпеки національному інтересу (національній безпеці) він може розглядатися як деяка функція. Її аргументами є ймовірність настання небажаної події (виникнення небажаної ситуації) P і розмір максимально можливого збитку (шкоди, втрат), який може бути завдано вказаному інтересу W , унаслідок настання вказаної події (виникнення ситуації). Оскільки вказані аргументи завжди містять певну невизначеність, через неповноту інформації про них (відповідно, p і w), то зрештою функція для визначення ризику матиме вигляд:

$$R (\text{ризик}) = f(P, W, p, w) \quad (1),$$

Указана форма визначення оцінки ризику національній безпеці є досить зручною. Вона дає змогу поєднати в одному показникові різноманітні дані про рівень безпеки об'єкта як функцію наслідків впливу на цей рівень будь-яких процесів (подій, явищ), зокрема, і можливих державно-управлінських рішень з питань забезпечення національної безпеки.

Таким чином аналіз понять “небезпека”, “загроза”, “ризик”, “виклик” та взаємозв'язку між ними дає підстави стверджувати, що поняття “небезпека” є узагальнюючим щодо будь-яких чинників, які можуть бути розцінені як такі, що здатні завдати шкоди (збитку) національним інтересам. Тому воно є більш загальним, ніж поняття “загроза” та “виклик”. У зв'язку з цим можна розглядати множину (спектр) небезпек на деякому інтервалі від максимально можливого її рівня, який є загрозою самому існуванню об'єкта, до рівня, коли небезпекою практично можна знехтувати.

Поняття “ризик” пов'язане з можливістю настання якоїсь події негативного характеру та обсягом шкоди, яка може бути завдана об'єкту (суб'єкту). Тому кількісно визначений ризик може слугувати мірою для оцінки рівня безпеки, а, отже, оцінки загрози і виклику національному інтересу.

8.6. Про один із підходів щодо побудови ієрархії небезпек національним інтересам

Небезпеки реалізації національних інтересів з огляду на сутність понять “виклик”, “загроза” та ймовірність (ризик) виникнення умов, за яких формується потенціал протидії реалізації національним інтересам, можуть бути за ступенем їх негативного впливу на реалізацію інтересу розміщені у такій послідовності (ієрархії):

- *потенційний виклик* (накопичення певного потенціалу протидії реалізації національним інтересам є, але ризик нанесення шкоди національній безпеці не є очевидним);
- *реальний виклик* (формування потенціалу протидії реалізації національних інтересів завершилося і ризик нанесення шкоди національній безпеці стає очевидним);
- *потенційна загроза* (шляхом офіційних політичних, економічних чи інших дій, без застосування засобів збройної боротьби завдається шкода національній безпеці, масштаби якої не зачіпають життєво важливих національних інтересів, але ризик нанесення такої шкоди є очевидним);
- *реальна загроза* (завдання шкоди життєво важливим національним інтересам без використання засобів збройної боротьби є очевидним; масштаби шкоди мають локальний характер, але ризик, що вони набудуть комплексного характеру, є значним);
- *реальна небезпека* (найвища ступінь загрози, коли ризик завдання максимально великої шкоди життєво важливим національним інтересам є найвищим, тобто вказана шкода набуває комплексного характеру, війна розпочалася або може розпочатися в будь-який момент).

Потенційний виклик – це ситуація, коли є ймовірність виникнення умов, за яких може формуватися потенціал протидії реалізації національним інтересам. У цьому разі головним завданням є оцінка ризиків можливих збитків у тій чи іншій сфері національної безпеки, якщо виникнуть умови, за яких може формуватися потенціал протидії реалізації національним інтересам та вжиття заходів переважно профілактично-превентивного характеру щодо блокування виникнення вказаних умов. Іншими словами, це ситуація, коли може відбуватися накопичення певного потенціалу протидії реалізації національним інтересам.

Реальний виклик – це ситуація, коли завершилося формування передумов протидії реалізації національних інтересів, тобто завершилося накопичення необхідного потенціалу, але протидії досягненню національних цілей у формі офіційних заяв, політичних, економічних чи інших дій ще немає. У цих умовах головною метою є: своєчасне виявлення ситуації та основних суб'єктів (об'єктів), які можуть реалізувати вказаний потенціал, тобто протидіяти реалізації національних інтересів; уточнення можливої шкоди для національної безпеки; вжиття низки адекватних виклику заходів профілактичного характеру (для блокування його трансформації у потенційну загрозу).

Потенційна загроза – це ситуація, коли очевидні протидія досягненню національних цілей, намір завдання шкоди (збитку) національній безпеці у формі офіційних політичних, економічних чи інших дій без застосування засобів збройної боротьби, коли вже може йтися про завдання певної

шкоди національній безпеці. Проте її масштаби не зачіпають життєво важливих національних інтересів (суверенітет, територіальну цілісність тощо). Збитки (школа) мають здебільшого локальний характер, тобто це сукупність умов, які, безперечно, вимагають реакції (вжиття конкретних заходів) щодо запобігання їх негативному впливу на національну безпеку. Зокрема, за наявності потенційної загрози органи державної влади мають вжити заходів щодо прямої протидії загрози з метою запобігання її трансформації в реальну. Ці заходи мають бути адекватними рівню загрози, але в будь-якому випадку застосування збройної сили в сукупності сил, засобів і способів, які використовуються для захисту національних інтересів, має виключатися. Таким чином для такої ситуації характерним є очевидний намір протидії реалізації інтересів у формі офіційних заяв з боку тих чи інших суб'єктів, інших дій без застосування силових методів. Завдається певна шкода національній безпеці, але її масштаби не зачіпають життєво важливих національних інтересів.

Реальна загроза – це ситуація, коли очевидні не тільки протидія досягненню національних цілей, а й намір нанесення шкоди життєво важливим національним інтересам у формі офіційних чи неофіційних політичних, економічних та інших дій, але без застосування засобів збройної боротьби. Водночас загроза збройного нападу може бути досить висока. Вже можна вести мову про завдання значної шкоди національній безпеці, масштаби якої зачіпають життєво важливі національні інтереси, але вони мають переважно локальний характер. Інакше кажучи, реальна загроза - це сукупність умов, які безперечно вимагають негайної реакції (конкретних заходів) щодо запобігання їх подальшому негативному впливу на національну безпеку.

У разі виникнення реальної загрози органи державної влади мають вдатися до активних і рішучих заходів щодо прямої протидії загрози з метою запобігання її переростання у реальну небезпеку. Ці заходи мають бути комплексними, передбачати залучення всіх наявних у розпорядженні органів влади сил і засобів, але бути адекватними рівню загрози і, як правило, виключити необхідність застосування збройної сили для захисту життєво важливих інтересів. За реальної загрози шкода життєво важливим національним інтересам не досягає рівня, коли, наприклад, порушується цілісність соціальної, економічної чи політичної системи або втрачаються можливості виконання нею життєво важливих функцій.

Таким чином, у ситуації реальної загрози існує протидія реалізації життєво важливих національних інтересів, але вона має вибірковий характер і не передбачає застосування збройної сили. Водночас загроза застосування засобів збройної боротьби досить висока (зброя може бути застосована в будь-який момент). Завдається шкода реалізації життєво важливих інтересів, але її масштаби мають локальний характер.

Реальна небезпека – це ситуація, коли склалися умови, за яких безпосередня небезпека завдання шкоди життєво важливим національним інтересам є реальністю, тобто вказана шкода має комплексний характер. Це, наприклад, ситуація, коли вже розпочалася війна або коли вона може розпочатися в будь-який момент. З огляду на це держава має використати всі наявні у її розпорядженні сили і засоби для захисту вказаних інтересів, у тому числі засоби збройної боротьби (військову силу). При цьому перевищувати рівень загрози не тільки допустимо, а й бажано (аж до розгляду практичних питань щодо вжиття превентивних заходів), з метою блокування джерела (джерел) загрози у найкоротші терміни (від цього залежить величина можливої шкоди для національної безпеки). Тому реальна небезпека – це ситуація, коли ймовірність запровадження воєнного стану на всій території держави є надзвичайно високою. Це зумовлено тим, що протидія реалізації життєво важливим національним інтересам має комплексний характер, внаслідок чого може порушуватися цілісність соціальної системи та держави, частково або повністю знижуватися можливості виконання ними важливих функцій тощо.

Запропонована ієрархія небезпек національним інтересів, як і будь-яка інша, є умовною і може бути доповнена (уточнена), наприклад, з використанням таких критеріїв:

- *характер* (соціальні, техногенні чи природні);
- *розмах та масштаб* можливих наслідків (глобальні, регіональні, субрегіональні, національні, локальні);
- *сфера прояву та термін дії* (політичні, економічні, інформаційні, внутрішні, зовнішні, довгострокові, короткострокові тощо).

Водночас запропонована ієрархія небезпек національним інтересів дозволяє виконувати низку наукових та практичних завдань щодо забезпечення національної безпеки, зокрема:

- дає змогу ідентифікувати будь-яке явище (подію, процес, ситуацію) як потенційний чи реальний виклик, потенційну чи реальну загрозу або реальну небезпеку національним інтересам і, відповідно, планувати та вживати комплекс заходів щодо формування та забезпечення ефективного функціонування системи забезпечення національної безпеки;
- може бути використана при моделюванні процесу забезпечення національної безпеки;
- є важливою при визначенні та уточненні національних цілей;
- дає змогу відмовитися від традиційного включення до базових нормативних документів у сфері забезпечення національної безпеки досить гіпотетичного переліку потенціальних, реальних, актуальних тощо загроз національній безпеці, не проводячи між ними чіткої межі;
- передбачає можливість кількісно оцінювати рівень небезпек національній безпеці шляхом визначення можливих ризиків завдання шкоди (збитку) національним інтересам за тих чи інших умов їх реалізації.

Наприклад, потенційний та реальний виклики можна розглядати як ситуації, за яких органи державного управління мають перебувати у стані постійної готовності до нейтралізації загроз життєво важливим національним інтересам.

Ситуацію реальної загрози національній безпеці, слід розглядати як таку, за якої система державного управління та необхідні сили і засоби, зокрема спецслужби та збройні сили мають бути переведені у стан підвищеної готовності. У разі реальної небезпеки національній безпеці для забезпечення здійснення комплексу заходів (політичних, економічних, воєнних та ін.), спрямованих на захист життєво важливих національних інтересів, вказані система, сили і засоби мають бути невідкладно переведені у найвищу (повну) ступінь готовності.

Питання для повторення та обговорення на семінарських заняттях

1. Розкрийте сутність національних інтересів
2. Розкрийте зміст проблем, пов'язаних із визначенням множини національних інтересів
3. Які критерії використовують при класифікації та побудові ієрархії національних інтересів?
4. Розкрийте зміст поняття «небезпека» у теорії національної безпеки
5. Розкрийте зміст «загроза» національній безпеці
6. Розкрийте зміст «виклик» національній безпеці
7. Розкрийте зміст «ризик» національної безпеки
8. Дайте характеристику статистичного та динамічного розуміння сутності ризику національній безпеці

ЛЕКЦІЯ 9. Проблема адекватного реагування на небезпеки державності та стійкості соціального порядку, як пріоритет суб'єктів управління

НАВЧАЛЬНІ ПИТАННЯ

- 9.1. Взаємозалежність небезпек руйнації національних цінностей, культурного коду та державності, її компоненти та життєвий потенціал
- 9.2. Шляхи вирішення проблеми захисту державності в сучасних умовах та її аксіологічний аспект
- 9.3. Взаємозв'язок національної безпеки та стійкості соціального порядку та аксіологічний аспект вказаної стійкості
- 9.4. Підходи до вирішення проблеми забезпечення стійкості соціального порядку як соціальної системи, його рівні та їхній взаємозв'язок
- 9.5. Проблемні завдання щодо забезпечення стійкості соціального порядку

9.1. Взаємозалежність небезпек руйнації національних цінностей, культурного коду та державності, її компоненти та життєвий потенціал

Взаємозалежність небезпек руйнації національних цінностей, культурного коду та державності. Системному дослідженню проблемних питань забезпечення національної безпеки у контексті взаємозалежності небезпек руйнації національних цінностей та кризи державності присвятили свої роботи багато мислителів та вчених

Як було показано у попередньому розділі, що безпека завжди є оцінкою суб'єктом ситуації, в межах якої його буттю (існуванню) не загрожує небезпека. Тому визначення її рівня пов'язане із оцінкою суб'єктом умов життєдіяльності, тобто безпека може сприйматися й оцінюватися лише суб'єктом, який рефлексує, тобто людиною. При цьому безпечними впливами на неї є ті, що не призводять до істотної зміни її природного функціонування та розвитку, тобто коли мінімізовані небезпеки для людини, у тому числі її духовного світу.

Сучасні уявлення про безпеку індивіду, суспільства та державних інститутів поміж іншого тісно пов'язані ціннісними орієнтаціями індивіда та національними цінностями. Тому вона безпосередньо пов'язується з суб'єктивними оцінками загроз цінностям суспільства, оскільки наявність безпеки дає змогу суспільству зберігати їх та примножувати. При цьому ціннісні орієнтації індивідів значною мірою є похідними від культурного коду народу, основою яких є національні цінності.

Культурний код народу (нації) відображає унікальні культурні особливості, які дісталися йому від предків, закодовану у певній формі інформацію, яка дозволяє ідентифікувати його культуру. Тому він визначає набір зразків поведінки представників народу (нації). Ці зразки поведінки пов'язані з комплексом стереотипів у свідомості, тому це те, що часто приховано від розуміння, але проявляється у вчинках людей (індивідів).

Таким чином, культурний код допомагає розуміти поведінкові реакції індивідів, визначає, так звану народну психологію, є структуроутворюючим ядром системи моральних цінностей, що фіксують значення того чи іншого явища (події, процесу тощо) для безпеки індивіду та суспільства в цілому.

Той чи інший характер взаємозв'язку безпеки людини (індивіду), національних цінностей та культурного коду народу зумовлюють тенденції змін умов життєдіяльності суспільства, створених ним соціальних інститутів та інституцій, які знаходять своє відображення у відповідних політичних, правових, моральних та інших настановах. Йдеться про умови, за яких забезпечується збереження якісної визначеності суспільства та його функціонування й розвиток як соціальної системи, яке відповідає її природі або про певну її захищеність від небезпек, яка є результатом еволюційного розвитку та наслідком діяльності відповідних інститутів.

Компоненти державності та її життєвий потенціал. Концепт (поняття) "державність" часто ототожнюють з концептом "держава". Проте поняття державність є значно ширшим. Взаємозумовленими компонентами (складовими) державності є:

- соціальні інститути, передусім державні інститути та інституції (механізми), зокрема політичні;
- населення (народ, нація), який проживає на певні території;
- визначена у природному середовищі територія, стосовно якої у міжнародного співтовариства є консенсус, оформлений у вигляді певних нормативних документів, щодо її приналежності вказаному народу.

З огляду на складові державності, вона є соціальною системою. Такі системи володіють певним життєвим (вітальним) потенціалом (можливостями), наявність якого є необхідною умовою їх буття (існування), тобто їх спроможності ефективно функціонувати та розвиватись.

Життєвий потенціал будь-якої соціальної системи залежить від багатьох факторів. При цьому існують різні підходи щодо виявлення та дослідження факторів, від яких залежить він залежить. Це повною мірою стосується й щодо життєвого потенціалу державності, як соціальної системи.

Підходи щодо оцінювання життєвого потенціалу державності вирізняються константами (ідеями), які розглядаються як системоутворюючий чинник державності, якщо розглядати її потенціал у контексті виникнення, становлення, розвитку та перетворення державності в іншу після її руйнації (трансформації).

Перший підхід пов'язаний з ідеєю Бога, тому створення людьми соціальних систем (у даному випадку виникнення державності) розглядається як реалізація певного божого задуму. Очевидно, що у даному випадку життєвий потенціал державності фактично не залежать від діяльності людини, оскільки умовно кажучи "все в руках Божих".

Другий підхід, навпаки, передбачає, що джерелом генезису державності є воля та дії людини, тому вважається що цей генезис є результатом реалізації людиною певних процедур соціального конструювання (проектуювання). Часто підхід передбачає відмову від традиційних національних цінностей або їх тотальну переоцінку. Внаслідок цього відбувається певна роздробленість цілісних уявлень щодо взаємозв'язку та взаємозумовленості світоглядно-філософських, політичних, економічних та інших складових генезису державності. Тому цей підхід заперечує саму можливість отримати системне знання щодо оцінювання життєвого потенціалу державності, як соціальної системи.

Третій підхід акцентує увагу на залежності еволюції державності, а отже і її життєвого потенціалу, від природно-біологічних та соціальних умов середовища її розвитку. Тому вважається, що генезис державності, який тісно пов'язаний з її життєвим потенціалом зумовлений відносно стійким та перманентним процесом виникнення та існування цих умов.

Як зазначалось, одним із базових компонентів державності є народ (нація). Визначальною рисою народу завжди є культурна відмінність від інших народів, фундаментальні специфічні особливості буття (існування), які впродовж тисячоліть формують, так звану ідентичність народу (національну ідентичність). Національна ідентичність — почуття нації бути єдиним цілим, в особі відмітних традицій, культури, мови, політики, тощо. Національна ідентичність людини, зокрема, проявляється в її почуттях приналежності до однієї держави або однієї нації, культурній спадкоємності та самосвідомості, незалежно від громадянства. При цьому зміни традиційних ціннісних орієнтирів, зокрема, за рахунок розмиття національних цінностей призводить, до розколу народу (нації).

Таким чином, кожний народ володіє характерним для нього культурно-цивілізаційним кодом, а цивілізації та нації стійкі передусім в своїй ідентичності, яка й формує їх життєвий потенціал. З огляду на це можна вважати, що культурний код відіграє роль біологічних (генетичних) кодів живих організмів, оскільки його руйнація призводить до вкрай небезпечних наслідків, як і у біологічному випадку, коли генетичні мутації, як правило, призводять до каліцтва або загибелі живого організму.

Подібність протікання соціальних процесів та буття людини, як живого організму, дозволяє розглядати еволюцію соціальних систем як живих систем. Тому на біосоціальному рівні народ (нація), а відтак державність, складовою якої є народ, є популяційними системами. Для таких систем визначальними характеристиками є природний ареал та спадковість.

Для народу (нації) природним ареалом є територія його проживання, а спадковість, зумовлена специфічними особливостями та культурним досвідом буття (існування) народу, які акумулюються в його культурному коді.

Для державності природний ареал також визначається її територією, а спадковість державності акумулює особливості та наслідки еволюції національних соціальних інститутів, які тісно пов'язані культурним кодом народу (нації).

Таким чином, характер (умови) природного середовища задають початковий імпульс формуванню людини (індивіда) та розвитку соціальних інститутів і систем, у тому числі й державності. Соціальні та культурні норми їх співжиття, специфіка менталітету виникають та еволюціонують у контексті формування механізмів адаптації щодо існування у відповідному середовищі. У даному випадку йдеться про менталітет людини (індивіда), соціальних груп та народу (нації), як системи їх переконань, духовних цінностей, уявлень, життєвих координат, підсвідомих стереотипів, ціннісних орієнтацій, відтворення сукупного досвіду попередніх поколінь тощо.

9.2. Шляхи вирішення проблеми захисту державності в сучасних умовах та її аксіологічний аспект

Суть проблеми щодо захисту державності та шляхи її вирішення в сучасних умовах. Незважаючи на те, що умови природного середовища задають початковий імпульс формуванню людини та розвитку соціальних систем, у тому числі й державності, повної ідентичності між соціальними та популяційними системами не існує.

Для перших одним із визначальних еволюційних чинників є духовний стан суспільства, а еволюція популяційної системи визначається біологічними параметрами та ритмами. Разом з тим, усвідомлення сутності та складових життєвого потенціалу державності має враховуватися при

визначенні стратегічних цілей суб'єктів публічного управління у сфері національної безпеки. Йдеться про цілі щодо формування та захисту відповідної моделі державності. Актуальність визначення та досягнення вказаних цілей зумовлена тим, що сьогодні досить часто акцентують увагу на нездатності національної держави вирішувати завдання навіть у традиційних для неї сферах, насамперед щодо забезпечення безпеки людини (індивіда) та соціуму.

Так би мовити, "оптимісти", вважають, що національні держави ще не вичерпали свій історичний ресурс, а "песимісти" свої надії щодо облаштування майбутнього світоустрою пов'язують з їх відмиранням. Звідси й різноманіття постмодерністських проєктів: "мережевого суспільства", "глобальної демократичної імперії", "космополітичної держави", "громадянського суспільства", "глобального громадянства" та ін.

Наприклад, розмірковуючи про неспроможність існуючих державних інститутів адекватно реагувати на сучасні реалії У. Бек стверджує, що європейці, роблять вигляд, ніби все іще існують Німеччина, Франція, Італія, Нідерланди, Португалія, але їх давно вже немає, так як усього того, на чому донедавна тримався національно-державний світ. Тому він переконаний, що національна держава перестала створювати загальний порядок взаємовідносин та надавати відповіді на політичні виклики.

Не менш песимістичні погляди щодо майбутнього національних держав і в З. Баумана, який стверджує, що немає ніякої надії на державні установи, призначенням яких є забезпечення впевненості та безпеки, оскільки свобода державної політики невпинно руйнується новими глобальними силами.

Як зазначалося вище, процеси дерегулювання соціально-економічних і політичних відносин є характерними для сучасного етапу цивілізаційного розвитку, тому суспільство стає все більше індивідуалізованим. При цьому в процесі фрагментації культури соціуму громадянська і культурна ідентифікація та її контроль здійснюються через споживання.

Культурна ідентифікація відбувається не через ідеологічну та політичну мобілізацію (як це було раніше), а через доступ до задоволень. Цей доступ контролюється, бо споживач отримує від фрагментованого культурного середовища специфічну ідентичність, яка є продуктом, що зійшов з конвеєра масової культури, а зростаюча множинність релігійної, етнічної тощо самоідентифікації знижує ступінь політичної мобілізованості громадян, перетворюючи їх в індивідуалізовану масу.

Таким чином, сучасна масова культура, перетворена в ефективний механізм символічної інтеграції, який формує ідентичність глобального споживача. Тому сьогодні в економіці, де домінують фінансові спекуляції, економічна боротьба по суті є боротьбою за свідомість. Це підтверджується прагненням ТНК контролювати збір і поширення інформації, трансформацією свободи підприємництва у насадження тих чи інших культурних моделей для засвоєння їх споживачем та зростання надприбутків.

Водночас і в політиці зростає маніпулювання, яке дезорієнтує масову свідомість, а в культурі переважає споживацтво, як спосіб життя. Внаслідок цього зростає й інтенсивність формування суспільств з розмитою національною ідентичністю. Це означає, що набирають силу процеси ерозії культурних кодів народів, що є головною загрозою як соціальним порядкам, так і розвитку національних держав. Тому, як не дивно, глобалізація набагато більш успішніша в розпалюванні міжобщинної ворожнечі, ніж у сприянні мирному співіснуванню громад.

Разом з тим, і в сучасну епоху будь-яка національна культура, її матеріальні та духовні цінності є рівноцінним індивідуальним виміром суспільного цілого – матеріальних і духовних цінностей людської цивілізації. Тому принципового значення набуває можливість реалізації за тих чи інших умов різних варіантів розвитку суспільства, переосмислення ролі індивідуального та колективного і на цій основі формування нової концепції розвитку людини. Йдеться про концепцію, що зумовлює необхідність збереження культурного коду народу (нації), тобто національної ідентичності, яка, в свою чергу, є визначальною передумовою формування і розвитку національних держав.

Таким чином, соціальні інститути можуть трансформуватися, але при цьому національні цінності та культурний код повинні виконувати вирішальну роль у забезпеченні стійкості державності та визначенні пріоритетів суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку. В динаміці небезпек національній безпеці важливою перемінною є інтенсивність руйнації культурного коду та національних цінностей, які визначають ціннісні орієнтації на рівні свідомості та підсвідомості індивідів, їх політичні, культурологічні та світоглядні уявлення і переконання, моральні та етичні

принципи поведінки. Відтак, насадження цінностей іншої культури суттєво зменшує шанси для вираження національної самобутності, характеру, звичаїв, традицій народу, що в решті-решт призводять до ослаблення державних інститутів і, як наслідок, до кризи державності.

В цих умовах говорити про необхідність зменшення ролі державних інститутів та інституцій у тих чи інших сферах суспільного життя, недопустимо. Навпаки, інтереси забезпечення національної безпеки зумовлюють необхідність активізації їх діяльності у контексті збереження та розвитку національних цінностей, вирішенню проблемних питань збереження культурного коду, як передумов збереження державності.

Аксіологічний аспект вирішення проблеми захисту державності. Людина (індивід), соціальні групи та суспільство свідомо чи інтуїтивно оцінюють діяльність суб'єктів публічного управління у сфері національної безпеки передусім в контексті забезпечення власної безпеки. Тому узгодження їх інтересів в контексті збереження державності має бути пріоритетом вказаних суб'єктів, а також при формуванні та функціонуванні відповідних державних інститутів та інституцій.

Водночас, як свідчить історичний досвід, високого вітального потенціалу народу та людини, як його персоніфікованих суб'єктів, для забезпечення життєздатності буття (існування) державності недостатньо. Для забезпечення її життєздатності необхідно забезпечити ефективні взаємозв'язки між компонентами (складовими) державності (територія, народ, державні інститути). Домінантною основою, яка визначає зміст цих взаємозв'язків є етнокультурні ідентифікатори, релігія, мова, усвідомлення спільної долі тощо, тобто те, що акумулює у собі культурний код народу (нації), який проживає на території держави.

Для оцінки динаміки життєздатності державності та можливого управлінського впливу на неї важливо враховувати фактори, які здійснюють вирішальний вплив на неї в той чи інший період історичного розвитку. При цьому ці фактори мають визначатись у контексті національних особливостей, серед них, зокрема ті, які визначають ідейно-духовний стан суспільства (культурний код, ціннісні орієнтації індивідів), цивілізаційну ідентичність, яка знаходить своє відображення в способах забезпечення соціального порядку

Важливими є й фактори, які здійснюють вплив на якість публічного управління, оскільки при оцінюванні життєвого потенціалу державності варто мати на увазі, що державний апарат потрібен лише, як механізм забезпечення виконання державою своїх функцій, передусім у сфері безпеки. Якщо державний апарат підміняє їх особистим інтересом щодо збереження лише зовнішніх форм державності, то він втрачає і засіб захисту своїх власних інтересів. Ситуація стає ще більш загрозливою для державності в умовах становлення олігархічної республіки. В таких республіках бюрократія відіграє другорядну роль, оскільки саме до рук олігархів переходить монополія на збройне насильство, на адміністрування тощо.

В цілому ж, виявлення та системний аналіз вичерпної множини факторів, які здійснюють вплив на життєвий потенціал державності є досить складним завданням. Головною причиною є суперечливість, невизначеність, відсутності достовірної інформації щодо міри кореляції між факторами, а також джерел їх походження. Наприклад, це підтверджують дискусії стосовно раціонального співвідношення двох людських цінностей: свобо

Необхідно також враховувати, що, як зазначають багато фахівців у сфері національної безпеки, сьогодні фактично йде світова інформаційно-інтелектуальна війна, головною метою якої є руйнування саме життєвого потенціалу державності.

Таким чином, без врахування тих чи інших трансформацій культурного коду народу та зміни його ціннісних орієнтацій, неможливо обґрунтувати заходи щодо забезпечення духовної єдності суспільства та визначити стратегічні цілі щодо зміцнення державності. Тому управлінські рішення у сфері національної безпеки мають прийматися з урахуванням взаємозалежності небезпек трансформації культурного коду народу та державності. Зокрема, варто враховувати, що не тільки руйнація соціальних інститутів, моральна-психологічна деградація особистості чи порушення територіальної цілісності, а й ослаблення взаємозв'язків між цими компонентами державності призводить до її дезінтеграції. Тому вирішення забезпечення національної безпеки без урахування цього взаємозв'язку втрачає будь-який сенс.

Варто зазначити, що культурний код народу та національні цінності є більш інерційним соціальним явищем (більш статичним) щодо змін, ніж державність. Проте сьогодні тими чи іншими суб'єктами активно генеруються соціокультурні реальності, яких насправді не існує, так звані

симулякри. Як правило, останні є носіями руйнівної для культурного коду та державності енергії, тому мають розглядатися як небезпеки для народу, унікальні культурні особливості якого є визначальним чинником його права на формування національної за своєю сутністю держави.

Взаємозалежність небезпек руйнації національних цінностей, культурного коду та державності, природа життєвого потенціалу та проблеми щодо захисту державності зумовлюють необхідність визначення суб'єктами публічного управління у сфері національної безпеки стратегічних цілей щодо забезпечення стійкості соціального порядку та держави.

9.3.Взаємозв'язок національної безпеки та стійкості соціального порядку та аксіологічний аспект вказаної стійкості

Взаємозв'язок національної безпеки та стійкості соціального порядку. Ефективність соціального управління та консолідація суспільства навколо цілей, досягнення яких гарантує його безпеку, значною мірою залежить від вирішення проблеми забезпечення стійкості соціального порядку. При цьому сучасна епоха генерує все нові і нові виклики та невизначеності, які суттєво ускладнюють її вирішення. Тому вирішенню проблеми забезпечення національної безпеки у контексті забезпечення стійкості соціального порядку, присвятили свої роботи багато дослідників. Поміж іншого вони акцентують увагу на:

- подвійній природі феномену безпеки людської спільноти, через що принципово важливим є виокремлення безпеки в природній визначеності від безпеки людини, як свідомої істоти;
- ціннісних аспектах соціального порядку, а саме міксерізації ціннісних орієнтацій народів (націй) та маргіналізації носіїв культури під впливом масової культури;
- значних труднощах щодо забезпечення стійкості соціального порядку традиційними інструментами в епоху постмодерну, через що виникають кризові явища для державності та її компонентів;
- важливості наближення раціональних прагматичних цілей індивіду до інтересів та цілей розвитку суспільства та інститутів держави, як передумову забезпечення їх прогресивного та безпечного розвитку.

Результати їх досліджень розкривають сутність проблеми стійкості соціального порядку у контексті забезпечення національної безпеки та збереження життєвого потенціалу державності, як соціальної системи. Вказана стійкість акумулює результати зусиль суб'єктів публічного управління у сфері національної безпеки щодо реагування на небезпеки суспільно-політичній дестабілізації, територіальній цілісності, правам і свободам людини, руйнуванню культурно-цивілізаційного коду народу. Тому забезпечення стійкості соціального порядку має бути пріоритетом в діяльності цих суб'єктів.

Люди об'єднуються у групи та налагоджують між собою соціальні взаємодії значною мірою керуючись прагненням до безпеки, тобто щоб мінімізувати небезпеки щодо їх життєдіяльності. Саме страх перед небезпеками, спонукає індивідів відмовлятися від свободи необмеженого самоствердження та об'єднуватися в суспільство. Інакше, як показав Т.Гоббс, вони можуть залишитися в стані, за якого ніхто не зможе їм гарантувати особисту недоторканність і безпеку. При цьому безпека завжди є соціальною цінністю для людей, оскільки створює умови для їх буття та розвитку, а знання про неї дають індивіду свободу вибору, розкривають його ціннісну значущість. Тому функція забезпечення безпеки є однією з найважливіших для державних інститутів та інституцій.

Значний внесок у розуміння соціального аспекту безпеки людини зробив Е. Дюркгейм, на думку якого визначальними елементами її забезпечення мають бути соціальні норми. Ці норми спрямовані на обмеження егоїстичних устремлінь людини, запобігання соціальним конфліктам, їх врегулювання, а директивне регулювання її поведінки має здійснюватися шляхом формуванням у неї відповідних ціннісних орієнтацій. Тому принцип цілісності систем зобов'язує забезпечувати соціальний порядок, сформований в інституційному середовищі, яке спонукає до об'єднання різноспрямованої діяльності її елементів в єдиний процес для досягнення загальних цілей, передусім щодо її безпеки. Таким чином, соціальний порядок, є цінністю для соціальної системи,

оскільки його збереження забезпечує її існування як такої.

Аксіологічний аспект стійкості соціального порядку. У філософії, згідно традиції започаткованої І. Кантом, базовим у розумінні сутності цінностей є те, що саме почуття людей спонукають її визначати те, що стоїть над усім, до чого варто ставитися з повагою, чого варто досягати, що необхідно захищати понад усе. Звідси й відомий імператив І. Канта, який зводиться до того, що людина є найвищою цінністю, оскільки саме вона визначає що є цінним, а що ні. Звичайно, що у кожній епохи є своя система цінностей. Тому завжди існує сукупність ціннісних орієнтацій, які є регуляторами людської діяльності, факторами стабільності та інтеграції соціальних систем різних рівнів. Відтак головна функція цих цінностей є соціальною, бо є основою вибору для дій та інтеграції елементів соціальних систем і, як наслідок, формування певного соціального порядку.

Соціальна система накопичує, зберігає та підтримує (чи заперечує) ті чи інші ціннісні орієнтації індивіду, які визначають для нього найбільш значиме, суттєве, цінне у його житті. Тому ці орієнтації є головним фактором, який регулює мотивацію індивіду. Вони обумовлюють, зокрема, такі його якості як вірність суспільним ідеалам, наполегливість у досягненні суспільно значимих цілей, готовність захищати національні цінності. При цьому вказані цінності значною мірою є інтегральною оцінкою ціннісних орієнтацій минулих поколінь народу, тобто продуктом його цивілізаційного розвитку. Таким чином, головна мета діяльності соціальної системи визначається сукупністю цінностей, які є основним фактором соціалізації її елементів (індивідів).

Водночас принципово важливим є те, що між цілями суспільства та індивіда завжди існують певні розбіжності, бо він переслідує свої прагматичні цілі, в основі яких, по суті, його егоїстичні, потреби. Тому формування та узгодження цілей індивідів та суспільства в контексті їх безпечного розвитку досить складний процес. На жаль, ця проблема інколи розглядається без належного врахування особливостей культурно-цивілізаційного коду народу, ролі ідеології в інтеграції суспільства, можливих механізмів культивування соціально значимих цінностей в умовах трансформацій суспільно-політичного життя.

В одних і тих самих умовах в індивідів можуть сформуватися протилежні цілі, у тому числі ті, які можуть породжувати небезпеки національній безпеці. Тому пріоритетом суб'єктів публічного управління у сфері національної безпеки є створення умов для узгодження вказаних цілей індивідів у контексті суспільно значимих інтересів, які лежать у площині забезпечення їх безпеки, безпеки соціуму та інститутів держави. Одним із шляхів вирішення цієї проблеми є трансформація спрямованості цілей індивідів на ціннісні орієнтації суспільства. Водночас, як правило, часові межі існування домінуючої у суспільстві системи цінностей не збігаються з масштабами політичних, економічних та інших змін.

Як зазначав А.Тойнбі, при взаємодії різних культур форми суспільно-політичної організації засвоюються більш-менш успішно, а ядро культури, система цінностей – значно важче та повільніше. Досвід державотворення у багатьох країнах це підтверджує. Запозичити ту чи іншу модель політичної системи не важко. Проте виникають проблеми пов'язані з її ефективністю, якщо не враховувались соціокультурні особливості життєдіяльності суспільства та ціннісні орієнтації індивідів.

9.4. Підходи до вирішення проблеми забезпечення стійкості соціального порядку як соціальної системи, його рівні та їхній взаємозв'язок

Підходи до вирішення проблеми забезпечення стійкості соціального порядку. Дебати щодо ефективних шляхів вирішення проблеми забезпечення стійкості соціального порядку, яка увійшла в історію наукової думки як Гоббсова проблема, не припиняються до цього часу.

Основна теза Т. Гоббса, полягає у тому, що вирішення цієї проблеми передбачає необхідність визначення домінуючого інституту (інстанції), здатного підтримувати стабільність суспільних відносин. На його думку, всі індивіди егоїсти. В умовах слабкості інститутів (правил) вони використовують для досягнення власної вигоди засоби, які можуть призвести до суспільно-політичної дестабілізації. Уникнути її дозволяє домінуюча інстанція шляхом агрегації індивідуальних

некооперативних стратегій на макрорівні, що забезпечує колективний субоптимальний вибір передусім у контексті забезпечення безпеки індивідів, суспільства та держави

Запропоноване Т. Гоббсом рішення проблеми забезпечення стійкості соціального порядку лежить у політичній площині, що було актуальним в його епоху. Це рішення містить в собі дискурсивні елементи стосовно оптимізації балансу влади в трикутнику: індивід-суспільство-держава. Сучасна епоха, для якої характерним є кардинальна переоцінка ціннісних орієнтацій індивідів, актуалізує важливість врахування аксіологічного аспекту цієї проблеми. Це зумовлено труднощами держави максимізувати вигоди індивідів без інституційного примусу щодо дотримання правил, визначених у контексті системи національних цінностей, включаючи санкції щодо їх порушників. Тому найбільш гострі дискусії сьогодні пов'язані з оцінками сучасної місії та сенсу держави у контексті забезпечення соціального порядку. Крім того, сучасна епоха кидає виклик інституційній спроможності й інших інститутів за допомогою яких забезпечується соціальне управління, консолідація суспільства та безпека життєдіяльності індивідів, наприклад, церкви, політичним партіям, профспілкам.

Загальновідомо, що задовольнити потреби людини (індивіду), суспільства та державних інститутів в безпеці спираючись тільки на моральні норми, які є складовою національних цінностей, неможливо. Необхідно забезпечити захист цих цінностей нормами права шляхом їх включення у відповідні акти законодавства. Внаслідок цього система цінностей отримує офіційний статус і відповідний захист з боку держави. Так утворюються директивно-нормативні вимоги (правові норми) щодо поведінки кожного індивіда. При цьому, очевидно, що чим повніше ці норми враховують національні цінності, чим тісніший їх взаємозв'язок з моральними нормами, а відтак тим ефективніше вони виконують регулятивну функцію та впливають на свідомість та поведінку індивіда. У такому випадку вони, як, наприклад, і релігійні норми, культурні традиції, ставлення індивіда до своєї історичної спадщини визначають взірці та еталони його поведінки, тобто є потужним інструментом узгодження цілей індивідів та суспільства.

Проте правові норми, не можуть абсолютно точно відповідати ціннісним орієнтаціям індивіда та суспільства в цілому. Вони можуть по-різному усвідомлюватися й сприйматися людьми, які належать до різних соціальних груп, відповідати або не відповідати їх потребам. Крім того, соціальні групи, в руках у яких зосереджена влада, можуть інтерпретувати свої інтереси як загальнонаціональні суспільні інтереси. Закріплюючи нормами права одні цінності, політичні інститути часто нівелюють інші, які не відповідають їх уявленням про ідеальний соціальний порядок та пріоритети державного будівництва. Тому інтереси людини (індивіда) та суспільства в цілому можуть не співпадати з проголошеними інтересами державної бюрократії. Внаслідок цього виникають суперечності між їх цілями щодо шляхів, засобів і способів забезпечення стійкості соціального порядку та національної безпеки.

Таким чином, правові норми мають бути адекватними завданням щодо забезпечення вказаної стійкості та національної безпеки, щоб мінімізувати негативні наслідки боротьби соціальних груп, які можуть мати різні ціннісні пріоритети. Досвід так званих "кольорових революцій" свідчить, що ця боротьба може набувати досить гострих форм.

Традиційні цінності в суспільстві є результатом суперництва та компромісу між цінностями та ціннісними орієнтаціями індивідів та соціальних груп. Тому головною причиною небезпек стійкості соціальному порядку, які призводять до дезінтеграції суспільства, є невідповідність цих цінностей ідеологічним засадам, програмним цілям та правовим нормам щодо розвитку суспільства та держави, які визначаються вищим політичним керівництвом.

Соціальний порядок, як соціальна система. Викладене вище дозволяє стверджувати про доцільність розгляду соціального порядку, як соціальної системи. Її елементами є індивіди, які переслідують свої цілі та утворені ними соціальні групи, які пов'язані горизонтальними і вертикальними взаємозв'язками урегульованими соціальними нормами (мораль, релігія, звичаї, право тощо). Ці норми формуються у процесі культурно-історичного розвитку народу та функціонування інститутів держави. Тому на тому чи іншому історичному етапі їх дотримується переважна частина індивідів як передумови безпеки їх життєдіяльності. Такий контекст розуміння сутності соціального порядку, як соціальної системи означає, що:

➤ спроби створити соціальний порядок, що суперечить законам буття (існування) народу, є соціальним волюнтаризмом і неминуче призведе до глибокої соціальної кризи (катастрофи);

➤ порушення існуючого соціального порядку, зокрема, через здійснення злочинів, протиправних дій, аморальних вчинків, а також підбурювання щодо їх здійснення у політичній, економічній та інших сферах життєдіяльності суспільства є посяганням на нормальне життя людей та виникнення кризової ситуації, яка може бути охарактеризована для метафорою “війна всіх проти всіх”, тобто є загрозою державності.

Історичний досвід свідчить, що ліквідація інститутів держави (передусім політичних інститутів) при безпосередньому силовому впливі на них ще не означає загибелі державності. Більш принциповим є руйнація соціального порядку, як такого. Коли існуючий соціальний порядок зруйновано більшість соціальних норм, в основі яких закладені фундаментальні концепти пов’язані з мораллю, релігією, звичаями, національними традиціями тощо не дотримуються переважною частиною індивідів. Це унеможлиблює забезпечення їх безпеки та суспільства в цілому.

При збереженні життєвого потенціалу функціонування суспільства і людини кризова ситуація, зумовлена інституційною кризою, може бути досить швидко подолана та відновлено функціонування інститутів держави. Проте критичне зниження цього потенціалу загрожує загибеллю народу (нації) в цивілізаційному сенсі. Це означає, що найбільш небезпечним для державності є руйнація (підрив) соціального порядку. Тому суб’єкти, які генерують (створюють передумови) для формування небезпек стабільності соціального порядку, розглядають їх вказані як один із найбільш ефективних засобів руйнації державності тієї чи іншої країни.

Таким чином, соціальний порядок є соціальною системою, структуру якої утворюють індивіди та соціальні групи. Вони створюють певні способи впорядкування та організації соціальних взаємовідносин, які сприяють самозбереженню системи та кожного її елемента.

Рівні соціального порядку та їх взаємозв’язок. Характерною особливістю соціальних систем є наявність у них активних елементів. Вони у процесі своєї діяльності змінюють (структурують) внутрішнє та зовнішнє середовище свого існування шляхом внесення в нього певного порядку. Цей порядок можна інтерпретувати як стійкість певним чином зорієнтованих елементів та виділити у ньому певні ієрархічні рівні, наприклад, моральний, юридичний та концептуальний. При вирішенні проблеми забезпечення соціального порядку, як соціальної системи, виокремлення та аналіз рівнів внутрішньої структуризації порядку є доцільним. Це зумовлено тим, що категорія стійкість відображає якісно-кількісну оцінку стійкості соціального порядку, як соціальної системи. Рівні соціального порядку відображають якість (несуперечливість) її внутрішньої структуризації, тобто внутрішнього середовища. Так, повертаючись до вказаних вище рівнів порядку в соціальних системах, варто зазначити, що:

- моральний (нижній рівень), структурується моральними категоріями (нормами), які визначають менталітет народу (нації) та його загальні уявлення щодо соціальних інститутів;
- юридичний (середній рівень) формує правовий простір, тобто структурується правовими нормами, які утворюють вузли своєї мережі, у якій відбувається взаємодія індивідів, соціальних груп та державних інститутів;
- концептуальний (верхній рівень) вибудовує певну концепцію суспільного розвитку (цілі, ресурси, критерії тощо).

Очевидно, що ступінь керованості стійкістю соціального порядку з боку суб’єктів публічного управління у сфері національної безпеки зростає в міру просування по вказаних рівнях знизу-вгору. Дійсно, на нижчому рівні виконання моральних є певною мірою добровільним. На середньому правові норми накладають більш жорсткі обмеження на свободу дій індивідів, соціальних груп та представників державної влади. Концептуальний рівень є координуючим для попередніх, оскільки всі індивіди, мають діяти у контексті реалізації концепції суспільного розвитку та державного будівництва, визначеної політичним керівництвом держави.

Водночас, як зазначалось вище, особливості сучасних процесів глобалізації генерують значні виклики стійкості соціальних порядків. Тому З. Бауман запропонував використовувати для характеристики сучасної епохи метафору “текуча сучасність”, якою позначив фіксацію переходу від світу структурованого, обтяженого соціальними умовами і зобов’язаннями до світу пластичного, вільного від бар’єрів та кордонів. Наслідком цього є глибокі зміни у всіх сферах людського життя, в яких домінують процеси дерегулювання соціально-економічних і суспільно-політичних відносин. Тому відмінною рисою сучасності є посилення в суспільстві ролі неконтрольованих тенденцій, наростання невпевненості та невизначеності, придушення тих проявів людського духу, які

донедавна спонукали людей до активних соціальних дій перетворень. З огляду на це при вирішенні проблеми забезпечення стійкості соціального порядку доцільно виокремлювати чотири ієрархічні рівні вказаного порядку, за рахунок поділу концептуального рівня на програмно-цільовий та концептуально-ідеологічний. Важливість виокремлення цих рівнів для забезпечення стійкості соціального порядку в сучасну епоху зумовлене важливістю формування та взаємоузгодження з іншими рівнями вказаного порядку:

по-перше, ідеологічної компоненти, що передбачає прийняття відповідних політичних рішень на вищому стратегічному рівні управління державою;

по-друге, програмно-цільової компоненти, що передбачає належне обґрунтування стратегічних цілей розвитку суспільства, засобів і способів їх досягнення та прийняття рішень відповідними суб'єктами публічного управління, передусім у сфері національної безпеки.

Історичний досвід, свідчить, що недостатня горизонтальна та вертикальна структуризація та впорядкування внутрішнього середовища соціуму шляхом узгодженості між принципами, цінностями та цілями функціонування його елементів на моральному (нижньому), юридичному, програмно-цільовому та концептуально-ідеологічному (вищому) рівнях структуризації та впорядкування соціального порядку досить швидко призводить до руйнації та втрати державності. Відсутність вказаної узгодженості є причиною більшості кризових ситуацій у всіх сферах життєдіяльності суспільства та держави, які характеризуються, зокрема, загостренням міжетнічних, міжрелігійних та міжрегіональних протиріч, моральною деградацією особистості, руйнацією інститутів держави. Типовим прикладом є загибель Римської імперії, де духовна деградація римського суспільства та його еліти, а не криза інститутів держави стала головною причиною перемоги сепаратистів та захоплення території імперії її противниками.

9.5. Проблемні завдання щодо забезпечення стійкості соціального порядку

Вище було показано, що соціальний порядок, як соціальна система, володіє деякою цілісністю та стійкістю, якщо має місце горизонтальна та вертикальна структуризація внутрішнього середовища соціуму шляхом узгодженості між принципами, цінностями та цілями функціонування його елементів на моральному, юридичному, програмно-цільовому та концептуально-ідеологічному ієрархічних рівнях. Вирішення цього завдання зумовлює місію та сенс діяльності суб'єктів публічного управління у сфері національної безпеки. Тому, попри непоодинокі зауваження щодо заперечення визначальної ролі держави як соціального інституту в сучасну епоху, їй як і раніше належить важливе місце у збереженні вказаного соціального порядку.

Інститути держави, як і раніше, не тільки забезпечують об'єднання всіх елементів соціуму в єдине ціле, а й продовжують охороняти індивідів, здійснюють правосуддя, забезпечують дотримання членами суспільства норм чинного законодавства закону тощо. Цю функцію вони можуть виконувати за умови стійкості соціального порядку та створення ефективних соціальних механізмів для забезпечення соціальної взаємодії індивідів, соціальних груп, соціальних структур, інших соціальних інститутів тощо. Ця взаємодія є необхідною умовою та засобом забезпечення функціонування соціальної системи для досягнення її головної мети, передусім безпеки.

У формуванні та функціонуванні соціальних механізмів взаємодії індивідів, соціальних груп, соціальних структур, інших соціальних інститутів провідну роль відіграють цінності та ціннісні орієнтації та цілі індивіда та суспільства в цілому, зміна яких не може не призвести до змін в цих механізмах. Тому головним фактором "запуску" руйнації соціального порядку, тобто ліквідації належної структурованості та концептуальної узгодженості між принципами, цінностями, цілями на вказаних вище рівнях соціального порядку та між ними є генерація ініціаторами вказаної руйнації хаосу у всіх сферах суспільного життя, світоглядної та політичної невизначеності, дискредитації національних традицій та способу життя, історичного минулого тощо. Спрямованість та інтенсивність дій вказаних ініціаторів буде залежати від їх головної мети (критичне послаблення державності, включення системи державного управління до зовнішнього контуру управління, втрата державного суверенітету тощо).

При цьому традиційними інструментарієм ініціаторів руйнування соціального порядку є конструювання віртуальної реальності, переписування історичного минулого, реалізація на національних теренах постмодерністських проєктів, розроблених за лекалами інших цивілізацій, розробка та реалізація неузгоджених між собою реформ через втрату взаємозв'язків і належної взаємодії між компонентами державності (політичні інститути, населення (народ), територія). тощо. У даному випадку завжди необхідно пам'ятати, що, як переконливо показав Дж. Шарп, будь-яка держава існує до тих пір допоки не буде перекритим канал взаємодії інститутів влади із суспільством і, відповідно, їх солідаризації з ним

Таким чином, забезпечення стійкості соціального порядку зумовлює місію та сенс діяльності суб'єктів публічного управління у сфері національної безпеки, а відтак має бути їх пріоритетом. Тому визначаючи основні завдання у сфері національної безпеки у контексті забезпечення стійкості соціального порядку вони мають враховувати наступне.

По-перше, стійкість соціального порядку має розглядатися суб'єктами публічного управління у сфері національної безпеки, як цінність тотожна цінності безпеки людини (індивіда), суспільства та інститутів держави. Тому як необхідну умову та засіб забезпечення вказаної стійкості вони мають розглядати створення ефективних механізмів соціальної взаємодії індивідів, соціальних груп, соціальних інститутів тощо у контексті забезпечення їх безпеки.

По-друге, в сучасну епоху має місце інтенсифікація трансформації ціннісних орієнтацій індивідів та соціальних груп. Це суттєво ускладнило вирішення проблеми забезпечення стійкості соціального порядку. Водночас, неефективність традиційних способів координації дій індивідів, призвела до активного пошуку шляхів конституювання соціальності нового типу, заснованої на дуалізмі свободи індивідів та обмежень, зумовлених їх потягом до особистої безпеки. Проте, як і раніше пошук оптимального балансу влади в трикутнику: індивід-суспільство-держава при вирішенні питань безпеки їх життєдіяльності має залишатися в центрі уваги суб'єктів публічного управління у сфері національної безпеки.

По-третє, суб'єкти публічного управління у сфері національної безпеки, мають активно протидіяти будь-яким спробам створення світоглядної та політичної невизначеності у всіх сферах суспільного життя, дискредитації національних традицій та способу життя, історичного минулого та іншим чинникам, які призводять до руйнації соціального порядку. Для цього вказані суб'єкти мають здійснювати комплекс заходів спрямованих на забезпечення структурованості та узгодженості між принципами, цінностями, цілями на ієрархічних рівнях соціального порядку та між ними. При цьому базовими передумовами ефективності вказаних заходів є наступні.

1. Визначеність на концептуально-ідеологічному рівні структуризації та впорядкування соціального порядку. Це передбачає наявність концепції (ідеологічних засад) суспільного розвитку на довгострокову перспективу, як концептуально-ідеологічний рівень структуризації та впорядкування соціального порядку. Концепція має бути розроблена із залученням провідних вітчизняних фахівців та встановленим порядком затверджена. Вона має, зокрема, визначати: співвідношення загального та індивідуального в суспільному розвитку, дати відповідь на питання щодо власності на основні засоби виробництва, сформулювати кінцеву мету державного будівництва.

2. Визначеність на програмно-цільовому рівні структуризації та впорядкування соціального порядку. Це передбачає наявність взаємоузгоджених за цілями, термінами, засобами та способами реалізації стратегій суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку. Вказані стратегії мають розроблятися у контексті основних положень концепції суспільного розвитку та бути мають бути затверджені встановленим порядком затверджена.

3. Забезпечення на основі чинного законодавства ефективної взаємодії між інститутами держави та суспільством (населенням) - компонентами державності, зокрема, шляхом проведення референдумів, громадських опитувань, активізації залучення представників інститутів громадянського суспільства.

Питання для повторення та обговорення на семінарських заняттях

1. Розкрийте взаємозалежність небезпек руйнації національних цінностей, культурного коду та державності

2. Які компоненти державності та сутність її життєвого потенціалу?
3. Розкрийте сутність проблеми щодо захисту державності та шляхи її вирішення в сучасних умовах
4. Розкрийте аксіологічний аспект вирішення проблеми захисту державності
5. Розкрийте взаємозв'язок національної безпеки та стійкості соціального порядку
6. Розкрийте аксіологічний аспект стійкості соціального порядку
7. Розкрийте підходи щодо вирішення проблеми забезпечення стійкості соціального порядку
8. Чому соціальний порядок є соціальною системою?
9. Розкрийте зміст проблемних завдань щодо забезпечення стійкості соціального порядку

ЛЕКЦІЯ 10. Підходи щодо розробки сценаріїв та аналізу патологій в державному управлінні як інструментарій дослідження національної безпеки

НАВЧАЛЬНІ ПИТАННЯ

- 10.1. Складання сценаріїв майбутнього як елемент стратегічного планування у сфері національної безпеки та сутність футурологічного підходу їх розробки (на прикладі прогнозів Римського клубу)
- 10.2. Прогнози Е. Тоффлера, І. Валлерстайна та С. Гантігтона щодо формування нового світопорядку та сутність стратегічного підходу до розроблювання сценаріїв майбутнього
- 10.3. Відмінності між сценарієм, прогнозом і баченням та структура алгоритму сценарного планування TAIDA
- 10.4. Основні причини дисфункцій, дефектів та дисбалансів в державному управлінні як загрози національній безпеці
- 10.5. Системний аналіз взаємодії соціальних інститутів як передумова виявлення дисфункцій державного управління

10.1. Складання сценаріїв майбутнього як елемент стратегічного планування у сфері національної безпеки та сутність футурологічного підходу їх розробки (на прикладі прогнозів Римського клубу)

Складання сценаріїв майбутнього як елемент стратегічного планування у сфері національної безпеки. Сьогодні існує очевидна необхідність підготувати суб'єкти публічного управління до діяльності в умовах важко передбачуваних подій, які є причиною нових викликів і загроз для національної безпеки. Тому розробка сценаріїв майбутнього розглядається фахівцями-управлінцями як один із головних чинників, що дозволяє розробити адекватні управлінські рішення щодо реалізації національних інтересів, а отже, і як визначальний елемент стратегічного планування у сфері національної безпеки. Це зумовлює необхідність розгляду теоретико-методичних та прикладних аспектів сценарного планування.

Сценарне планування є важливим елементом процесу стратегічного планування, який пов'язаний із корегуванням та ухваленням керівних документів у сфері національної безпеки (концепцій, стратегій, державних програм тощо). Ті чи інші сценарії майбутнього дозволяють сформулювати уявлення (бачення) щодо майбутніх умов (характеристик) зовнішнього та внутрішнього середовища функціонування системи забезпечення національної безпеки та окреслити пріоритети діяльності її головних суб'єктів, зокрема й щодо вдосконалення зазначеної системи. За своєю суттю стратегічне та сценарне планування є динамічним процесом, що зумовлює необхідність постійного вдосконалення методичних підходів до його здійснення. При цьому варто враховувати, що сьогодні майбутнє не можна інтерпретувати як звичайне продовження минулого. На майбутнє здійснюють вплив процеси, які часто мають стохастичний (нелінійний) характер. Тому воно зазвичай набуватиме принципово інших форм і структур. Таким чином, виклики та загрози для буття (існування) людини (індивіда), суспільства та інститутів держави зумовлюють необхідність передбачити хоча би приблизні сценарії того, що відбудеться, тобто сценарного планування.

Сьогодні існують три основні підходи щодо сценарного планування: футурологічний, стратегічний та організаційний, який передбачає використання комбінації сучасних управлінських інструментів.

Сутність футурологічного підходу до розроблювання сценаріїв майбутнього (на прикладі прогнозів Римського клубу). Період розквіту футурологічного підходу до сценарного планування припадає на 1970-ті роки. Тоді виникла низка організацій, що вивчали майбутнє, а футурологія стала навчальною дисципліною. Вивченню майбутнього на той час був притаманний всеосяжний характер, а найвідомішими роботами стали публікації (прогнози) Римського клубу. Тобто сучасний етап системних глобальних досліджень розпочався у 1968 р., коли було утворено Римський клуб. Ця неурядова громадська організація сформулювала основні принципи своєї діяльності:

1. Застосування дослідницьких глобальних методів і підходів до масштабних комплексних світових проблем, що відображають постійно зростаючу взаємозалежність країн у межах єдиної планетарної системи.

2. Першочергове вивчення тривалих наслідків усіх проблем, політичних рішень і практичних заходів, що не завжди можуть дозволити собі уряди, зайняті розв'язанням поточних проблем.

3. Системний аналіз усього комплексу сучасних проблем: політичних, економічних, соціальних, культурних, ресурсних, природоохоронних тощо.

Наукові розробки Римського клубу охоплюють аналіз:

- механізмів загальносистемних криз за допомогою моделей системної динаміки, у яких світ розглядається як ціле та використовується невелика кількість змінних. Самі ж моделі будуються на основі принципів і методів системної динаміки, Це дозволяє, зокрема, досліджувати альтернативні сценарії демографічного зростання та забруднення довкілля;

- еволюції глобальних проблем за допомогою математичних моделей регіонів світу. Кожний регіон описується своєю системою моделей. Регіональні системи об'єднуються за допомогою моделей світового ринку та міграції населення, використовуються десятки тисяч змінних. Для побудови моделей застосовуються методи математичної економіки, математичної демографії й інших апробованих теорій. Крім того, досліджуються альтернативні сценарії розвитку світового енергетичного ринку, допомоги країнам, що розвиваються, демографічної політики, роззброєння, обмеження на світову торгівлю тощо;

- окремих фрагментів світового розвитку за допомогою статистичних рядів і простих макромоделей, що можна досліджувати аналітично. Вивчаються проблеми зростання кількості населення, цикли Кондратьєва, конкуренція та заміщення технологій і природних ресурсів, проблеми роззброєння та безпеки;

- проблем біосфери за допомогою моделей клімату та глобальних біогеохімічних циклів, які містять значну кількість змінних і, на відміну від "економіко-математичних", належать до класу "фізичних". Проте вони не враховують вплив таких наслідків людської активності, як парниковий ефект і ядерна катастрофа.

З урахуванням результатів такого аналізу розроблялись концепції розвитку світової системи з урахуванням глобальних обмежень.

Використовуючи свій метод імітаційного моделювання складних систем, Дж. Форрестер розробив модель СВІТ-2, де описав світ як одне ціле. Основними елементами моделі розглядалися населення, виробничі фонди та їх частка у сільському господарстві, запаси природних ресурсів, рівень забруднення навколишнього середовища. Параметри моделі оцінювалися за допомогою статистики в інтервалі часу з 1900-го до 1970-го року включно, а прогнози розрахунки робилися з 1970-го до 2100-го року включно. Розрахунки показали, що в разі інерційного розвитку внаслідок погіршення умов життя чисельність населення зменшиться приблизно з 6 млрд осіб у 2030 р. до 1 млрд у 2065 р.

Модель Форрестера була розвинена у працях групи науковців під керівництвом Донели і Деніса Медоузів, які розробили й дослідили модель СВІТ-3, яка була детальнішою за попередню. Розрахунки, виконані за допомогою моделі, показали, що в разі інерційного розвитку до 2030 р. настане різке зменшення всіх макропоказників світової системи, спричинене вичерпанням природних ресурсів, забрудненням довкілля, обмеженістю сільськогосподарських площ і надмірним зростанням чисельності населення. Основні висновки, що випливають із праць Дж. Форрестера та групи Медоузів, такі: світова система має межі зростання, що не можна

переступати; якщо буде реалізований сценарій інерційного розвитку, що не враховує обмежень, то в кінці першої третини XXI ст. у світі настане вельми небезпечна загальносистемна криза.

Моделі системної динаміки відіграли значну роль у усвідомленні людством того, що траєкторія розширеного відтворення завела його в глухий кут та що глобальні проблеми є потужним джерелом багатьох загроз у вигляді соціогенних, природних і техногенних катастроф. Тому управління ризиками, пов'язаними з ними, залежить від багатьох параметрів соціосфери, біосфери, техносфери як єдиної глобальної системи. Водночас, оцінюючи результати аналізу світового розвитку за допомогою моделей системної динаміки, необхідно бути обережним щодо висновків, оскільки високий рівень агрегування моделей без поділу на країни й регіони не дозволяє врахувати структурні особливості системи. Не враховані також в явному вигляді можливості науково-технічного та соціального прогресу, заміни вичерпних ресурсів новими, керування розвитком за допомогою адміністративних і ринкових механізмів. Крім того, моделі будуються за допомогою гіпотез, що важко перевіряються, а окремі не узгоджені із загально визнаними теоріями економічного зростання й науково-технічного прогресу. Тому отриманим результатам притаманний лише попередній характер.

У середині 1990-х футурологія пережила відродження, коли пов'язані з передбаченням проєкти були взяті на озброєння державними організаціями, що розглядали їх як засіб для вироблення політики. З'явилася велика кількість книг, у яких описувалися нові технології та парадигми сценарного прогнозування. Характеристику найамбітніших серед них наведено далі.

10.2. Прогнози Е. Тоффлера, І. Валлерстайна та С.Гантігтона щодо формування нового світопорядку та сутність стратегічного підходу до розроблювання сценаріїв майбутнього

Футурологічні прогнози Е. Тоффлера. На думку Е. Тоффлера, пришвидшення технологічного, економічного та політичного розвитку містить загрозу для виживання людства. Така ситуація зумовлена тим, що культура й суспільство не мають часу адаптуватися до нових динамічних змін. Отже, цивілізаційні групи, неспроможні відповісти на виклики часу, мають поступатися місцем новій цивілізації. Такою була ситуація впродовж проаналізованих Е. Тоффлером двох попередніх "хвиль історії", і такою вона буде в результаті "третьої хвилі", зумовленої глобалізаційними процесами у світі. Водночас він переконаний, що нова цивілізація суттєво знизить роль бюрократії та національних держав. При цьому суттєвих змін зазнають і ознаки політичного лідера. Сучасні лідери зобов'язані більше дослухатися до позицій оточення, усвідомлювати обмежену природу лідерства. Лідер нової цивілізації не може бути диктатором та повинен сповідувати демократичні цінності. Крім того, потребує належного усвідомлення ефект неумисних ускладнень, що виникають унаслідок прийняття політичних рішень. Е. Тоффлер вважав, що ця проблема стоятиме на міжнародному порядку денному дедалі гостріше. Уже зараз вільний рух робочої сили має наслідком "ісламізацію" Європи, а включення до ЄС нових членів позначилося на рівні добробуту в Старій Європі тощо.

Рецепт "виживання", запропонований Е. Тоффлером, полягає в застосуванні засад напівпрямої демократії (поєднанні представницької та прямої демократії), принципі субсидіарності (перерозподілу повноважень, прийняття рішень на різних рівнях політичної системи) тощо. Такий підхід дозволить, на його думку, оптимізувати бюрократичні апарати та нейтралізувати їх негативні й гальмівні впливи на цивілізаційний процес.

Футурологічні прогнози І. Валлерстайна. Згідно з прогнозами І. Валлерстайна у XXI ст. соціум принципово відрізнятиметься за нестійкістю та відкритістю від соціуму XX ст. На його думку, історичні істини, як і будь-які інші, мають обмежений строк життя. У них є тривалий період розвитку, але в міру їх відхилення від рівноваги і досягнення точки біфуркації, настає кінець. У точках біфуркації, на відміну від періодів нормального розвитку системи, коли сильні впливи приносять обмежені результати, переважний вплив призводить до миттєвих змін. Через це наслідки біфуркацій за природою непередбачувані.

Крім того, третя теза І. Валлерстайна полягає в тому, що сучасна історична світ-система вступила у стадію завершальної кризи. Проте, оскільки результати кризи не можуть бути визначені однозначно, ми не знаємо, чи стане система, що прийде на зміну, кращою чи гіршою за ту, у якій ми

живемо нині. Водночас не може бути сумніву, що перехідний період буде супроводжуватися потрясіннями. Серед іншого І. Валлерстайн убачає загрозу грандіозної політичної боротьби між прихильниками наявного політичного порядку, який відображає інтереси Заходу, та їх супротивниками. Крім того, поглиблення розриву між багатими та бідними державами призведе до того, що на тлі демографічної кризи в заможних державах туди постійно прибуватимуть потоки мігрантів. Зрештою, незворотною тенденцією він вважає посилення протистояння між державами Заходу та державами, що він вважає периферією світ-системи.

Таким чином, на думку І. Валлерстайна, ціна переходу до нової світ-системи висока, перспектива вкрай незрозуміла, а потенціал впливу незначних змін на остаточний результат вельми великий.

Футурологічні прогнози С. Гантінгтона. Прогнози С. Гантінгтона базуються на концепції хвиль демократії та зіткнення цивілізацій. Згідно з цими прогнозами, після чергової хвилі демократії неодмінно настане її "відкат". Передумовами цього є системна неспроможність демократичних режимів діяти ефективно. Це завдаватиме шкоди їхній легітимності, а також генеруватиме глобальні економічні кризи з огляду на взаємозалежність національних економік. При цьому процес відходу від демократичних цінностей може мати наслідком відхід від демократичних засад розвитку в низці держав. Негативно можуть позначатися на загальносвітових демократичних процесах і тенденції до експансивної політики тоталітарних чи авторитарних держав. Ситуація ускладниться можливістю виникнення сучасних авторитарних режимів, зокрема, технократичних електронних диктатур, що базуватимуться на маніпулюванні інформацією.

На противагу таким імовірним негативним процесам можна спрогнозувати становлення союзів, що базуватимуться на спільних цінностях. Щоправда, і такий розвиток подій таїть низку загроз, зокрема, появу конфліктних ліній потенційного виникнення конфлікту. Запобігти цьому можна, сповідуючи принцип невтручання провідних держав у конфлікти, що виникають у межах інших цивілізацій. Водночас ці держави мають бути посередниками у процесах урегулювання конфліктів, що можуть виникати в межах їхніх цивілізацій. Крім того, він наголошує, що західний універсалізм може бути небезпечним для міжнародної системи, тому насадження західних цінностей слід уникати.

Сутність стратегічного підходу до розроблювання сценаріїв майбутнього. На відміну від футурологів, які використовували сценарії як засіб аналізу, обговорення та комунікації "важливих питань", фахівці з розроблювання стратегій використовували його як ефективний інструмент планування. Тому вони передусім акцентували увагу на тому, що треба робити, а не на тому, що може трапитися. У межах підходу використовуються п'ять варіантів сценаріїв:

- аналіз чутливості / оцінювання ризику, а відтак використання сценаріїв як "аеродинамічної труби" для тестування проєктів або інвестицій;
- оцінювання стратегії, розробленої на основі прогнозів, зіставляючи її з іншими можливими результатами;
- розроблення стратегії. Використання сценарію "фокус планування" групою керівників для розроблення ефективнішого.
- розроблення стратегії без використання сценарію "фокус планування", а застосування широкого спектра сценаріїв і тестування стратегій за допомогою зіставлення з цими сценаріями.
- підвищення кваліфікації шляхом використання сценаріїв для послаблення страху, невизначеності й сумніву та сприяння формуванню потреб у навчанні наявних працівників і прийомі на роботу нових.

Особливе місце у стратегічному підході до планування належить методам прогнозування. За своєю суттю будь-які прогнози завжди відображають якісно-кількісні характеристики майбутнього. Водночас іноді вони бувають представлені у вигляді сценаріїв і є більш або менш яскравим описом того, що має відбутися. Тому вони дозволяють дійти висновку щодо того, з чим нам доведеться змиритися і що подолати.

Своєчасне виявлення назрілих проблем, зокрема й у сфері національної безпеки, причин їх виникнення, а також шляхів їх подолання значною мірою залежить від розуміння майбутнього. При цьому ухвалення управлінських рішень сьогодні позначається на обрисах майбутнього. Тому під час прогнозування стратегії дій необхідно зважати на те, що ймовірність та зміст події в майбутньому може зазнати істотних модифікацій через реалізацію зазначених рішень у межах прогнозованого часового відрізка.

Сучасну традицію розроблення сценаріїв пов'язують з іменем Г. Кана та діяльністю американської некомерційної організації RAND (аббревіатура від Research and Development – "Дослідження та розробки"). **посилання** Розроблені Г. Каном сценарії були частиною досліджень воєнної стратегії, що здійснювалися RAND на замовлення уряду США. У 1970-х роках кілька організацій на чолі з Shell розробили низку сценаріїв бачення майбутнього. Для непередбачуваних ситуацій різного походження сценарний аналіз їх розвитку є одним із методів надання інформації про реальну обстановку та опрацювання відповідних заходів, що можуть бути використаними для ефективного прийняття управлінських рішень для зменшення ризику.

Наразі сценарне планування є ефективним інструментом стратегічного планування на середньо- і довгострокову перспективу в умовах невизначеності. Однак досі не існує єдиного визначення терміна "сценарій". Різні фахівці пропонують власне тлумачення цього поняття, наприклад, як "внутрішньо несуперечливий погляд на те, на що може перетворитися майбутнє", або ж "елемент стратегічного планування, що заснований на способах керування невизначеностями майбутнього". Ці визначення свідчать про те, що сценарій не є прогнозом, тобто описом порівняно передбачуваного розвитку теперішніх подій. Не є він і баченням бажаного майбутнього. Тому сценарій відрізняється від прогнозу та від бачення, яким властиво приховувати ризики. Сценарій, навпаки, дає можливість керувати ними. Через це сценарне планування передбачає не тільки розроблення сценаріїв, а й дещо більше, тісніше пов'язане зі стратегічним плануванням.

10.3. Відмінності між сценарієм, прогнозом і баченням та структура алгоритму сценарного планування TAIDA

Відмінності між сценарієм, прогнозом і баченням дозволяє з'ясувати інформація, яка наведена у табл.1 та дійти загального висновку, чим сценарій відрізняється від прогнозу та бачення.

Таблиця 1

Відмінності між сценарієм, прогнозом і баченням

Сценарій	Прогноз	Бачення
Можливі, найбільш імовірні варіанти майбутнього	Імовірні варіанти майбутнього	Бажаний варіант майбутнього
Заснований на невизначеності	Заснований на визначених зв'язках	Засноване на цінності
Показує ризики	Приховує ризики	Приховує ризики
Необхідний для визначення, яке саме рішення приймати	Необхідний, щоб наважитися прийняти рішення	Спонукає до дії
Рідко застосовується	Застосовується щоденно	Застосовується відносно часто
Ефективний у середньо- і довгостроковій перспективі та за середнього чи високого ступеня невизначеності	Ефективний у короткостроковій перспективі та за низького ступеня невизначеності	Відіграє роль пускових механізмів для свідомих перетворень

Звичайно, чим далі ми заглядаємо в майбутнє, тим більше можливостей бачимо. Одні варіанти майбутнього видаються нині ймовірнішими за інші; деякі привабливішими або переконливішими, а бажані події часто відрізняються від імовірних.

Сценарій є повним описом майбутнього та шляхів його досягнення. Повний сценарій має дати відповіді на запитання: "Хто що робить, коли, де і для чого?" Ці відповіді стосуються всього періоду, який він охоплює. Сценарії часто подають у вигляді опису "миттєвих картинок" майбутнього. Сценарне планування є сполученням сценарного аналізу та стратегічного планування. Це планування має своєю метою систематичне вивчення альтернативних шляхів розвитку подій у світі та їх наслідки. Нині не існує універсального методу сценарного планування. Замість нього існує велика кількість різних підходів і способів розроблення та застосування сценаріїв у контексті

планування й ухвалення управлінських рішень. Тому сценарне планування потрібно розглядати як деяке ставлення, бачення майбутнього в поєднанні із сукупністю тих чи інших методів планування, як планування майбутнього в епоху, коли традиційне стратегічне планування застаріло.

Новітнім методом сценарного планування є процес TAIDA. Це назва алгоритму, розробленого для здійснення процесу стратегічного планування для державних і недержавних компаній та організацій. Його аббревіатура означає:

- спостереження* (відстежуються зміни й ознаки загроз і потенційних можливостей);
- аналіз* (аналізуються наслідки та генеруються сценарії);
- створення образу* (з'ясовуються можливості та створюється бачення бажаного розвитку подій);
- ухвалення рішення* (оцінюється інформація, визначаються альтернативи та стратегії);
- дія* (ми ставимо короткострокові цілі, робимо перші кроки та доводимо до кінця свою діяльність).

Спостереження означає "триматися бути насторожі". Це означає, що людина, організація або держава має помічати найменші (можливо, надто слабкі) сигнали ззовні. Має вчитися уловлювати потрібні ознаки, виклики, які попереджають про небезпеку, що очікує її. Проте є й інші сигнали, життєво важливі для держави, які вказують, у якому напрямі їй слід рухатися. Зазвичай такі знаки важко розпізнати. Часто в навколишньому середовищі немає вказівок на те, де ліпше. У такій ситуації необхідно відшукати сигнали, що підкажуть, куди рухатися. Загроза полягає в нашій нездатності відкривати несподіване, у нашій звичці дивитися туди, де ясно.

Аналіз має дати відповідь на запитання, що відбувається насправді? Коли бачиш, що звичний порядок змінюється певним чином, часто виникають запитання: що відбудеться, якщо події й надалі розвиватимуться в тому ж напрямі; якими виявляться наслідки цих подій для нас і для інших; які зв'язки існують між змінами в цій та інших сферах?

Якщо спостереження допомагає виявляти зміни, схеми, тенденції, загрози й можливості, то аналіз – визначати майбутні наслідки змін, що започатковуються у сьогоденні, можливі взаємодії між різними трендами й тенденціями. Аналіз покликаний дати відповіді на такі запитання, як: що відбувається в тому, що, очевидно, відбувається; які тенденції тривалі, а які швидкоплинні? Але метою аналізу може бути і глибше дослідження творчих сценаріїв, моделей, бачення, що інтуїтивно складаються. Це викликає запитання: які умови необхідні для того, щоб сценарій став реальністю; наскільки обґрунтована ця модель; у чому її вразливі місця; у чому її сильні боки?

Створення образу – це формування уявлень щодо бажаного розвитку подій. Якщо метою спостереження є виявлення змін і встановлення зв'язку між ними, то суть спостереження полягає в розумінні сил, що приводять до цих змін, їх взаємовпливу та встановленні на цій основі відповідних закономірностей. Мета ж створення образу значною мірою ілюзорна. Цей процес полягає в інтуїтивному підході до розгляду змін і напрямів розвитку подій не тільки для інтелектуального осмислення, а й для формування емоційного сприйняття. Саме це відбувається, коли ми втілюємо в життя альтернативи майбутнього. Ми можемо розібратись у власних намірах, бажаннях і ставленні до них і таким чином закласти міцну основу для стратегічного вибору.

Ухвалення рішення є квінтесенцією сценарного планування. Коли людина ухвалює рішення, вона стикається з проблемою вибору способу дій у певній ситуації, урахуовуючи існування на це вагомих причин. Тому вона має чітко уявляти собі, чого вона хоче досягти, оскільки їй потрібний результат, який вона бачить. Проте координати цього рішення завжди містяться на шляху між баченням і дією. Через це вибір рішення є моментом істини, незважаючи на те, що деякі рішення важко ухвалювати, особливо коли необхідно відмовитися від чогось. Таким чином, бачення і рішення – це розумові процеси, що відбуваються у соціальному та професійному контексті. Способи й методи створення бачення менш опрацьовані, ніж процедури ухвалення управлінських рішень. Бачення віддзеркалює те, до чого варто прагнути, а процес ухвалення рішення більш конкретний, оскільки включає процедури оцінювання та перевірювання.

Дія передбачає передусім оволодіння мистецтвом інтеграції нової інформації в старе знання за наявності чіткої мети. Це означає, що організація буде ефективною та успішною, якщо кожен її працівник навчиться передбачати, діяти і завжди на крок випереджати події. Тоді не доведеться витрачати час і сили на те, щоб справлятися з нештатними ситуаціями. Для того щоб діяльність досягла очікуваного результату та зберегла орієнтованість упродовж усього запланованого періоду, вельми важливо, щоб вона не розходилася з баченням. Персонал і вся організація загалом можуть впливати на таку діяльність і навчатися їй. Для тих, хто розробляє сценарії майбутнього та втілює їх

у життя, суть цього питання полягає в тому, щоб підтримувати бачення як орієнтир. При цьому варто ігнорувати все, що не стосується справи, навчитися покладатися на те, що ми розуміємо інтуїтивно, і робити те, що є справді важливим. Нині напрацьовано багато сценаріїв розвитку світу, які містять прогнози майбутнього. Серед них чільне місце посідають доповіді Національної ради США з розвідки.

В кінцевому підсумку процес планування сценаріїв, який заснований на сценарному мисленні, дає змогу поліпшити якість припущень, тобто якими можуть бути наслідки управлінських рішень, якщо ризикнути діяти згідно з цими припущеннями, і в яких випадках такий ризик може бути виправданим.

10.4. Основні причини дисфункцій, дефектів та дисбалансів в державному управлінні як загрози національній безпеці

Сутність паталогій (дисфункцій, дефектів, дисбалансів) в системі державного управлінні як загрози національній безпеці. В сучасній архітектурі світопорядку держава залишається основною структурно-функціональною одиницею. Це висуває до неї відповідні вимоги щодо якості державного управління, передусім у сфері національної безпеки, адже саме слабкість та розпад держав є джерелом багатьох найбільш серйозних світових проблем.

Аналіз праць науковців, які досліджували паталогії, зокрема, дисфункції, дефекти і дисбаланси в державному управлінні, дозволяє дійти висновку що вони є специфічними наслідками прояву наявних суспільно-політичних і соціально-економічних відносин, а також державної політики, яка підпорядковує своїм цілям всі сфери суспільного життя. Очевидно, що вказані паталогії знижують ефективність та результативність системи державного управління, тобто є загрозою національній безпеці, але розгляд їх саме під таким ракурсом до цього часу так і не став для дослідників темою наукового дискурсу.

Розгляду дисфункцій, дефектів і дисбалансів в державному управлінні присвятили свої праці В.Бакуменко, І.Бондар, В.Плотніков, П.Шевчук, І.Понкін, Р.Хаббард, Ж.Паке, С.Куриц та інші.

Зокрема, В.Плотніков розглядає процеси деструкції та дисфункції соціальних інститутів, у контексті загрози життєздатності держави, а дисфункціональну кризу соціальних інститутів, як локальну загрозу національній безпеці. Дослідженню негативних вплив дисфункцій, дефектів і дисбалансів в державному управлінні в Україні часів незалежності присвятив свої роботи П.Шевчук.

Разом з тим, незважаючи на їх значний науковий доробок, як на наш погляд, недостатньо дослідженим питанням залишається розгляд вказаних паталогій державного управління у контексті їх впливу на національну безпеку, тобто розгляд їх саме під таким ракурсом до цього часу так і не став для дослідників темою наукового дискурсу.

Як відомо, державне управління - це вплив держави, яка є одним із соціальних інститутів (у даному випадку інститутом політичної системи суспільства), на суспільні процеси, управління всієї суспільною системою. Тому у загальному випадку характеристики державного управління залежать від форми державного устрою і політичної системи.

Разом з тим, варто зазначити, що за допомогою системи державного управління реалізуються не тільки розпорядчі, організаційні, координаційні та інші функції, спрямовані на забезпечення виконання тих чи інших політичних рішень чи нормативно-правових актів.

Державне управління є особливим видом творчої діяльності, яка має за мету підтримку та інноваційний розвиток інших соціальних інститутів, що зумовлює необхідність врахування низки передумов та залучення досить широкого арсеналу сил і засобів: матеріальних, фінансових, інтелектуальних, ідеологічно-світоглядних переконань, сектору безпеки тощо.

З огляду на це, формування проблемно-орієнтованого поля цілепокладання системи державного управління здійснюється під впливом факторів, що відображають об'єктивно існуючі потреби розвитку індивіда, суспільства та держави у політичній, економічній та інших сферах їх життєдіяльності (на офіційному рівні вони інтерпретуються, як національні інтереси), та факторів, які є причинами загроз задоволення вказаних потреб.

Перша група факторів зумовлює цілі та завдання системи державного управління, метою яких є забезпечення розвитку об'єкта управління (індивіда, суспільства, держави, тих чи інших соціальних інститутів).

Друга група факторів зумовлює цілі та завдання, метою яких є підтримка траєкторії розвитку об'єкта управління в межах, які визначають допустимий для нього рівень безпеки.

Очевидно, що в найближчі десятиліття підсилити свій вплив на вирішення проблем глобальної і національної безпеки зможуть ті країни, політичні еліти яких зможуть зробити свої економічні і політичні системи більш ефективними та гнучкими, а системи державного управління більш адекватними загрозам безпеці життєдіяльності суспільства.

Причинами цих загроз є наслідки геополітичних, гео економічних і геокультурних процесів сучасності та фактори, які визначають національні особливості державотворення.

Факторами, які свідчать про зниження якості державного управління, тобто його ефективності і результативності, є відхилення від нормальних статичних і динамічних умов управління в діяльності суб'єктів державної влади при плануванні та здійсненні організуючих, регулюючих, координуючих і контролюючих впливів на життєдіяльність суспільства та держави.

Серед цих відхилень вирізняють дисфункції, дефекти і дисбаланси в державному управлінні. Деякі дослідники зараховують до вказаних відхилень також ризики та невизначеності державного управління. Проте ризики та невизначеність у даному випадку є скоріше наслідками вказаних відхилень, а не їх причинами. Разом з тим, не може бути сумніву, що дисфункції, дефекти і дисбаланси в державному управлінні, як правило, призводять до зростання ризиків і ступеня невизначеності в управлінні, що є загрозою національній безпеці.

Тому уявляється доцільним розглянути перелік когнітивних ознак явищ, які науковці ідентифікують як паталогію (дисфункції, дефекти і дисбаланси) в державному управлінні. Це дозволить сформулювати уявлення про сутність вказаних явищ (процесів, об'єктів) та відрізнити їх від інших феноменів реального світу у контексті забезпечення національної безпеки.

Загальновідомо, що у загальному випадку під паталогією розуміються процеси відхилення від нормального стану або нормального процесу розвитку, які, в свою чергу є наслідком процесів, які порушують гомеостаз - відносну сталість складу та властивостей внутрішнього середовища біологічних систем різних рівнів організації.

В основі гомеостазу лежать динамічні процеси - система скоординованих реакцій, спрямованих на забезпечення, підтримання або відновлення сталості внутрішнього середовища організму. Щодо патологій в державному управлінні, то ними є суттєві відхилення системи державного управління від нормальних статичних і динамічних станів, суттєві відхилення процесу державного управління від нормального протікання та від заданих напрямів і параметрів".

Основні причини дисфункцій, дефектів та дисбалансів в системах державного управління. Сьогодні незаперечним фактом є те, що процеси, які лежать в основі державного управління є стохастичними, тобто їх розвиток часто є недостатньо прогнозованим, оскільки містить суперпозиційні дезорганізаційні та дисфункційні ознаки, а також допускає наявність значної кількості паралельних або дублюючих об'єктів управління з інваріантними та неоднозначними динамічними характеристиками. Іншими словами, суб'єкти державного управління мають справу з розвитком та нелінійною поведінкою відкритих динамічних соціальних систем, в яких відбуваються саме стохастичні процеси. Тому причин патологій в державному управлінні може бути безліч. Дослідники, зокрема розрізняють такі патології в державному управлінні:

патології (дисфункції) фундаментальних основ державного устрою і державної влади, (патології публічного порядку);

дисфункції в державному управлінні;

дефекти державного управління;

систематична і чітко виражена безрезультативність або негативна результативність державного управління;

провали досягнення задекларованих цілей.

Патології (дисфункції) фундаментальних основ державного устрою і державної влади, тобто патології публічного порядку є найбільш небезпечними для національної безпеки, оскільки вони, як правило пов'язані з системною дисфункціональністю правової держави як інституту. У даному випадку вказана дисфункціональність є наслідком нівелювання імперативу первинності влади

народу по відношенню до державної влади загалом, що неминуче призводить до систематичного домінування приватно-корпоративних інтересів над суспільними (публічними) інтересами, а відтак і формуванню системи національних інтересів у руслі політичних уподобань і корпоративних інтересів правлячої політичної еліти.

Дисфункція у державному управлінні є наслідком некоректної або неповної реалізації тієї чи іншої управлінської функції, функціональне порушення якісного типу дії будь-якого органу державної влади або ж механізму державного управління. Певною мірою можна стверджувати, що вказана дисфункція свідчить про зниження ефективності дії системи державного управління щодо підтримки належного функціонування соціальної системи.

В цілому ж сукупність внутрішніх і зовнішніх факторів, які є причинами дисфункцій системи державного управління для кожної країни є різною, але у будь-якому випадку є досить значною.

Зокрема, серед внутрішніх факторів, які можуть зумовити дисфункції у державному управлінні можуть бути:

- неспроможність політичного керівництва приймати своєчасні та адекватні ситуаціям рішення;
- наслідки внутрішніх конфліктів (збройних, міжрелігійних, міжетнічних, міжпартійних тощо);
- рівень підтримки суспільством тих чи інших реформ;
- політична корупція;
- деморалізація суспільства;
- втрата довіри до держави та інших соціальних інститутів.

Серед зовнішніх факторів це можуть бути, зокрема наслідки: військових конфліктів різної інтенсивності у безпосередній близькості до кордонів держави; світових економічних криз, економічних війни, блокад; застосування широкого арсеналу підричних дій з боку інших держав, часто із формуванням та використанням груп впливу і технологій, так званих «кольорових революцій»; тих чи інших санкцій щодо держави з боку інших держав.

Щодо *дефектів* державного управління, то під ними варто розуміти неефективні, помилкові, а також ті, що несвоєчасно приймаються, державні управлінські рішення, виконання чи невиконання яких спричиняє кризи та конфлікти у державі. Як і у випадку з факторами, які є причинами дисфункцій системи державного управління, причини вказаних дефектів можуть бути досить різні. Разом з тим, очевидно, що найбільш тяжкі наслідки для національної безпеки виникають у разі дефектів на стратегічному рівні управління державою.

Дисбаланси системи державного управління відображають ті чи інші серйозні критичні внутрішні недоліки (проблеми) системи. На думку Р.Хаббарда та Ж.Паке саме вказані дисбаланси зумовлюють виникнення все більшого кола проблем, збоїв і прорахунків в системі державного управління.

До дисбалансів системи державного управління, зокрема, можна віднести:

дисбаланси між існуючим станом взаємодії в середині системи державного управління і його офіційним представленням суспільству і керівництву;

труднощі з виконанням системою державного управління своїх функцій у швидкозмінних умовах сьогодення;

сповільнене приведення цих функцій у відповідність до реалій ситуації;

дисбаланс між очікуваним рівнем довіри населення до влади та критично низьким рівнем довіри населення до влади;

недостатня гнучкість механізмів державного управління;

інституційні дисбаланси державного управління;

дисбаланси між публічно-правовим та приватно-правовим регулюванням відносин у суспільстві;

бюджетні дисбаланси, у тому числі в системі державного управління;

дисбаланс між реальними публічними інтересами та інтересами, які інтерпретуються правлячим режимом як публічні, що породжує недовіру суспільства до будь-яких реформ, у тому числі у сфері національної безпеки.

Досить важко виконати комплексний аналіз причин та наслідків дисфункції, дефектів і дисбалансів в державному управлінні як загроз національній безпеці. Водночас головну увагу при дослідженні проблем національної безпеки варто акцентувати передусім на дисфункції вказаного управління у контексті функціонування соціальних інститутів, оскільки саме модифікація останніх найчастіше є реальною загрозою державі та соціуму в цілому.

10.5. Системний аналіз взаємодії соціальних інститутів як передумова виявлення дисфункцій державного управління

Соціальні інститути є специфічними утвореннями суспільства, які забезпечують відносну стійкість соціальних зав'язків і суспільних відносин в цілому. Такими інститутами є держава, системи освіти та охорони здоров'я, економічна система, організовані форми релігії, інститут шлюбу, виборча система, політичні партії та інші види і системи систематичної діяльності, які забезпечують ті чи інші суспільні потреби.

Таким чином, соціальні інститути є певна організація соціальної діяльності і соціальних відносин, яка здійснюється шляхом узгодженої системи певних стандартів поведінки, виникнення яких і поєднання в систему, зумовлене завданням, вирішення якого покладається на цей інститут.

Основою взаємодії соціальних інститутів із суспільством є задоволення суспільних потреб у певній сфері. Цей процес може бути нормальним, але можуть бути й відхилення, оскільки вказані потреби змінюються із-за чого виникають ситуації, коли соціальні потреби не знаходять свого адекватного відображення у відповідних соціальних інститутів. Саме внаслідок цієї невідповідності, як справедливо зазначає у діяльності соціального інституту можуть виникнути дисфункції, які можуть характеризуватися різним ступенем відхилення соціальних процесів від норми, а за певних умов може навіть виникнути питання про сам факт наявності у суспільстві цього інституту. В даному випадку йдеться про те, що в межах певної сфери соціальних відносин відбувається руйнація структурних основ, які визначають та упорядковують соціальний процес, внаслідок чого він набуває ознак хаотичності.

У контексті викладеного варто погодитися з тими, які стверджують, що найбільш гостра форма деструкції соціальних інститутів – це руйнація держави, як соціального інституту, оскільки це призводить до глибокої дисфункції і деструкції правового і економічного соціальних інститутів.

Разом з тим, очевидно, що однією із визначальних умов руйнації інституту держави є дисфункція інших соціальних інститутів. Історичний досвід переконливо свідчить про те, що саме не належне виконання функцій окремими соціальними інститутами приводить у кінцевому підсумку до порушення нормального перебігу соціальних процесів. Це в свою чергу призводить до зростання соціальної напруженості і, як наслідок, до руйнації державної структури.

Оскільки явище дисфункції соціальних інститутів, як правило, в силу різних причин має різну ступінь прояву та динаміки для різних інститутів, системний аналіз взаємодії соціальних інститутів має бути передумовою для своєчасного виявлення деструктивних процесів у контексті забезпечення національної безпеки.

Таким чином, процеси розвитку різних соціальних інститутів мають різну динаміку із-за чого досить часто одні інститути відстають у своєму розвитку від інших, що само по собі з огляду на викладене вище є важливим дестабілізуючим фактором, який породжує загрозу державі, як функціональній системі.

Очевидно, що кожний соціальний інститут охоплює певну сторону розвитку і соціального функціонування у суспільстві і якщо та чи інша функція виявляється порушеною, виникає недостатньо організована сфера соціальної активності індивіда, наслідком чого є процес заміщення функції за рахунок функцій інших соціальних інститутів.

В сучасних умовах глобалізації нерегульована сторона життя суспільства може бути зорганізована не тільки з середини шляхом часткового перенесення функцій слабо розвиненого соціального інституту на більш розвинені, але й досить швидко шляхом проникнення іноземних моделей організації соціальних процесів, характерних для іншої соціальної культури.

При цьому, чим менш розвиненою та адекватною зовнішньому і внутрішньому середовищу є та чи інша сфера суспільного життя, тим більшому зовнішньому впливу піддається суспільства на рівні того чи іншого соціального інституту.

Як правило, фактори, наслідком яких є дисфункції, дефекти і дисбаланси в державному управлінні, якщо їх розглядати у контексті загроз національній безпеці досить часто важко ідентифікувати та оцінювати, вони не мають суб'єктності. Водночас деструктивний потенціал таких

факторів може бути порівняним з потенціалом запланованих антидержавних акцій, оскільки їх сутність обумовлена явищами соціальної деструкції на рівні принципово значимих для життєдіяльності суспільства та держави соціальних інститутів та груп. При цьому дисфункція тих чи інших соціальних інститутів є своєрідним ефектом соціальної трансформації.

На рівні суспільства вказана дисфункція передумова і наслідок розвитку соціуму, а при дослідженні передумов, перебігу та наслідків дестабілізації суспільно-політичної системи важливим є системне оцінювання політичних, економічних та інших аспектів формування нової системи, а також врахування їх ціннісного контексту незалежно від “позитивного” чи “негативного” контексту наслідків дестабілізації. Іншими словами, соціальна дисфункція найбільш деструктивна і найменш явна загроза національній безпеці, оскільки її наслідки, як правило, стають очевидними тоді, коли масштаби деструкції мають ознаки критичного характеру.

Тому дисфункція будь-яких соціальних інститутів, не кажучи вже про дисфункцію системи державного управління у будь-якому випадку є реальною загрозою національній безпеці, оскільки суспільство змушене витратити додаткові ресурси на вирішення тих чи інших проблем і стає більш уразливим.

Наприклад, криза інституту освіти суттєво впливає на ситуацію в суспільстві і обороноздатність держави, оскільки освітня діяльність зачіпає перебіг процесів соціалізації, рівень професійної підготовки, інститути науки і економіки, на рівні яких не тільки реалізується потенціал людей, які отримали освіту, а й оборонний потенціал держави.

Саме тому діяльність системи державного управління держави має дві складові. Вона спрямована як на узгодження і приведення функцій соціальних інститутів у відповідність з найбільш оптимальною версією бажаного стану суспільства, у тому числі й на компенсацію виникаючих між інституційних суперечностей, так і на протидію деструктивним факторам. Протидія останнім є цілеспрямованою діяльністю держави для нейтралізації загроз щодо внутрішніх і зовнішніх трансформацій окремих соціальних інститутів.

Проблема оцінки ефективності соціальних інститутів комплексна, оскільки, оскільки в межах одного інституту вирішується низка завдань, які часто мають різну спрямованість. Це означає, що на рівні соціальних інститутів, незважаючи на високі показники по тих чи інших показниках, може мати місце функціональний дисбаланс, який може привести в кінцевому підсумку до загострення внутрішніх проблем суспільства.

Наприклад, високий рівень виробництва при значній долі зовнішніх інвестицій призводить до того, що економічна система стає додатком світової економічної системи, що породжує зовнішню залежність держави, тобто ставить під загрозу реалізацію її національних інтересів. Це означає, що необхідним є врахування не тільки рівня розвитку того чи іншого соціального інституту, а й унеможливлення внутрішньої суперечності між ними. В кінцевому ж підсумку, втрата функціональності будь-якого із основних соціальних інститутів деструктивна по рівню впливу як на інші інститути, так і на державу, в межах якої вони об'єднані в одну систему.

Дисфункції, дефекти і дисбаланси в системі державного управління, як соціальному інституті держави, діяльність якого значною мірою підпорядкована цілям і завданням щодо інноваційного розвитку та гарантованого захисту інших соціальних інститутів, створених для забезпечення його нормальної життєдіяльності індивіда і суспільства, є головною загрозою національній безпеці.

Відсутність адекватного реагування з метою усунення вказаних паталогій в системі державного управління може призвести до руйнації всього державного організму. Тому необхідно здійснювати виявлення, ідентифікацію та оцінювання синергетичного ефекту прояву факторів, які є причинами дисфункцій, дефектів та дисбалансів у функціонуванні тих чи інших соціальних інститутів, передусім в системі державного управління, та розробляти комплекс заходів щодо адекватної протидії вказаним факторам у контексті забезпечення національної безпеки.

Формування проблемно-орієнтованого поля цілепокладання системи державного управління має здійснюватися з урахуванням двох взаємопов'язаних та взаємозумовлених груп факторів, тих, що відображають необхідність розвитку тих чи інших соціальних інститутів, метою яких є задоволення об'єктивно існуючих потреб індивіда, суспільства та держави у політичній, економічній та інших сферах їх життєдіяльності, та факторів, які є причинами дисфункцій, дефектів та дисбалансів у функціонуванні вказаних інститутів.

Перша група факторів зумовлює цілі та завдання системи державного управління, метою яких є забезпечення розвитку соціальних інститутів, як об'єкта управління, а друга - цілі та завдання, метою яких є підтримка траєкторії його розвитку в межах, які визначають прийнятно допустимий для нього рівень безпеки.

Оцінювання ефективності системи державного управління має здійснюватися як у контексті її функціональної спроможності щодо інноваційного розвитку інших соціальних інститутів, так і у контексті своєчасного виявлення, ідентифікації та адекватного реагування на виклики та загрози національній безпеці, оскільки саме вказана спроможність визначає місію держави як такої та сенс її діяльності у політичній, економічній та інших сферах життєдіяльності суспільства.

Стратегічні цілі, що відображають об'єктивно існуючі потреби індивіда, суспільства та держави мають бути визначальними змінними при розробці тих чи інших керівних документів, які мають за мету підвищення ефективності системи державного управління, як соціального інституту.

Вказані цілі можуть мати різну природу та пріоритетність, але вони не залежать від оцінок факторів, які є причинами дисфункцій, дефектів та дисбалансів соціальних інститутів та факторів, які визначають можливості держави щодо їх досягнення. Тому саме вони є домінантою пошуку плану дій, виконання якого забезпечує розвиток соціальних інститутів та прийнятний рівень національної безпеки.

З огляду на викладене актуальним науковим завданням є обґрунтування теоретико-методологічних засад ідентифікації, класифікації та оцінювання загроз національній безпеці, які є наслідком дисфункцій держави.

Питання для повторення та обговорення на семінарських заняттях

1. Чому складання сценаріїв майбутнього є елемент стратегічного планування у сфері національної безпеки?
2. Розкрийте сутність футурологічного підходу до розроблювання сценаріїв майбутнього (на прикладі прогнозів Римського клубу)
3. Розкрийте сутність футурологічних прогнози Е. Тоффлера, І. Валлерстайна та С.Гантігтона щодо перспектив формування нового світопорядку
4. Розкрийте сутність стратегічного підходу до розроблювання сценаріїв майбутнього.
5. Які відмінності між сценарієм, прогнозом і баченням та якою є структура алгоритму сценарного планування ТАІДА?
6. Розкрийте сутність паталогій (дисфункцій, дефектів, дисбалансів) в системі державного управлінні як загроз національній безпеці
7. Які основні причини дисфункцій, дефектів та дисбалансів в системах державного управління?
8. Чому системний аналіз взаємодії соціальних інститутів є передумовою виявлення дисфункцій державного управління?

ОРІЄНТОВНИЙ ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДО ІСПИТУ

по дисципліні: «Сучасні проблеми розвитку теорії національної безпеки»

1. Розкрийте сутність природи феномену “небезпека” для соціальної системи та підходи щодо її дослідження
2. Чому небезпеки для соціальних систем мають об’єктивно-суб’єктивну природу та що зумовлює важливість дослідження якісно-кількісних характеристик факторів безпеки їх життєдіяльності?
3. Розкрийте зміст підходів щодо дослідження та формування механізмів забезпечення безпеки суспільства та держави
4. Розкрийте сутність трансформації уявлень про сутність безпеки як суспільно політичне явище та зміст альтернативних інтерпретацій сутності безпеки соціальних систем
5. Розкрийте зміст класичних та фундаментальних принципів дослідження безпеки соціальних систем
6. Розкрийте сутність проблеми філософської рефлексії цінностей соціальних об’єктів та особливості формування національних цінностей України
7. Розкрийте сутність традиційних підходів щодо з’ясування змісту поняття “національна безпека”
8. Порівняйте зміст поняття “національна безпека” в нормативно-правових документах України впродовж років її незалежності
9. Які елементи безпеки державності та фактори зумовлюють поділ національної безпеки на складові та зміст завдань щодо її забезпечення?
10. Розкрийте світоглядно-управлінський аспект виникнення кризових ситуацій в соціальних системах
11. Розкрийте особливості управління соціальними системами в умовах кризових ситуацій та динаміку їх розвитку
12. Розкрийте сутність класичної парадигми дослідження проблем забезпечення національної безпеки та передумови необхідності розробки нової методології її дослідження
13. Дайте загальну характеристику елементів (етапів) впровадження методології інституціоналізму та цивілізаційного підходу в теорію національної безпеки
14. Які фактори зумовлюють доцільність зміни парадигми міжнародних відносин та зміну уявлень про державний суверенітет в сучасних умовах?
15. Які фактори зумовлюють геополітичні інтереси держав в сучасних умовах глобалізації?
16. Розкрийте зміст підходів щодо вибору параметрів та характеристик стійкості держави
17. Розкрийте особливості суспільно-політичної дестабілізації еволюційного, модернізаційного та трансформаційного типу
18. Наведіть приклади суспільно-політичної дестабілізації еволюційного, модернізаційного та трансформаційного типу
19. Розкрийте сутність проблеми визначення множини національних інтересів
20. Порівняйте зміст поняття “національні інтереси” в нормативно-правових документах України впродовж років її незалежності
21. Які чинники зумовлюють необхідність класифікації та визначення ієрархії національних інтересів?
22. Розкрийте сутність соціального явища, яке позначають поняттям «небезпека» у теорії національної безпеки
23. Розкрийте взаємозв’язок соціальних явищ, які позначають поняттями “загроза” та “виклик” національній безпеці
24. Чому принципово важливим є статистичне та динамічне розуміння сутності ризику національній безпеці?
25. Які чинники зумовлюють взаємозалежність небезпек руйнації національних цінностей, культурного коду та державності?
26. Які чинники визначають життєвий потенціал державності, сутність проблеми щодо її захисту та шляхи її вирішення в сучасних умовах?

27. Розкрийте зміст аксіологічної складової проблеми захисту державності
28. Розкрийте взаємозв'язок національної безпеки та стійкості соціального порядку
29. Розкрийте аксіологічну складову стійкості соціального порядку та зміст основних завдань щодо її забезпечення
30. Розкрийте зміст можливих підходів щодо вирішення проблеми забезпечення стійкості соціального порядку
31. Дайте загальну характеристику рівнів соціального порядку, як соціальної системи у контексті забезпечення безпеки її життєдіяльності
32. Чому складання сценаріїв майбутнього є визначальним елементом стратегічного планування у сфері національної безпеки?
33. Розкрийте зміст футурологічного підходу до розроблювання сценаріїв майбутнього у контексті забезпечення міжнародної та національної безпеки
34. Які фактори є визначальними у футурологічних прогнозах Е. Тоффлера, І. Валлерстайна та С.Гантігтона щодо перспектив формування нового світопорядку?
35. Розкрийте зміст елементів стратегічного підходу до розроблювання сценаріїв майбутнього.
36. Перерахуйте основні відмінності між сценарієм, прогнозом і баченням
37. Розкрийте основні складові алгоритму сценарного планування TAIDA
38. Чому дисфункції, дефектів та дисбаланси в системі державного управління є загрозами національній безпеці?
39. Наведіть приклади дисфункцій, дефектів та дисбалансів в системах державного управління та їх наслідків для національної безпеки.
40. Чому результати системного аналізу взаємодії соціальних інститутів є важливою передумова виявлення дисфункцій державного управління?

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ТА ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ситник Г.П., Орел М.Г. Публічне управління у сфері національної безпеки: підручник / за ред. Г.П.Ситника. К.: Видавець Кравченко Я.О., 2020. 360 с.
2. Ситник Г.П., Неліпа Д.В., Орел М.Г. Зовнішня політика та національна безпека: навч.посібник / за ред. Г.П.Ситника. К.: Видавець Кравченко Я.О., 2021. 244 с.
3. Ситник Г.П., Орел М.Г. Національна безпека в контексті європейської інтеграції України: підручник / за ред. Г.П.Ситника. К.: МАУП, 2021. 372 с.
4. Публічне управління та адміністрування у сфері національної безпеки: (системні, політичні та економічні аспекти): словник-довідник / С.П.Завгородня, М.Г.Орел, Г.П.Ситник [уклад.] / за заг.ред. Д.В.Неліпи, Є.О.Романенка, Г.П.Ситника. К.: Видавець Кравченко Я.О., 2020. 380 с.
5. Ситник Г. П., Зубчик О. А., Орел М. Г., Штельмашенко М. Г. Політико-правове забезпечення публічного управління та адміністрування: підручник / за ред. Г. П. Ситника. К.: ВПЦ «Київський університет», 2020. 504 с.
6. Резнікова О. О. Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища: монографія. К.: НІСД, 2022. 532 с.
7. Орел М. Г. Теоретичні основи державного управління у сфері політичної безпеки: монографія. К.: Поліграф Плюс "Ц-СІ", 2019. 320 с.
8. Ситник Г. П. Сутність кризових ситуацій соціального характеру у контексті національної безпеки: філософсько-управлінський аспект. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2019. № 8. – URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=1479>
9. Державна політика забезпечення національної безпеки України: основні напрямки та особливості здійснення: монографія / Криштанович М.Ф., Пушак Я.Я., Флейчук М.І., Франчук В.І. Львів: Сполом, 2020. 418 с.
10. Ситник Г. П. , Орел М.Г. Забезпечення стійкості соціального порядку як пріоритет у сфері національної безпеки. *Науковий часопис Академії національної безпеки*. 2021. №1 (29). С.8-25
11. Ситник Г.П.Неліпа Д.В.,Орел М.Г. Політичне, публічне та державне управління у сфері національної безпеки у контексті публічної та державної політики. *Науковий часопис Академії національної безпеки*. 2020. Вип. 1-2 (25-26). С. 8-32.
12. Ситник Г.П. Взаємозумовленість кризових та надзвичайних ситуацій у контексті публічного управління у сфері національної безпеки. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2020. № 2 (8).С.180-193
13. Ситник Г.П. Інформаційна компонента критичних (надзвичайних) ситуацій у контексті забезпечення державної безпеки. *Науковий вісник: Державне управління*.-2020. №2(4). С.327-339
14. Ситник Г.П., Штельмашенко А.Д. Вплив політичної системи та діяльності політичних партій на розвиток демократії: політико-управлінський аспект. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Державне управління*. Том 12. № 2 (2019). С. 63-74
15. Ситник Г.П. Взаємозумовленість соціальних явищ, які визначають концептами "небезпека" і "безпека", та її врахування в теорії публічного управління. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. № 16. С. 61–67.
16. Ситник Г.П. Про один із підходів щодо концептуалізації соціального явища, яке визначають поняття «національна безпека» в теорії публічного управління. *Вчені записки Таврійського національного університету імені Вернадського (серія: Державне управління)*. Том 30 (69). № 5. 2019. С.17-22
17. Ситник Г.П. Концептуалізація соціального явища “національна безпека” в теорії і практиці публічного управління. *Науковий часопис Академії національної безпеки*. 2019. №1-2 (21-22). С.8-30
18. Ситник Г.П. Проблема інтерпретації та операціоналізації концепту «національна безпека» в теорії публічного управління та підходи щодо її вирішення. *East European Scientific Journal (Warsaw, Poland)*. №8(48). 2019.-С. 36-44
19. Ситник Г.П. Дисфункції, дефекти і дисбаланси в державному управлінні, як загрози національній безпеці. *Науковий часопис Академії національної безпеки*. 2017. №3-4(15-16). С. 10-24

20. Ситник Г.П. Інституційно-цивілізаційної парадигма, як основа методології державного управління у сфері національної безпеки. *Науковий часопис Академії національної безпеки*. 2017. №1-2(13-14). С. 10-23.
21. Глобальна та національна безпека: підручник / авт.кол.: В.І.Абрамов, Г.П.Ситник, В.Ф.Смолянчук та інш.; за заг.ред. Г.П.Ситника. К.: НАДУ, 2016. 784 с.
22. Ситник Г.П. Державне управління у сфері національної безпеки (концептуальні та організаційно-правові засади): підручник. К.: НАДУ, 2012. 344 с.
23. Національна безпека: світоглядні та теоретико-методологічні засади: монографія / за заг.ред. О. П. Дзьобаня. Харків: Право, 2021. 776 с.
24. Національні системи оцінювання ризиків і загроз: кращі світові практики, нові можливості для України : аналіт. доп. / [Резнікова О. О., Войтовський К. Є. Лепіхов А. В.]; за заг. ред. О. О. Резнікової. К.: НІСД, 2020. 84 с.
25. Ситник Г.П. Національна безпека України: теорія і практика: підручник/ Г. П. Ситник, В. М. Олуйко, М. П. Вавринчук ; за заг. ред. Г. П. Ситника. Хмельницький; К.: Вид-во "Кондор", 2007. 616 с.
26. Шляхи удосконалення системи державного управління забезпеченням національної безпеки України: монографія / Г.П.Ситник, В.І.Абрамов М.М.Шевченко та ін.; за ред. Г.П.Ситника, В.І.Абрамова, М.М.Шевченка. К.: МАЙСТЕР КНИГ, 2012. 536 с.
27. Горбулін В.П. Засади національної безпеки України: підручник / Горбулін В.П., Качинський А.Б. К.: Інтертехнологія, 2009. 272 с.
28. Ситник Г. П. Вплив глобалізації на воєнну сферу та принципові особливості сучасних воєнних конфліктів. *Науково-інформаційний вісник Академії національної безпеки*, 2016.- №1-2 (9-10). С.99-115.
29. Методика оцінювання ефективності державного механізму реагування на загрози національним інтересам України: монографія / Г.П.Ситник, В. І. Абрамов, В. А. Мандрагеля та ін. ; за заг. ред. Г. П. Ситника та Л. М. Шипілової – К.: НАДУ, 2016. 190 с.
30. Сектор безпеки і оборони України: теорія, стратегія, практика: монографія / Ф.В.Саганюк, О.В.Устименко, М.М.Лобко та ін. К.: Академпрес, 2017. 182 с.
31. Державне управління сектором безпеки і оборони України: теорія, практика, стратегія: монографія / І.В.Романов, Ф.В.Саганюк, В.М.Воробйов та ін. К.: ННДЦ ОТ і ВБ України, 2007. 218 с.
32. Про національну безпеку України. Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>
33. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики. Закон України від 1 липня 2010 року № 2411-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text>
34. Указ Президента України №121/2021. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1212021-37661>
35. Указ Президента України №392/2020 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>.
36. Гоббс Т. Левіафан / пер.з англ. К.: Дух і Літера, 2000. 606.
37. Гегель Г. Основи філософії права, або природне право і державознавство /пер. з нім. К.: Юніверс, 2000. 329 с.
38. Руссо Жан-Жак Про суспільну угоду, або принципи політичного права / пер. з фр. К.: Port-Royal, 2001. 349 с.
39. Бодріяр Ж. Символічний обмін і смерть / пер.з фр. К.: Кальварія, 2004. 376 с.
40. Bauman Z. Life in Fragments: Essays in Postmodern Morality. Oxford: Blackwell, 1995; Idem. Postmodern Ethics. Oxford: Basil Blackwell, 1993.
41. Foucault Michel Surveiller et punir: Naissance de la prison. Paris: Gallimard, 1975. 328 с.
42. Wolfers A. A Discord and Collaboration. Essay of International Politics. Foreword by Reinhold Niebuhr; Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1962. p.150.
43. Горбулін В. П., Качинський А. Б. Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки: монографія. К.: НІСД, 2010. 288 с.

44. Ситник Г.П. Інституційно-цивілізаційна парадигма дослідження проблем та державно-управлінських аспектів забезпечення національної безпеки. *Вісник НАДУ*. 2011. вип. 2. С.25-34.
45. Липинський В. Листи до братів – хліборобів. Повн. збір. творів, т.6, кн. 1 / ред. Я.Пеленський. К.: Філад.: Вид-во Ін-т Східноєвропейських досліджень НАН України. 1995. 470 с.
46. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник. Вид, 10-е, доп. Львів: Край. 2008. 224 с.
47. Ситник Г.П., Олуйко В.М., Вавринчук М.П. Національна безпека України: теорія і практика: монографія; за заг. ред. Г.П. Ситника. Хмельницький: ХУУП, 2007. 669 с.
48. Горлинський В.В. Філософія безпеки і сталого людського розвитку: ціннісний вимір: монографія. К.: ПАРАПАН, 2011. 378 с.
49. U.S. National Security: A Framework for Analysis / Ed. By Kauffman, J.McKittrick, T.Leney. Lexington (Mass), 1985. pp. 12, 14.
50. Постанова Верховної Ради України. Про концепцію (основи державної політики) національної безпеки України (відомості Верховної Ради України (ВВР), 1997, п 10, ст.85) // URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3/97-вр#text>
51. Шарп Джін. Від диктатури до демократії: концептуальні засади здобуття свободи / Пер. з англ. Ін-т ім. Альберта Ейнштейна. Львів: Сполом, 2004. 83 с.
52. Мелетій Смотрицький. Тренос, тобто плач. URL: <http://litopys.org.ua/human/hum37.htm>
53. Субтельний О. Україна: історія / пер. з англ. К.: Либідь, 1991. 509 с.
54. Качинський А.Б., Молоченко Д.Р. Індикатор могутності держави — важливий інструмент системного аналізу та стратегічного планування у сфері національної безпеки. *Системні дослідження та інформаційні технології*. 2016, № 1.-С.17-25
55. Пугач В.Г. Метаморфози управлінського ладу сучасної держави. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. №2(4). 2019. С.138-145. URL: DOI: <https://doi.org/10.32689/2617-9660-2019-4-2-138-145>.
56. Литвиненко О.В. Спеціальні інформаційні операції та пропагандистські кампанії: монографія. К.: ВКФ “Сатсанта”, 2000. 222 с.
57. Бодрук О. Структури воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти: монографія. К.: НІПМБ, 2001. 299 с.
58. Качинський А. Б. Безпека, загрози та ризик: монографія. К.: ІПНБ РНБО; НА СБ України, 2004. 472 с.
59. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / пер. з нім. К.: Основи, 1998. 534 с.
60. Олевич М.І. Ідейно-теоретичні основи концепцій легітимного порядку Макса Вебера та соціальної справедливості Джона Ролза. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2013. Випуск № 19. С.34-42.
61. Горбулін В.П. Світова гібридна війна: український фронт: монографія. К.: НІСД, 2017. 496 с.
62. Дергачев В.А. Геополітика: монографія. К.: ВИРА-Р, 2000. 448 с.
63. Ситник Г. П. Геополітичний аналіз та прогнозування : навч. посібник. у 2 ч. / авт. кол. : Г. П. Ситник, В. Ф. Смолянчук, М. М. Шевченко ; за заг. ред. Г. П. Ситника. К.: НАДУ, 2014. Ч. 1. 152 с.
64. Шнипко О.С. Інноваційний дефолт України: економіко-технологічний контекст: монографія. К.: Генеза, 2009. 248 с.
65. Воєнні аспекти протидії “гібридній” агресії: досвід України : монографія / колектив авторів; за заг. ред. А. М. Сиротенка. К.: НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2020. 176 с.
66. Andersen, N. B. Situational Analysis of Crisis Communication and Warnings. Abstract from the 17th ISA World Congress of Sociology. Göteborg, Sweden, 2010.
67. Porfiriev, B.N. Disaster and Crisis Management in Transitional Societies: Commonalities and Peculiarities // Rodriguez, H., Quarantelli, E.L., Dynes, R. Handbook of Disaster Research. New York: Springer, 2006. pp. 368-387.
68. Новицький Г.В. Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки Україна: монограф. К.: Інтертехнологія, 2008. 496 с.
69. Грубов В.М. Європейська колективна безпека в умовах глобалізації: ліберальна парадигма: монографія. К.: Тов. «ФАДА, ЛТД», 2007. 554 с.
70. Глобалізація і сучасний міжнародний процес: монографія / За заг. ред. Б.Гуменюка і С.Шергіна. К.: Університет «Україна», 2009. 508 с.

71. Горбатенко В. Римський клуб і організація трансдисциплінарних проектів з довгострокового прогнозування глобальних проблем / *Політичний менеджмент*, №3, 2012. С.52-64.
72. Тертичка В.В. Стратегічне управління: підручник. К.: "К.І.С.", 2017. 932 с.
73. Безпека сталого розвитку України: побудова в умовах глобальних викликів: монографія. /В.О. Ананьїн, В.В. Горлинський, О.О. Пучков та ін. / за заг. ред. В.О. Ананьїна. К.: ІСЗІ НТУУ "КПІ", 2009. 271 с.
74. Руденко О.М. Дефініції суспільної стабільності в державному управлінні. *Стратегічні пріоритети*. 2009. №3 (12). 2009. С. 101-109.
75. Матвієнко В.Я. Соціальні технології: моногр. К.: Укр. пропілеї, 2001. 446 с.
76. Горбулін В. П., Качинський А.Б. Системно-концептуальні засади стратегії національної безпеки України: моногр. К.: ДП "НВЦ "Євроатлантикінформ", 2007. 592 с.
77. Качинський А.Б. Засади системного аналізу безпеки складних систем: моногр. /за заг.ред. В.П.Горбуліна. К.: ДП "НВЦ "Євроатлантикінформ", 2006. 116 с.
78. Особливості публічного управління та адміністрування : Навчальний посібник / Бакуменко В. Д., Бондар І.С., Горник В. Г., Шпачук В. К.: КНУКіМ, 2016. 167 с.
79. Шевчук П. Негативні впливи на процеси державного управління в Україні часів незалежності. *Демократичне врядування*. 2015/2016. Вип.16/17. С.3-13.
80. Шевчук П. Патології у системі державного управління. URL: <http://buk-visnyk.cv.ua/30-0/612/>.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	3
ЧАСТИНА 1	
КОНЦЕПТУАЛЬНІ ТА ЦІННІСНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ.....	5
ЛЕКЦІЯ 1. Сутність природи безпеки соціальної системи та підходи щодо її дослідження	5
1.1. Природа феномену “небезпека” та її об’єктивно-суб’єктивний характер для соціальної системи	5
1.2. Соціальний вимір небезпеки, її джерела, форми прояву, види та підходи щодо оцінки стану суб’єкта небезпеки для соціальної системи.....	7
1.3. Природа феномену “безпека” соціальної системи, рефлексивність її оцінювання, предметність та суб’єктність безпеки соціальної системи за змістом та спрямованістю	9
1.4. Сутність дослідження якісно-кількісних характеристик факторів безпеки соціальної системи та підходи щодо дослідження її природи	11
1.5. Підходи щодо дослідження механізмів забезпечення безпеки соціальних систем..	16
ЛЕКЦІЯ 2. Еволюція уявлень про безпеку соціальної системи як суспільно-політичне явища	18
2.1. Трансформація уявлень про сутність безпеки як суспільно- політичне явище до ХХ століття та про взаємозв’язок держави та безпеки соціальної системи у філософії постмодерну.....	19
2.2. Сучасні уявлення про безпеку соціальної системи та визначальні фактори впливу на її безпеку.....	21
2.3. Безпека, як комплексна характеристика життєдіяльності соціальної системи та сучасні альтернативні інтерпретації щодо її сутності	23
ЛЕКЦІЯ 3. Принципи дослідження безпеки соціальних систем та сутність рефлексії цінностей соціальних об’єктів у контексті їх безпеки.....	26
3.1. Класичні та фундаментальні принципи дослідження безпеки соціальних систем та принципи, які їх доповнюють	26
3.2. Гносеологічні принципи, як основа методів дослідження сутності безпеки соціальних систем.....	29
3.3. Проблема філософської рефлексії цінностей соціальних об’єктів	31
3.4. Структура національних цінностей та державно-управлінський контекст формування національних цінностей України.....	33
ЛЕКЦІЯ 4. Концептуальні погляди на національну безпеку як соціальне явище	36
4.1. Традиційні підходи щодо з’ясування змісту поняття “національна безпека” та його інтерпретація в нормативно-правових документах.....	36
4.2. Концептуальні засади з’ясування сутності соціального явища, яке позначають поняттям “національна безпека”	40
4.3. Взаємозв’язок понять “нація”, “націоналізм” та "культурно-цивілізаційний код" у концепті “національна безпека”	42
4.4. Складові безпеки державності, які відображають зміст завдань щодо забезпечення національної безпеки.....	43
4.5. Проблема визначення рівнів національної безпеки та фактори, які зумовлюють доцільність виокремлення її видів та складових.....	45

ЛЕКЦІЯ 5. Природа кризових ситуацій у сфері національної безпеки та передумови трансформації класичної парадигми її дослідження.....	50
5.1.Передумови виникнення кризових ситуацій в соціальних системах та світоглядно-філософський аспект їх сутності	50
5.2.Особливості управління соціальними системами в умовах кризових ситуацій та динаміка їх розвитку.....	52
5.3.Класична парадигма дослідження проблем національної безпеки та передумови необхідності розробки нової методології її дослідження	55
5.4. Елементи (етапи) впровадження методології інституціоналізму та цивілізаційного підходу в теорію національної безпеки.....	57
ЧАСТИНА 2	
ПОЛІТИЧНІ ТА УПРАВЛІНСЬКІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ	61
ЛЕКЦІЯ 6. Глобальна складова проблем національної безпеки	61
6.1.Сучасна трансформація парадигми міжнародних відносин та фактори, які зумовлюють доцільність її зміни.....	61
6.2. Зміна уявлень про державний суверенітет, геоекономічні фактори десуверенізації держав та асиметричний характер їх взаємодій у контексті забезпечення національної безпеки	64
6.3.Сутність геополітичних інтересів та закономірності їх формування.....	69
6.4. Інформаційно-технологічний, економічний, соціальний, політичний, демографічний, екологічний, культурний аспект геополітичних інтересів	71
6.5. Інтеграційний фактор у сучасних геополітичних стратегіях	73
ЛЕКЦІЯ 7. Взаємозалежність факторів національної безпеки, стійкості держави та суспільно-політичної дестабілізації.....	75
7.1. Сутність явища, яке позначають поняттям “стійкість держави” та аксіологічний аспект її взаємозв’язку з безпекою держави	75
7.2. Типи, рівні та фактори стійкості держави.....	78
7.3.Фактори, які зумовлюють доцільність..... визначення та підходи щодо вибору параметрів і характеристик стійкості держави	80
7.4. Концептуальні підходи щодо вибору параметрів та характеристик стійкості держави	82
7.5. Сутність суспільно-політичної дестабілізації, як соціального явища.....	85
7.6.Особливості суспільно-політичної дестабілізації еволюційного, модернізаційного та трансформаційного типу.....	87
ЛЕКЦІЯ 8. Сутність проблеми визначення національних інтересів та ідентифікації небезпек у теорії національної безпеки	90
8.1.Сутність національних інтересів	90
8.2.Класифікація національних інтересів та побудова їх ієрархії	92
8.3. Поняття «небезпека» в теорії національної безпеки	94
8.4.Поняття «загроза», «виклик» та «ризик» національній безпеці	97
8.5.Статистичне та динамічне розуміння сутності ризику національній безпеці	100
8.6.Про один із підходів щодо побудови ієрархії небезпек національним інтересам....	101
ЛЕКЦІЯ 9. Проблема адекватного реагування на небезпеки державності та стійкості соціального порядку, як пріоритет суб’єктів управління.....	103

9.1.Взаємозалежність небезпек руйнації національних цінностей, культурного коду та державності, її компоненти та життєвий потенціал	103
9.2. Шляхи вирішення проблеми захисту державності в сучасних умовах та її аксіологічний аспект.....	105
9.3.Взаємозв'язок національної безпеки та стійкості соціального порядку та аксіологічний аспект вказаної стійкості.....	108
9.4. Підходи до вирішення проблеми забезпечення стійкості соціального порядку як соціальної системи, його рівні та їхній взаємозв'язок.....	109
9.5. Проблемні завдання щодо забезпечення стійкості соціального порядку	112
ЛЕКЦІЯ 10. Підходи щодо розробки сценаріїв та аналізу патологій в державному управлінні як інструментарій дослідження національної безпеки	114
10.1.Складання сценаріїв майбутнього як елемент..... стратегічного планування у сфері національної безпеки та сутність футурологічного підходу їх розробки (на прикладі прогнозів Римського клубу).....	114
10.2.Прогнози Е. Тоффлера, І. Валлерстайна та С.Гантігтона щодо формування нового світопорядку та сутність стратегічного підходу до розроблювання сценаріїв майбутнього.....	116
10.3.Відмінності між сценарієм, прогнозом і баченням та структура алгоритму сценарного планування ТАІДА.....	118
10.4. Основні причини дисфункцій, дефектів та дисбалансів в державному управлінні як загрози національній безпеці	120
10.5. Системний аналіз взаємодії соціальних інститутів як передумова виявлення дисфункцій державного управління	123
ОРІЄНТОВНИЙ ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДО ІСПИТУ	126
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ТА ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	128

Навчальне видання

СИТНИК Григорій Петрович

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ТЕОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Курс лекцій

для студентів галузі знань: 25 – Воєнні науки, національна безпека, безпека державного кордону, які навчаються спеціальністю: 256 – Національна безпека (за окремими сферами забезпечення і видами діяльності) за другим освітнім рівнем вищої освіти (магістр)

Видання подається в авторській редакції та надруковано з оригінал-макета автора

Формат 60×841/16. Ум. друк. арк. 13,4. Наклад 50. Зам. №23/01
Гарнітура Calibri. Папір офсетний. Друк офсетний.
Підписано до друку 23.01.2023

Видавець та виготовлювач
ТОВ «САК Лтд»
вул. Володимирська, 7, м. Київ, 01025, Україна
☎ (044) 247-97-72; e-mail: sakprint@ukr.net
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6360 від 16.08.2018